Крістоф Рансмайр

# Останній світ

Переклад Олекси Логвиненка

## I

Ураган був пташиною зграєю десь у нічній високості; білою зграєю, що з клекотом підлітала все ближче, ближче і раптом виявлялася гребенем страшного валу, який наскакував на судно. Ураган був зойками й риданням у темному трюмі й кислуватим смородом блювотини. Він був собакою, що сказився й перегриз одному з матросів сухожилля. Рана одразу взялася пінястим шумовинням. Ураган — то була подорож до Томів.

Котта цілими днями никав судном, залазив у найдальші куточки, намагався втекти від розпуки, заснути чи бодай поринути в непритомний стан; але ні в Егейському морі, ні в Чорному заснути не вдавалося. І щоразу, коли після знемоги відроджувалася надія, він затикав вуха воском, зав'язував очі синім вовняним шарфом, лягав і починав лічити власні вдихи й видихи. Однак убивчі хвилі знов підіймали його, підіймали судно, високо над солоною піною підіймали цілий світ, мить затримували на вису, а тоді опускали й світ, і шхуну, й виснаженого Котту назад на морську рівнину, повертали до нічниць і страхів. Ніхто на кораблі не спав.

Сімнадцять днів потерпав Котта на борту "Трівії". І коли одного квітневого ранку нарешті зійшов на берег і рушив молом, гладенько вилизаним прибійними хвилями, в бік порослих мохом міських мурів під крутим узбережжям, — то ним так хитнуло, що двоє моряків, засміявшись, підхопили його під руки й поклали на купу порваних снастей перед портовою управою. Там Котта й лежав — серед смороду

риби та смоли, силкуючись угамувати море, яке все ще бурхало в ньому. А на молу качалися заплiснявілі помаранчі, що їх вивантажили з "Трівії", — спогад про італійські сади.

Було холодно; день починався без сонця. Чорне море мляво набігало на мис Томи й розбивалося на рифах або [5] з гуркотом ударяло в скелі, що стрімко здіймалися з води. Де-не-де хвилі викидали на берег кригу, обліплену сміттям та пташиним послідом. Котта заціпеніло лежав на снастях і навіть рукою не ворухнув, коли чийсь худоребрий мул заходився жувати полу його пальта. Згодом море в ньому почало помалу, хвиля по хвилі, заспокоюватись, і він заснув. Подорож нарешті завершилася.

Томи, глуха глушина. Край світу. Залізне місто. Крім линваря Лікаона, в якого Котта винайняв неопалювану, обвішану яскравими гобеленами мансарду, на прибульця тут майже ніхто не звернув уваги. Аж згодом і без неодмінних у таких випадках прикрас за Коттою пішла чутка, яка в інші часи, певно, дала б привід для ворожих випадів: отой чужий чоловік, що стояв, мерзнучи, під аркадою, списуючи собі на зупинці розклад руху автобусів, і на диво терпляче зносив гавкіт собак, — той чужий чоловік приїхав із самого Рима. Однак Рим у ці дні був набагато далі, ніж звичайно. Бо в Томах люди забули про світ — вони святкували кінець дворічної зими. Вдень на вуличках гриміли духові оркестри, а вночі лунали співи учасників карнавалу — селян, шукачів бурштину, свинопасів, які поприходили з розкиданих довкола хуторів та з найвіддаленіших гірських долин. Линвар, що й у мороз бігав босий і тільки в особливих випадках стромляв посірілі свої ноги в черевики й походжав, порипуючи, в тиші власного будинку, — в ці дні був узутий. На темних, вимощених сланцем подвір'ях серед терасних полів за містом люди пекли солодкий хліб із шафраном та ваніллю. Гірськими стежками вздовж крутого узбережжя тяглися процесії. Настала відлига. Уперше за два роки рінисті осипи сповзали з-під хмар униз уже без снігу.

З дев'яноста міських будинків уже тоді багато які стояли порожні; вони занепадали й зникали під виткими рослинами та мохом. Цілі квартали, здавалось, помалу знов оберталися в узбережні гори. І все ж крутими вуличками так само стелився дим від печей ливарів, які постачали місто сяким-таким залізом — єдиним, чого тут ніколи не бракувало.

У Томах були залізні двері, залізні віконниці, огорожі, фігурки на фронтонах, а також місточок через бистрий струмок, що ділив Томи на дві нерівні частини. І все це пожирав солоний вітер, усе пожирала іржа. Місто мало колір іржі.

У будинках невтомно клопоталися жінки; вони рано старіли й завжди були одягнені в чорне. А в штольнях [6] високо над містом на гірських схилах працювали закурені, виснажені рудокопи. Той, хто виходив у море на риболовлю, проклинав безрибні води, а хто обробляв латку землі — гризунів та шкідників, мороз і каміння. Тим, кому вночі не спалось, іноді ввижалося, ніби вони чують, як десь виють вовки. Томи були такі самі глухі, такі самі старі й безнадійні, як і сотні інших містечок на узбережжі, й Котту дивувало, що в цьому закутні, однаково пригніченому морем і горами, скутому давніми звичаями, змученому холодом, злиднями й важкою працею, взагалі могла статися подія, про яку точилися розмови в затишних салонах та кав'ярнях європейських метрополій.

Ота чутка з Томів, яка потім настирно привела сюди Котту і яка, нема сумніву, ще покличе в дорогу й інших, застала його за пустою розмовою серед бегоній та олеандрів на скляній веранді будинку на віа Анастасіо в Римі. Картини залізного міста, задимлених вуличок, проростих зеленню руїн та нагромаджень криги — все це того вітряного вечора стало неабияким обрамленням звістці, що без таких прикрас видалася б, мабуть, надто сухою й малоймовірною. Згодом ця чутка почала розтікатися, мов дощова вода спадистою вулицею, розгалужуватись, бігла вже кількома річищами, а там, де не знали таких слів, як Томи, Назон чи Трахіла, зупинялася й усихала.

Так чутка змінювалась, обростала новими подробицями чи пригасала, а часом її навіть спростовували. Але вона залишалася тільки коконом для однієї короткої фрази, в якій ховалася така собі лялечка, й ніхто не знав, що з тої лялечки ще вилупиться. Ця фраза була: "Помер Назон".

Відповіді на перші Коттині запитання в Томах були плутані й нерідко являли собою, по суті, лише спогади про все, що колись здавалося тут чужим і дивним. Назон?.. Це не той причинний, який час від часу з'являвся в місті з цілим букетом вудлищ і навіть у хуртовину сидів на скелях У полотняній одежині? А вечорами пиячив у винаря, рипав на гармоньці й до пізньої ночі галасував...

Назон... Та це ж отой ліліпут, що кожного серпня приїздив фургоном до міста й, коли наставали сутінки, стрекочучи проектором, показував на задній стіні будинку різника Терея кінофільми про любов. А між сеансами продавав емальований посуд, кровоспинний галуновий камінь і турецький мед; під грім його гучномовців так вили собаки!

Назон... Аж за тиждень після приїзду до Томів Котта випадково почув спогади, які його зацікавили. Терей, [7] різник, що міг перекричати навіть ревіння бугая, коли накидав йому на очі шкіряну пов'язку, навіки позбавляючи його світла, і Феме, вдова бакалійника, — вона завжди чіпляла до полиць своєї крамниці гірлянди жалкої кропиви, щоб її син Батт, хворий на падучу, не хапав загорнене в червоний папір мило, викладені пірамідами консерви та слоїки з гірчицею... І коли цей малолітній епілептик жалив собі пальці об ті гірлянди, то заходився таким несамовитим криком, що люди в сусідніх будинках хряпали віконницями... Крім Терея й Феме була ще й Арахна, глухоніма ткаля, яка все розуміла по губах і у відповідь кивала або хитала головою. Отож ці троє добре пригадували: Назон був римлянин, вигнанець, поет, що жив зі своїм слугою-греком у Трахілі, покинутому виселку за чотири чи п'ять годин ходи на північ від міста. Одного дощового дня, коли Котта стояв у напівтемній крамниці Феме, її малолітній синок епілептик

квапливо повторив кілька разів ім'я, яке перед тим згадала була мати: Публій Овідій Назон.

Атож, Назон, римлянин. Чи він ще живий? А як ні, то де його поховали? Ох, та невже ж є такий закон, що зобов'язує дбати про якогось там римлянина, котрий пропав у Трахілі? Закон, за яким мусиш складати звіт, коли один чужинець розпитує, де розшукати іншого чужинця. Кому вже доля судила жити на цьому узбережжі, той живе й помирає тишком-нишком, серед каміння, як ото мокриця. Кінець кінцем Котта збагнув одне: тут, на краю світу, люди вельми неохоче заводять балачки з тими, хто прибув із Рима. Мовчав навіть Лікаон, линвар. Отож у листі, який за кілька місяців надійшов на віа Анастасіо, були слова: "Мені не довіряють".

І ось одного дня наприкінці квітня Котта вирушив до Трахіли. На березі, всипаному мушлями, що рипіли під ногами, він наздогнав процесію; прочани благали рудних жил і спокійного моря. Процесія підхопила Котту, і він мусив трохи пройти з нею; кількох прочан Котта впізнав навіть під личинами, що спотворювали обличчя. Був серед них і линвар Лікаон. Потім Котта звернув убік і побрався оброслою полином і терном звивистою стежкою вгору. Коли згодом на хвилю спинився серед скель і поглянув униз, процесія вже мала вигляд нерівної вервечки безвиразних істот. Німотно посувалися люди берегом; над головами в них тріпотіли крихітні прапорці, крихітним здавався й балдахін над візком, якого тяг і підштовхував той чорний гурт. Рвучкий вітер відносив убік співи прочан, [8] заклинання й передзвін цимбалів. Там, унизу, мешканці Томів намагалися помиритись із божеством, що було до них немилостиве. В густому серпанку люди зливалися з берегом. Нарешті Котта зостався сам. Він перейшов на той бік гірського звору, кілька разів послизнувся на злежаному снігу під стрімкими скелями. Далеко внизу мріло ніби застигле море. Тут колись ходив Назон. Це була Назонова стежка.

Тут, у зворі, було видно не далі як на крок; стежка здіймалася так круто, що місцями Котта мусив дертися навкарачки. І раптом він

побачив перед собою кам'яного собаку — грубо витесану подобу без задніх лап. Важко дихаючи, Котта випростався. Він стояв серед руїн.

Трахіла. Ці розвалені мури з вапняку, еркерні вікна, з яких тепер витикалося соснове гілля, ці наїжачені сланцеві й очеретяні покрівлі, що позападали в чорні від сажі кухні, спальні й світлиці, розчахнуті портики, крізь які тепер пропливав тільки час... Колись тут було, певно, п'ять чи шість будинків, хліви, повітки...

І серед цієї здичавілої пустки бовваніли, наче надгробки, кам'яні пам'ятники — десятки конусоподібних монументів, найвищі з яких сягали людського зросту, а найменші ледве діставали Котті до колін. Угорі на кожному з них тріпотіли прапорці — різнобарвні клаптики з покраяного та подертого на стяжки одягу. Підійшовши до одного з менших пам'ятників, Котта побачив на всіх клаптиках якісь слова; всі прапорці були обписані. Він легенько потяг до себе одну блідо-рожеву вицвілу стяжку. Вона була обв'язана навколо конуса так, що, коли Котта взяв її в руки, щоб прочитати слова на ній, конус розпався. Каміння покотилося з підірваних сосновим корінням східців, а Котта прочитав: "Нікому не зостається його подоба".

Цівка піску, що потекла була вслід за камінцями, зупинилася. Знову стало тихо. І тоді посеред цієї пустки Котта побачив уцілілий дах, на якому сиділи галки, і побачив між руїнами будинок. Котта рушив до нього і ще здалеку почав кричати. Він вигукував імена — своє й Назонове, кричав, що приїхав з Рима, приїхав аж сюди, кричав знов і знов...

Але довкола стояла тиша...

Ворота внутрішнього подвір'я були тільки прихилені. Котта штовхнув їх і ту ж мить, мовби злякавшись чогось, так і завмер із випростаною рукою: там, у світлому кутку подвір'я, на холоді гір, серед решток снігу та замерзлих [9] калюж, сумирно стояла собі зелена

шовковиця; стовбур її був побілений вапном — щоб не точили шкідники, а сніг під деревом аж посинів од падалишніх ягід.

Мов боягуз, що в темряві починає зі страху висвистувати й співати, Котта знов заходився гукати Назона, а потім, підбадьорюючи себе, перетнув подвір'я, пройшов під аркою і нарешті опинився в поетовому домі. Всі двері стояли навстіж. У кімнатах не було жодної душі.

На невеликих вікнах погойдувалися лляні фіранки і в міру того, як їх то надимав, то попускав рвучкий вітер, одкривали вид на густий садок і молочно-білу далечінь унизу. Десь там, під тією білизною, було море. З-за свого столу Назон бачив море. Вогнище було холодне. Серед закіптюжених горнят, склянок та сухарів снували вервечки мурашок. На полицях, стільцях, на ліжку — повсюди лежав шар дрібнесенького білого піску, що сипався зі стелі та стін і порипував під ногами.

Котта обійшов увесь кам'яний будинок раз, потім удруге, втретє, оглянув вологі плями на потинькованих стінах, римський міський краєвид під склом у чорній дерев'яній рамці, провів рукою по корінцях книжок і прочитав уголос їхні назви, проте кликати більше нікого не став, а знову рушив до сходів, що вели на горішній поверх. У руці він усе ще неуважно тримав полотняного прапорця, аж поки його нарешті вихопив у нього протяг і тут-таки жбурнув на підлогу. Котта нахилився за прапорцем і раптом просто перед собою вздрів людське обличчя. У сутінках під сходами сидів, підібгавши коліна, старий чоловік. Він показав на прапорець і промовив до Котти, що так і стояв, затамувавши дух:

— Однеси назад.

Котта відчув, як в грудях у нього закалатало серце.

— Назон... — почав був він, затинаючись.

Старий хутко підхопив з підлоги прапорця, зібгав його, кинув Котті межи очі й захихотів:

— Назон — то Назон, а Піфагор — це Піфагор. Минула добра година після того, як Котта знайшов

Піфагора, а той усе ще сидів там-таки, під сходами. Марно намагався заговорити Котта до старого, вкотре звертаючись до нього з тими самими запитаннями. Піфагор, Назонів слуга, не хотів нічого чути, хоч іноді квапливо й тихенько починав розмовляти сам із собою, обізвав Котту стервоїдом, що живиться трупами власних родичів і забиває найвірніших своїх слуг. Потім знов захихотів, примовк, [10] далі завів балачки спочатку, але вже про інше, заходивсь обкладати прокльонами якогось диктатора з островів Егейського моря, який щось там витворяв із козами, а після того сам, власноручно, вкорочував їм віку. Згодом Піфагор став привітнішим, навіть плеснув у долоні й захоплено розповів про диво переселення душ; він і сам, мовляв, уже пожив у подобі саламандри, гармаша й свинарки; а кілька років довелося бути й безокою дитиною, поки те нечестиве тільце зрештою зірвалося зі скелі й утопилось у морі.

Котта вже й не намагався перебити старого, тільки мовчав та слухав. Піфагор жив у своєму світі, й шляху до того світу, здавалося, немає. Аж згодом, коли слуга почав примовкати й надовго западала тиша, Котта озвався знову — спершу поблажливо, як ото розмовляють із недоумкуватими, лише для того, аби, може, все ж таки викликати в нього довіру. Та зрештою Котта збагнув: розповідає він тільки для того, щоб цій плутаній балаканині під сходами протиставити лад і здоровий глузд знайомого йому світу, протиставити Рим парадоксові отої шовковиці в снігу за вікном, кам'яним пам'ятникам у глушині, трахілській пустці.

Він розповідав слузі про шторми, пережиті в морі, й про те, як сумно було в останні дні перед дорогою, говорив про гіркуватий присмак диких помаранчів у Сульмонських гаях і все далі заглиблювався в

минуле, поки зрештою знов опинився біля пожежі, яку дев'ять років тому побачив у Назоновому будинку на п'яцца дель Моро. З балкона кімнати, в якій зачинився Назон, курився дим. З відчинених вікон летів, наче сніг, попіл, а в передпокої, серед спакованих речел та зайчиків, що їх кидало на мармурову підлогу надвечірнє сонце, сиділа й плакала жінка. То був останній Назонів день у Римі.

Як ото смерть іноді відчиняє найнеприступніші двері і впускає не тільки родичів та друзів, а й тих, хто жалобу вдягає з обов'язку, впускає навіть просто цікавих чи й зовсім байдужих людей, так і в ті дні двері до будинку на п'яцца дель Моро, схованого за кипарисами та крислатими соснами, нагло розчахнула звістка про те, що Назон мусить їхати у вигнання. І хоч страхополохів це лихо налякало й вони воліли не показуватися в тому домі, на сходах і в салоні стояв натовп, і атмосфера тут панувала похоронна. Люди приходили, прощалися і знову йшли собі, а з ними приходили й ішли продавці лотерейних квитків, жебраки та вуличні хлопці, що пропонували букети лаванд, а самі [11] тим часом крали зі столів келихи та столове срібло. Але на це ніхто вже не зважав.

Тільки після тривалих умовлянь Назон — блідий, із чорними від сажі руками — відчинив тоді двері своєї робочої кімнати. Синій килим на підлозі був геть устелений попелом, наче снігом; на столі, інкрустована деревом поверхня якого від жару потріскалась лусочками й поскручувалася, протяг гортав стоси обвуглених паперів; на полицях та в нішах дотлівали зв'язані в паки зошити й книжки. А одна купа все ще тліла. Назон, як видно, пройшов із вогнем повз папери так, як ото церковний служка обходить із запаленою свічкою канделябри; власні рукописи й нотатки поет попідпалював просто там, де в кращі часи складав їх вельми дбайливо. Сам Назон був живий-здоровий, а його праця обернулася на попіл.

Піфагор сидів, поклавши голову на коліна, і того, про що розповідав Котта, здавалося, не чув і не розумів. А Котта підтяг табурета ближче до сутіні під сходами, сів і почав мовчки чекати, поки слуга підведе очі.

Звичайно, пожежа на п'яцца дель Моро поглинула тільки рукописи Назона. Ті його елегії та притчі, які доти були опубліковані й зажили слави або хули, на той час уже давно лежали в сховищах державних бібліотек, у домівках шанувальників та в архівах цензури. А одна газета в Падуї, яку конфіскували ще в день її виходу, в своєму коментарі навіть твердила, що Назон попідпалював усе лише на знак протесту проти заборони його книжок та вигнання з Рима.

Однак люди тлумачили цю подію по-різному. Палити книжки? То він зробив так зі злості й розпачу, здорового глузду в його вчинку немає. Розважливий крок? Просто він збагнув, у чому полягає суть цензури, і сам знищив те, що було невдале чи двозначне. Застрахував себе. Зробив признання. Надумав завести людей в оману. І таке інше.

І все ж це спалення, попри всі припущення й підозри, залишилося такою самою загадкою, як і причина Назонового вигнання. Влада мовчала або ж одбувалася відмовками. Та коли минуло кілька років і один із рукописів — доти всі вважали, що він уже давно в чиїхось надійних руках — безслідно зник, у Римі почали помалу здогадуватись: пожежа на п'яцца дель Моро — то був не розпач і не протест. То було справді знищення. [12]

II

Ліліпут Кипарис приїхав в обідню пору. Він з'явився на набережній вулиці з хмари куряви — із першої ще холодної куряви в цьому році. Запряжений двома буланими фургон котився, як і багато років доти, уздовж моря, а Кипарис, безладно цьвохкаючи над головою батогом, без угаву викрикував у бік міста імена кіногероїв та героїнь. У такий спосіб ліліпут ще здалеку повідомляв про втіху, страждання, смуток і всілякі пристрасті в тих кінофільмах, які він показуватиме наступні вечори на побіленій вапном облупленій стіні Терeєвої різниці. Одне слово, Кипарис, кіномеханік, приїхав. Але була ще весна. У винаревому погрібку, біля розпеченого ковальського горна, у бакалійній крамниці Феме чи десь у напівтемному складі — повсюди в місті люди кидали роботу, підходили

до дверей або прочиняли вікна й збентежено дивилися на хмару куряви, що поволі сунула вулицями. Кіномеханік. Це вперше Кипарис приїхав до Томів не в серпні, а напровесні.

Як і всі роки дотi, за фургоном стомлено тюпав на довгому налигачі худенький олень. Ліліпут завжди показував його по селах на узбережжі й називав королівською твариною своєї батьківщини, що, за його словами, лежала десь у підніжжі Кавказьких гір. Кипарис примушував оленя танцювати дибки під деренчливу маршову музику, а після цього фокуса часто нахиляв до себе важку голову оленя, щось шепотів йому на вухо своєю дивною, лагідною мовою і щороку продавав у селах скинуті оленячі роги тому, хто найбільше платив, — якомусь любителеві трофеїв, для кого ті роги потім ставали спогадом і свідченням непогамованих мисливських пристрастей. Бо в непрохідних тернистих лісах узбережжя не водилося жодного Оленя.

На майдані перед крамницею Феме навколо Кипарисового фургона вже збиралися старі люди, нероби, кілька сірих облич із процесії на березі, замурзані, полохливі діти. [13]

Батт, крамарчин син, обнюхував боки в коней, від яких ішла пара, й пальцями стирав з їхніх ніздрів піну. "І чого це Кипарис так рано? — з подивом питали люди в гурті, поки кіномеханік розпрягав буланих. — Чом не в серпні, як завжди? А попони, а так гарно розмальований фургон, а оздоблена мідними бляшками та цвяшками збруя — все вже інше, нове? Таке все гарне..."

Кипарис підвів напоїти коней до кам'яного жолоба, з якого злетіло кілька лисок, і сипнув оленеві каштанів та пригорщу сухих трояндових бруньок. Пораючись, він, як завжди, не переставав безтурботно базікати тоном, який для мешканців залізного міста був незвичний і чужий: мовляв, такому чоловікові, як він, Кипарис, пори року — не закон, і він не збирається ждати літа, щоб приїхати. Навпаки, хай літо саме здоганяє його, Кипариса. Бо де з'являється Кипарис, там завжди настає серпень. І ліліпут засміявся. А збрую він, мовляв, заробив за три кіносеанси на

ярмарку у Візантії; цій збруї ціни немає. Там-таки один художник, що розмальовує куліси в театрі, оздобив фургон сценою смерті грецького мисливця Актеона, недоумка, що просто безглуздо пустився духу в зубах власних собак. І ота темно-червона фарба, розбризкана на складках парусини, і яскраві плями — все це Актеонова кров. І Кипарис знов засміявся.

Отаким чи десь таким знали ліліпута більшість людей у Томах. Він завжди не просто розмовляв, а розповідав усілякі історії, байдуже про що йшлося — про те, звідки й куди їде, чи про хитру механіку чорного матового проектора, схованого в оббитому тканиною ящику, — стрекотливої машинерії, в яку Кипарис закладав цілі людські долі й переводив їх у світ рухів, у життя. І щороку під ліліпутовими руками на Тереєвій стіні поставав світ, який мешканцям залізного міста видавався таким далеким від їхнього власного світу, таким чарівним і недосяжним, що потім, коли Кипарис знову зникав у безміру часу, вони ще цілими тижнями все тлумачили та переповідали фільми, які відмерехтіли, згасли й знову спалахнуть на облупленій стіні аж за рік.

Кипарис любив своїх глядачів. Коли після тривалих приготувань проектор нарешті показував збільшений до величезних розмірів образ кіногероя й стіна різниці ставала ніби вікном у праліси та пустелі, ліліпут нишком сидів у темряві й спостерігав за обличчями людей. їхні міни у синіх відблисках іноді нагадували йому про глибокі й [14] нездійсненні власні бажання й прагнення. Кипарис, який, навіть ставши навшпиньки, міг зазирнути в очі лише згорбленому каліці або комусь поставленому навколішки і якому дворняга здавався здоровенним телям, — у такі хвилини Кипарис уявляв себе високим струнким чоловіком, величним і шляхетним. Йому хотілося піднестись над рештою людей. І Кипарис, що побачив більше міст і проїхав своєю парою більше боліт та пустель, ніж будь-який томський торговець спроможний був собі уявити, — в такі хвилини Кипарис тужив за земними глибинами й за надхмарними висотами, за постійним місцем під незмінним небом. Бувало, під час сеансу він, замріявшись, засинав, і йому снилися дерева — кедри, тополі й кипариси, снилося, що його груба, зморшкувата шкіра

вкрилася мохом. Нігті на ногах у нього раптом відпадали, а самі його криві ноги пускали коріння, яке швидко росло, міцніло, ставало цупкішим і починало все глибше й глибше зв'язувати його з тим місцем, де він стояв. А навколо серця в нього залягали захисні кільця років. Він ріс.

І коли потім Кипарис, прокинувшись від деренчання спорожнілої бобіни чи шурхоту порваної стрічки, підхоплювався, то в ногах у нього ще тихенько порипувала деревина, а в руках погойдувалася крона, в якій заплутавсь вітер. У ці бентежні хвилини пробудження, коли ліліпут Кипарис іще відчував у ногах прохолоду й радощі землі, а руками вже хапався за бобіни, крильчасті гайки та лампи, його сповнювало щастя.

У Томах були тільки дві великі будівлі: різниця та похмура, зведена з піщаникових блоків церква, неф якої прикрашали вологі вінки з паперових квіток, укриті пліснявою картини, якісь вивихнені, немовби в страшних муках застиглі лики святих та залізна постать Спасителя. Взимку постать була така холодна, що в парафіян, які з розпачу цілували їй ноги, іноді навіть губи приставали до металу. Якщо не рахувати різниці й цієї церкви, то в Томах не було жодної зали, жодного приміщення, яке вмістило б Кипарисових глядачів, не кажучи вже про його величезні живі картини.

Отож увечері цього на диво лагідного квітневого дня, в пору, коли можна було сподіватися й крижаного урагану з північного сходу, який шарпає віконниці й бряжчить склом навіть у глибині самих будинків, мешканці Томів сиділи просто неба на дерев'яних лавах за різницею й чекали початку першої з тих драм, що їх Кипарис розхвалював [15] від самого полудня. З гучномовця, прикрученого дротом серед гілля на сосні, долинав стрекіт цикад. Глядачі сиділи тісно одне побіля одного; багато з них позакутувалися в ковдри з кінського волосу, і пара з їхніх вуст вихоплювалася білими, як узимку, хмарками. Але навколо проектора, як і літніми вечорами в минулі роки, несамовито пурхали метелики, і коли котрийсь із них, торкнувшись гарячого скла, падав мертвий, то здіймалася кучерява цівочка диму, й крамарці Феме

здавалося, ніби в бездонній порожнечі неба вона бачить літнє сузір'я. Та ось на Тереєвій стіні спалахнуло світло. Настав, отже, серпень.

Око проектора неквапно, ніби знічев'я, ковзнуло вглиб краєвиду, пройшлося понад пінієвими борами, пасмом чорних пагорбів, дахів, далі — понад довгими гребенями прибою, обігнуло звивистий берег, пірнуло в густу тінь алеї, а тоді знов повернулося до палацу, що стояв серед ночі, немовби яскраво освітлене прогулянкове судно. Склепіння, аркади, під'їзди, висячі садки. Потім око стало придивлятися пильніше й спокійно оглянуло пілястр та карнизи на фасаді; раптом далеко збоку на мить невиразно проступило вузеньке вікно. І око, так наче його потяг до себе магніт, метнулося до того вікна й на хвилю затрималось на обличчі якогось молодика в тьмяно освітленій кімнатці, а тоді на його вустах, і вуста ці промовили: "Я піду". Тепер око опустилося нижче й попливло вбік — туди, де стояла, прихилившись по одвірка, жінка. Вона прошепотіла: "Не йди". Батт, побачивши в її очах сльози, застогнав. Феме пригорнула сина й, поклавши йому на лоб долоню, заспокоїла його. У садку навколо палацу надривалися цикади, гілки на цитринах аж угиналися від плодів. Але тепло від залізних чанів-грілок, що стояли за різницею, помалу просякало запахом крові та гною. Ті зажурені чоловік і жінка на Тереєвій схіні були, певно, видатні люди. Феме двічі перепитала, як їх звуть, хоч імена їхні вже давно пролунали крізь сичання та потріскування гучномовця: її звали Алкіона, його — Кеїк. І прощалися вони так ніжно, так тужно, як на узбережжі залізного міста не прощалися ще жоден чоловік і жодна жінка.

Але чого він од неї йде, глядачі ніяк не могли збагнути; вони все бурчали і невдоволено озиралися на кіномеханіка. Люди бачили, як закохані обіймаються й довго так стоять, бачили їх на побіленій стіні в сякій-такій одежі, а потім і без нічого, зле розуміли тільки те, що страждання в тій обвішаній килимами кімнатці нестерпні. Та потім глядачі [16] схилилися на бік Алкіони — вони просто не в змозі були збагнути, що хтось може знехтувати своє кохання.

Кеїк, володар того палацу, огорнених ніччю земель і сторожових вогнів, що палали за палісадами й у дворах, говорив, мабуть, про глибоке сум'яття в своїй душі, про сподівання на щасливе пророцтво, про паломництво в Дельфи... А може, про якийсь військовий похід? Ні, він говорив про неминучу подорож морем. А потім Кеїк пішов. Решта вже не мала значення.

Коли звістка про те, що Кеїк відпливає, вихопилася з тісних кімнат та коридорів на подвір'я, про це заговорили вголос. П'яні конюхи почали ганятися за жінками, яким напередодні підливали до супу та гарячого глінтвейну кінський збудник, гадаючи тепер, що завдяки цьому любовному трунку нарешті пірвуть у темряві те, що вдень із їхніх рук вислизало. Згори, з фортечних мурів, долинав регіт чатників, які гасили передчуття небезпеки спраглими ковтками пекучої сивухи із сулії, передаючи її з рук у руки. В одній свинарні опівночі спалахнула пожежа, але в палаці про це навіть не чули; вогонь погасили самі свинарі. Всі придворні стали уникати свого володаря, його законів і приписів, так наче він уже давно відплив і пропав безвісти.

Цієї серпневої ночі допізна світило сяйво Кеїкової влади, вистачало вже самого відблиску цього сяйва, щоб зберегти будову його владарювання. Варта мовчки стояла на чатах, а слуги мовчки виконували накази. Та ось ця будова захиталася й почала розвалюватись, так наче на кожному палісаді, на кожнім укріпленні й мурі вже проклюнувся здогад, що цього разу володар вирушає з дому назавжди.

А Кеїк, здавалося, вже не мав сили втішати дружину. "Місяців півтора, може, два",— сонно прошепотів він і сховав обличчя на плечі в Алкіони. Мовляв, кілька тижнів, і він повернеться додому щасливий, радісний, живий-здоровий. І заплакана Алкіона кивнула головою.

Немов пір'їнка, граційно здіймалась і опускалася на мерехтливій воді у чаші гавані чорна бригантина; на поруччі горіли смолоскипи, в трюмі

часом побрязкували ланцюгами поснулі тварини. Кеїк знеможено спав в обіймах дружини.

Сцену цього мирного спокою Терей голосно прокоментував непристойним жартом, але ніхто його не підтримав, не засміявся. Та ніхто й не закликав помовчати, коли він заходився на все горло навчати нещасних уму-розуму. [17] Терей був чоловік запальний і не терпів, коли йому перечили. Люди бачили: він цього дня — а то був день забою — багато годин працював у кривавій піні струмка. В мілкій протічній воді Терей розбивав тваринам голови. Тої миті, коли його довбня з тріском опускалася межи очі спутаній худобині, решта звуків на світі ставали такими нікчемними, що навіть дзюрчання струмка на хвилю, здавалося, змовкало і оберталося в тишу. Наприкінці такого дня, коли Терей, з голови до ніг обляпаний кров'ю, накладав на вантажну машину старанно розібрані туші, а собаки на березі гризлися за рештки тельбухів, різник бував дуже стомлений, знервований та лютий, і всі його уникали. Цього вечора поруч із Тереєм сиділа, захоплена сценою прощання, і Прокна, його дружина — гладка, бліда жінка. Іноді різник на кілька днів зникав із міста, і не було великої таємниці в тому, що тоді він зраджував Прокну з якоюсь повією — вона жила десь у горах, і її голос чув раз тільки один вівчар. Лише Прокна, здавалося, ні про що не здогадувалася. Страждаючи, зле не ремствуючи, вона супроводжувала чоловіка в цьому ненависному їй житті й робила все, що Терей від неї вимагав. Від чоловіка Прокну захищало тільки одне — чимдалі гладкіше тіло, ота пропахчена всілякими мазями та оліями гора жиру, в якій ця колись тендітна жінка, здавалося, помалу зникала. Терей бив її часто, мовчки й без люті, як бив приведену йому на забій худобу, — так, ніби кожен удар мав служити лиш одному: заглушити в ній жалюгідні рештки волі, а також відразу, яку ця жінка відчувала до нього. Того самого дня, коли Терей із Прокною справляли весілля, в Томах бачили лихий знак: на гребені їхнього даху нерухомо, нікого не боячись, сидів здоровенний пугач — провісник біди, птах, що всім молодятам пророкує безрадісне майбутнє.

Нарешті Терей замовк. Алкіона лежала поруч із заснулим чоловіком, ніби заклякла. Вона чатувала з розплющеними очима й не важилася навіть поворухнутись, щоб Кеїк не прокинувся, не зітхнув і вві сні не відвернувсь од неї. Тепер вона була на самоті зі своїми страхами. І Кипарисів проектор показував усі ті страхи, які Алкіона сама весь вечір довго заклинала, намагаючись умовити Кеїка зостатися чи бодай узяти її з собою, щоб вона загинула разом із ним. В уяві Алкіони поставало нічне море й немов захаращене руїнами небо; хвилі і хмари з гуркотом громадилися в одноманітний сірий хаос, що з кожним її подихом [18] дибився горами й провалювався в безодню. Потім крутими схилами з сичанням поповзли спінені лавини. Алкіона бачила обважнілі від дощу, пошматовані вітрила, на диво виразно бачила кожен шов, кожнісіньку ниточку на парусині. Нечутно переламалася щогла. Потім через сходні в пітьму середньої палуби з гуркотом ринув стрімкий потік — так навально, як на каскадах струмка в Томах. Водяні струмені, завтовшки як дерево, вдарили крізь люки всередину призначеного судна, а порив вітру підкинув високо над ним альбатроса, обламав йому крила й жбурнув цей кавалок м'яса та пір'я у воду. Коли в спалаху блискавки на мить знов показався обрій, його доти спокійна, плавна лінія була позублена гребенями хвиль, наче полотно пилки. Над тими зубцями тепер курилося вже інше, чорне небо, воно шалено наближалось і нарешті зімкнулося над усім, що з самого початку не належало до моря. Судно затонуло, А все, що перед цим опинилося за бортом чи ще намагалося врятуватись, ринуло спіралями вслід за судном углиб, у морську безодню — спершу повільно, а тоді все швидше й швидше. Насамкінець у вирах та водовертях закручувався вже тільки пісок із дна.

Дивитися на це було страшенно смішно. Глядачі на дерев'яних лавах знали, що таке шторм на Чорному морі, й, поки тривала катастрофа, вже давно збагнули: оті картинки на Терeєвій стіні — всього лиш примітивний обман, а сам океан — насправді, либонь, не що інше, як тепленька, збурена в діжці вода, і затонуле судно навряд чи більше за іграшку. Хоч у Томах такі фокуси люди вже бачили і в сі "і будні протягом року часто мріяли про ці спокусливі розваги, однак те, що Кипарис показував цього вечора, можна було перевірити, бо це,

зрештою, нагадувало їхнє життя, їхні біди на березі й у морі... І навіть недоумкуватий Батт зрозумів, що в тих сценах шторму нема нічого справдешнього. Ламалися іграшкові щогли, рвались іграшкові вітрила, та й сам ураган здіймало, певно, звичайнісіньке вітряне колесо, схоже на вентилятор, яким ліліпут охолоджував перегріті лампи в своєму проекторі. Торік Тереїв син Ітіс покалічив собі пальця, стромивши його в цей хурчливий вітрячок, і лопаті розбризкали хлопцеву кров дрібнесенькими крапельками по всій ліліпутовій машинці.

Назрівала криза. Коли ліліпут збагнув, що його драма ось-ось утратить усю глибину й силу, він посилив музику та гуркіт шторму і так заглушив грубі насмішки глядачів. [19]

Аж тепер серед розбурханого виру на екрані Алкіона побачила свого коханого. Кеїк плив, ухопившись за колоду, сам серед спінених хвиль. У чубі в нього вилискували водорості, на плечах виднілися морські анемони та мушлі; він простяг до Алкіони закривавлену руку й розтулив рота, силкуючись щось закричати, але з рота не вихопилося жодного звуку. Натомість закричала Алкіона. Закричала й прокинулась. І побачила, що Кеїк, спокійно, глибоко дихаючи, спить поруч. Однак це її не втішило.

Другого ранку в гавані спроквола маяли прапори. Перед трапом бригантини Кеїк і Алкіона мовчки зупинилися. Потім Кеїк почав сходити на борт, раз по раз оглядаючись на цьому недовгому крутому шляху, а тоді все ж таки став, сперся на поруччя й довго стояв. Тим часом бригантина почала вибиратися з густого лісу щогл та рей, що стогнали й зітхали, у відкрите море і невдовзі зникла з очей. Від цієї хвилини на різниковій стіні все відбувалося так, як Алкіоні й приснилося, тільки ще похмуріше.

Ввечері третього після відплиття дня здійнявсь отой шторм з Алкіониного сну. Кеїкові супутники докладали неймовірних зусиль, щоб уникнути трагічного кінця, впадаючи в розпач, викидали за борт усе, що можна було, і нарешті здійснили жертвопринесення. Але судно вже

являло собою, по суті, гору уламків і невблаганно тонуло. Один з матросів вирішив випередити те, що неминуче мало трапитись, скочив за борт і втонув, ставши першою жертвою. Решта його товаришів боролися за життя ще годину чи й довше, а тоді також загинули. Кінець кінцем Кеїк зостався сам — так, як Алкіоні й привиділося; вчепившись за колоду, він хрипко кашляв і шепотів її ім'я — останню свою надію. Тепер Кеїк збагнув, що його щастя — не в Дельфах і не в святинях, а в Алкіониних обіймах. О, тепер він на крилах полетів би до коханої дружини, на ту землю, по якій вона ступала, на суходіл!.. Потім хвилі зімкнулись і над ним. На колоді зосталися тільки плями крові, що їх скоро змила вода, та кілька клаптиків шкіри; потім на колоду посідали морські птахи і склювали й ці рештки. І ось море заспокоїлось.

На майданчику за Тереєвою різницею похолоднішало. В чорних кронах дерев, у лабіринті міських вуличок і в кутих оздобах клубочився туман, який щовечора підіймався від берега, а вночі осідав інеєм. На Кипарисовому фургоні замерехтіли перші крижані іскринки. У чанах-грілках уже ледве-ледве жевріло — до них нічого більше [20] не підкидали. Глядачі знали, скільки звичайно тривають Кипарисові драми, вже здогадувалися, що й ця добігає кінця, і починали висловлювати вголос свої припущення щодо того, чим усе скінчиться. Ліліпут змирився з поразкою і притишив звук.

Алкіонин сон збувся; але вдова так само сиділа з двома подругами серед лаврових та трояндових кущів на терасі палацу й шила сукню — вона хотіла вбратися в неї на свято, коли повернеться Кеїк. У думках Алкіона вже давно завершила цю роботу, сплітала гірлянди, бачила, як Кеїк підіймається узвозом, підходить до неї, розкриває обійми...

— Потонув! — вигукнув Батт і зареготав, радий, що саме він, він дізнався про таку важливу новину раніше за ту красуню на стіні, раніше за решту людей. — Потонув! Він же потонув!

Щодня вранці, ополудні й увечері Алкіона йшла, бігла на берег, до болю в очах удивлялася в мерехтливу далечінь і не вірила у власний

сон. Але надія її повільно, як і саме життя, згасала. А потім у гавані одного дня причалила іспанська галера, вона підібрала в морі п'ятьох потерпільців. Наче фурія, кинулась Алкіона крізь натовп на пристані; ридаючи ридма, вона розштовхувала всіх, хто опинявся в неї на дорозі, так ніби ще можна було щось урятувати там, де сталася катастрофа. Обличчя в тих п'ятьох моряків були обпечені сонцем і роз'їдені сіллю, губи вицвілі, а плечі такі зранені, що нещасних навіть не змогли вдягти, і їх тільки обгорнули світлими полотняними накидками, крізь які помалу сочилася сукровиця. Двадцять три дні, розповідали люди на пристані, цих п'ятьох носило на залитому хвилями плоту, весь той час вони майже нічого не їли й тільки двічі, як пускалася злива, пили воду. Похитуючись на ногах, не відповідаючи на жоден оклик, бідолахи рушили крізь натовп. Один із врятованих, мабуть, стратився розуму: він то заходився реготом, то по-собачому скавучав, то скидав догори руки й падав на бруківку. Його ставили на ноги й вели далі. І раптом Алкіоні здалося, що в його обдертому, спотвореному обличчі вона впізнала риси свого чоловіка; серед тих наривів та рубців горіли Кеїкові очі. Алкіона кинулася нещасному на груди, почула, як він застогнав, і нарешті побачила, що перед нею не Кеїк, а образ смерті. П'ятеро потерпільців були зовсім чужі, нетутешні люди. Про Кеїкову бригантину вони нічого не знали, не пам'ятали жодної іншої катастрофи, крім своєї.

До палацу Алкіона вже не повернулась. Вона залишилася [21] ближче до моря, до прибою й до надії, що течія, може, зласкавиться й винесе їй до ніг бодай Кеїкове тіло. У ці дні її слуги перенесли хатнє начиння, одяг та кошики з хлібом, в'яленим м'ясом і плодами до печери, вхід у яку був між височенними, ніби вежі, обліпленими чаїним та пеліканячим пір'ям скелями. Виконавши востаннє волю своєї господині, слуги розійшлися хто куди. Алкіона зосталася з однією служницею, своєю подругою, в темній печері, тоді як на узбережжі влада того, що пропав безвісти, геть занепала. П'яні конюхи тинялися на пристані та ринках в одязі Кеїка, наслідуючи його руки й голос, і жбурляли пляшками та камінням у його статую. В залах та аркадах палацу бешкетували злидарі. Коні, свині, голуби, павичі і навіть кімнатні собачки повтікали з відчинених кліток, хлівів та загорож і розбіглися в

бур'янах. А тих тварин, що лишалися, люди порозкрадали чи позабивали.

Алкіона нічого цього не помічала, не бачила. Вона сиділа при вході до печери або на березі, невидющими очима дивилася в далечінь, а то раптом схоплювалася на ноги й бігла мілководдям уздовж гребенів припливу й плакала, і задихалась, поки служниця наздоганяла і обіймала несамовиту свою господиню, яка вже не чула ні вмовлянь, ні слів розради. Потім сиве море спокійно слалося до ніг двох жінок, а небо над цим сивим морем іноді робилося високим і страшним, а тоді знов нагло опускалося вниз і зависало над водою — холодне, непроглуне. Так настала зима.

Декотрі глядачі — з нетерплячки чи тому, що так швидко похолоднішало, — повставали зі складаних лавок і грілися довкола погаслих чанів-грілок: притупували ногами, ляскали себе руками по плечах. Коли це молодиця в передньому ряді як зойкне! То виявилась Прозерпіна — жінки в залізному місті шепотіли межи собою, що вона бігає за всіма чоловіками. Феме, прикривши долонею рота, бувало, казала комусь у крамниці, що ця молодичка виставляє себе напоказ перед торговцями худобою, як корова, а перед шукачами бурштину — як коштовний камінь. А хіба Прозерпіна, мовляв, не пряла очима отому римлянинові?! А вона ж уже кілька років заручена з Дітом, германцем, якого на це узбережжя закинула вже забута війна; в Томах його називали не інакше, як "багатій", бо він двічі на рік одержував морською поштою гроші з інвалідського фонду. Але найстрашніша хвороба, на яку страждав Діт-германець, була туга за маршами та фрісландськими лісами. Про Фрісландію він частенько розповідав, [22] коли стриг овець. Умів стригти й чуби та бороди, зашивати рани, варив усілякі мазі й продавав зеленкувату цілющу наливку — про цю наливку Діт казав, нібито вона походить із картезіанських монастирів у Швейцарії. А коли всі його засоби виявлялися марними й не допомагали хворому, Діт ховав небіжчика й ставив на могилі надгробок.

Цього вечора Прозерпіна була лиха на свого нареченого й сиділа далеко від нього; вона й досі притискала до губів долоню й некліпно дивилася крізь прогалину в тумані, що поволі пропливав повз Тереєву стіну, на довгий білий риф неподалік від берега. Там лежало Кеїкове тіло, і його вже ледве діставали легенькі хвилі.

Алкіона, що, як і всі дні доти, сиділа на березі, мовби прокинулася від зляканого Прозерпініного зойку, підвела голову й теж уздріла мертве тіло. Як же близько й виразно в її уяві раптом постало Кеїкове обличчя, кожнісінька його риса, кожнісінька міна! Чи ж схоже ще на прибитий до берега труп те зображення, яке вона носила в медальйоні на грудях? Не тямлячи себе, Алкіона підвелась і несамовито кинулася в бік скель, до того рифу. Нарешті їй є куди бігти! Вона перескакувала з каменя на камінь, прослизала крізь розколини в брилах, просто-таки летіла над узбережними бескидами. Але потім те пасмо туману закрило стіну, і стало погано видно. На мить глядачі стратили з очей охоплену розпачем жінку, а наступної миті побачили вже тільки птаха-зимородка, який шугнув понад скелями. Тріпочучи крильми, він завис над хвилями прибою, а потім, грацією змахнувши кілька разів, підлетів до трупа й сів на його розкльовані стерв'ятниками груди. Кеїк. Довкола його склеплених очей виступала сіль, а в кутиках рота — піна. Здавалося, зимородок пестить крильми обдерте й подовбане дзьобами обличчя, щоки, чоло. І раптом з цією знівеченою подобою щось сталося, раптом збляк на ній ліловий колір і чорнота тління, від брудної піни, в чубі залишився тільки вінчик із легеньких пір'їн та білих, свіжих пушинок, і очі-перлини розплющились. Потім над морською поверхнею, пойнятою легеньким бризом, підвелася гарненька голова з дзьобом і, рвучко обертаючись, наче аж здивовано роззирнулася навкруги; невеличке, вкрите пір'ям тільце, б'ючи крильми, випросталось і струснуло з себе солону піну, воду й струпи на ранах. І глядачі, які бачили вже не труп і не вбиту горем жінку, а двійко зимородків, що злітали над морем, усе зрозуміли; [23] дехто навіть з полегкістю засміявся й почав плескати в долоні. А на стіні вже з'являлися й зникали слова. Імена акторів, композиторів, художників. І також висловлена комусь подяка. Потім Кипарис почув, як заторохтіли бобіни, й потягся рукою до кнопок.

Тереєва стіна погасла. В Томах стояла ніч. Із моря віяв колючий вітер і відносив угору, аж на гірські схили, собачий гавкіт, гомін із винарні та розмови глядачів, що поверталися додому. Аж у густих чагарях край стежки на Трахілу вітер, здавалося, губив рештки звуків залізного міста й ставав шумливим і легким.

III

У той час, як на Тереєвій стіні ще бушував шторм і різницю омивали хвилі прибою, Котта високо в горах марно намагався засвітити світло. У поетовому будинку панувала темрява. Кіптявий гніт у гасовій лампі, що погойдувалася на мідному ланцюжку над вогнищем, після кожної Коттиної спроби тривожно спалахував, тільки на мить осявав кімнату і вперто гаснув. Обидва чоловіки знов повклякали, мов нічна сторожа, хто де був: чорна Коттина постать, обриси якої ледь вимальовувалися на тлі вікна, і Піфагорова — нерухома й невидима в тепер уже непроглядній пітьмі під кам'яними сходами. Присутність Назонового слуги час від часу виказував тільки ядушний клекіт його дихання. Обидва мовчали. Вони сиділи так уже цілу годину, і Котта в цьому мовчанні й цій застиглості, у цьому повному самозаглибленні зрештою помітив єдино можливу в такому гірському закутні форму буття; згодом трахілська тиша навіть видалася йому достатньо глибокою, щоб поглинути гомін решти світу й заглушити гуркіт каміння у високогірних ущелинах, падіння мурів і дерев, стугін мануфактур у поневолених провінціях. А також голоси — незліченні голоси люті, ніжності й страху. І цокання куль із слонової кості на більярдних столах у гральних салонах на п'яцца дель Моро також... [24]

Тут, у горах, світ німував, і саме тут Котта згадав про нього. Як ото, буває, з дна копанки підіймаються повітряні бульбашки, так і з глибини його свідомості випливали картини, зринали із забуття і, випірнувши нарешті на поверхню, знов оберталися в ніщо: картини, що, з'являючись, одразу прибирали чітких обрисів, так ніби лише холод у цих горах, трахілські руїни та присутність божевільного старця саме й були потрібні для того, щоб ці картини спливли на пам'ять. Те, про що Котта

кілька годин тому розповідав слузі й у чому присягався, тепер і без слів нечутно ставало історією. І все ж складалося враження, ніби Піфагор, хоч Котта й мовчав, так само слухає, ніби якийсь вихор підхоплює один по одному ці німі спогади й несе їх у пітьму під кам'яними сходами. Так постали й розтанули розкоші Рима, червневе сонце у вікнах палаців, колихкі тіні кипарисів на стінах Назонового будинку, вікна якого тепер були забиті дошками; далі — потоки машин у вечірньому місті, що тяглися під платанами на бульварах, немовби вервечки лискучих комах.

Піфагорове дихання перейшло в тривалий, задушливий кашель, а кашель — у тишу. Потім на Котту посунула тінь згорбленого чоловіка. Піфагорова тінь. Просидівши неприступно кілька годин під сходами, слуга нарешті заспокоївся, підійшов до римлянина, обережно поклав йому на плече руку й прошепотів:

— Чого ти хочеш?

На мить Котта відчув ту панічну безпорадність, яка охоплювала його щоразу, коли нічне небо над Сульмоною прокреслював короткий розпечений слід метеора і, за звичаєм забобонних людей, треба було, поки зірка не погасне, встигнути задумати бажання. І ось тепер відблиск метеора знов повернув його до будинку на п'яцца дель Моро. Там горіли Назонові книжки — власне, в полум'ї рукописів горіла одна-єдина книжка. Вже сама її назва була в столиці імператора Августа зухвальством і підбурюванням — у Римі, де кожна споруда — то монумент владі, що підтверджує її могутність, непорушність і вічність. Ту книжку Назон назвав "Метаморфозами", тобто "Перетвореннями", і за це мусив відбувати спокуту на Чорному морі. Котта ніби бачив, як горить книжка, і знову відчув протяг, що гортав тоді припалені сторінки.

Нарешті Котта обернувся до Піфагорової тіні й відповів:

— Книжку. [25]

Книжку? Тінь, так наче її раптом піддали анафемі, відсахнулась. Потім у кімнаті спалахнуло світло. Назонів слуга стояв тепер, схилившись над вогнищем; лампа, яку він щойно засвітив кількома спритними рухами, мляво хитнулася й відійшла на місце. На стінах закорчилися тіні.

Атож, книжку. А він довго її писав, ту спалену книжку? Чотири роки? П'ять? Виходить, Котта прибув ще з тих часів, коли в римських літературних гуртках та в додатках до великих газет це була тема не менш загадкова, ніж невичерпна, коли про "Перетворення" там знов і знов говорили як про Назонів задум. Назон, ходили чутки, у цілковитій тиші працює над своїм головним твором. Тоді у найзнаменитіших театрах імперії, та й у провінційних також, з успіхом ішла його трагедія. Назонові книжки у вітринах книгарень лежали цілими пірамідами, з них викладали мозаїки, і їх увінчував великий його портрет, навіть повії у столичних будинках розпусти прибирали собі імена з його еротичних віршів, видрукуваних високими тиражами. Любовні листи людей із вищого світу нерідко теж являли собою не що інше, як переписані його чудовні елегії. Але згодом Назонове ім'я почали згадувати, коли мова заходила про скандали, про вікна в сад, бенкети, розкоші та всілякі пригоди можновладців... Назон, безперечно, став знаменитістю. Та що таке, зрештою, знаменитий поет? Досить було Назонові десь у шинку в передмісті підсісти до ремісників чи відійти на годину-дві від Рима й заговорити під каштанами сільського майдану з торговцями худобою або в оливковому гаю — з селянами, як одразу ставало очевидно, що його ім'я там уже ніхто не знає і навіть ніколи не чув. Що таке невеличке коло добірних шанувальників поезії супроти величезних мас людей, які в цирку, на стадіоні чи на трибунах уздовж бігових доріжок у захваті кричать до хрипоти в горлі? Назонова слава сяяла тільки там, де було чогось варте друковане слово, і відразу меркла там, де хоч один бігун на довгі дистанції виборював, важко хекаючи, перемогу на гаровій доріжці чи акробат переходив високо напнутою линвою через ущелину вулиці. Оплески в театрі були досить скромним, жалюгідним шумком навіть проти шурхоту одягу десятків тисяч вірнопідданих, що підхоплювалися з місць, коли імператор ступав під свій балдахін у Колізеї. Назон, певно,

розумів, що овації в Колізеї — то для поезії недосяжна міра похвали, й усе ж таки іноді він, схоже, піддавався спокусі зазнати саме такого тріумфу і тоді цілими днями блукав [26] поблизу великих стадіонів, сідав там у затінку під парасолем і слухав, як наростає і спадає захоплене людське ревище. Те, що він, зрештою, прагнув сам постати перед людськими масами, і було, мабуть, однією з причин його нещастя. Бо на всі оті вірнопідданські вигуки й захоплене ревище на стадіонах мала право тільки одна людина: Август, імператор, герой світу.

— Книжку... — проказав Піфагор і тицьнув у бік Котти кочережкою, якою щойно підсунув назад у піддувало порожнього ящика на попіл. — Він хоче нашу книжку!

Але яким же моторним виявився цей дідуган! Засвітив світло, розпалив вогонь, позачиняв вікна, налив у кам'яну чашу води й знову, вештаючись, тихенько забубонів сам до себе:

— Ти ба, чого захотів! Дамо йому цибулину, дамо хліба, води, щоб помив руки... Хоче книжку? Може, він хоче пити? Вікна теж позачиняємо...

Котта був чемний гість. Мерзлякувато зіщулившись, він нишком сидів у ще холодній кімнаті, — хоч у вогнищі вже й потріскували дрова, — потім, стримано кивнувши, прийняв од Піфагора цибулину та окраєць чорного хліба, повну карафку оцту й слухняно підвівся, коли старий нарешті взяв цю карафку в одну руку, а ліхтаря в другу, штовхнув ногою двері й кивнув римлянинові головою, щоб ішов за ним.

Довга смужка світла з Назонових дверей упала на торішній сніг у дворі й на мить вихопила з темряви шовковицю, з якої вітер пострушував ягоди і вони порозбігалися на цьому вічному снігу, немов чорні жуки. А потім пелена хмар розступилася, ніби настав час відкрити очам римського гостя те, що так часто мав змогу бачити Назон зі своїм слугою і що, певно, втішало вигнанця й водночас нагадувало йому про

його самотність: нічне небо над трахілськими руїнами, сузір'я Ліри, Дракона та Корони і порубцьований місяць, який викотився із-за гірського хребта й так освітив дві ялини на виступі високої скелі, що вони здавалися величезними ножицями.

— Місяць,— мовив Піфагор, не підводячи погляду від видовбаних у скелі східців, що збігали з двору в садок, до глухих заростей під Назоновими вікнами.

— Місяць,— повторив Котта так непевно, ніби оце щойно опанував перше слово з Піфагорової мови. — Luna.

Котта йшов, спотикаючись, услід за старим і відчував, як кущі все ближче підступають до стежки, як уже починають [27] хльоскати по обличчі — спершу листя, потім і гілки. Чи це, часом, не папороть, не оті здоровенні віяла, які він бачив у здичавілих оливкових гаях на Сіцілії та в Калабрії? Кінець кінцем зарості за ним і над ним зімкнулися. Слуга з ліхтарем був десь попереду.

— Чого став, ходімо! — почув Котта.

Пополудні він бачив тут із Назонових вікон лише густий садок, тільки зарості, такі собі невиразні темно-зелені куліси, за якими синє море в імлистій глибині позаду скоріше вгадувалося, ніж проступало насправді. Але тепер... Гущавина ніби проковтнула Назонів будинок, гори, навіть місячне сяйво і тепер, здавалось, неохоче розступається тільки перед слугою та світлом його ліхтаря.

Нарешті Піфагор спинився й неквапно повів ліхтарем у темряві довкола себе; вони завершили свій короткий шлях і тепер стояли посеред невеликої, майже суціль закритої вгорі заростями галявини, де всяка зелень наче позасихала. Кущі по краях цього темно-зеленого шатра зійшлися немовби зумисне для того, щоб заступити прохід. Котта стояв у світлі ліхтаря, навсібіч роззирався і бачив тільки власну тінь на

живоплоті, але вже не міг угадати, звідки саме вони потрапили на цю галявину. Тим часом Піфагор виписав ліхтарем довкруг себе коло, і в тремкому світлі Котта уздрів камені, гранітні та сланцеві плити, менгіри, колони, а також здоровенні необроблені брили; одні з них стояли, інші попадали й уже повгрузали глибоко в землю, немовби їх висіяла на цій галявині чиясь могутня рука, і повкривалися лишайником та мохом,— одне слово, такий собі занедбаний сад скульптур чи цвинтар. Але ні, то був не лишайник і не мох, а сотні, тисячі невеличких слимаків, що поналазили один на одного, позлипалися, вкривши ці камені в багатьох місцях довгастими лискучими подушечками.

Піфагор походжав поміж кам'яних колон, ніби поміж людей чи могил, спинявся й бурмотів незрозумілі слова, на інший камінь лише кидав побіжний погляд, кивав головою якомусь монументові, а тоді поставив карафку з оцтом на землю, поклав руку на купу слимаків, згріб долонею те слизьке сплетіння й рушив далі. Котті вже підступала до горла нудота. Вони були в Назоновому садку. Згодом Піфагор ступив до одного з похмурих, вищих за людський зріст мегалітів і, ніби мимохідь, хлюпнув оцтом на клубок слимаків.

І ту ж мить тишу на галявині розітнув тоненький, багатоголосий милозвучний писк, що нагадував далеке, [28] ледве чутне бриніння Еолової арфи. І Котта збагнув, що це — голос жаху, болю й умирання слимаків... І він побачив, як у тому в'язкому, мокрому клубку з тілець та щупальців хапливо заворушилося життя, заворушилася смерть. Від пекучої кислоти слимаки корчилися, звивались і разом із передсмертним писком випускали цілі клубки піни — невеличкі лискучі бульбашки, що утворювали справжні грона. Потім умирущі слимаки почали опадати — вони осувалися, сповзали, хутко поспішали в обіймах один одного вниз, очищаючи камінь. І тоді на одному такому звільненому від життя п'ятачку проступило слово ВОГОНЬ. Котта збагнув, що на камені викарбувано якийсь напис, а слуга знай нищив слимаків далі. Тишу сповнював тихий, тоненький спів болю. Піфагор переходив з карафкою від каменя до каменя, виважено, мовби за планом, поливав оцтом скопища слимаків, і на оголених поверхнях з'являлися все нові й нові

слова та речення. Декотрі з них було важко прочитати, окремі літери виявилися завтовшки як палець, а чи й рука, так наче їх довбав різьбяр-початківець.

Тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять обтесаних колон нарахував зрештою Котта й на кожній прочитував слова — то "вогонь", то "гнів", то "труд", то "ймення", то "залізо". Він уже здогадувався, що перед ним — викарбуваний на п'ятнадцятьох менгірах напис, якесь послання на граніті й базальті під покривалом із слимаків. А потім уже Піфагор мовчки стояв і дивився, як гість із Рима, взявши в нього ліхтаря, обходить камені, чимдалі поквапніше й нетерплячіше, намагаючись збагнути зміст слів і зв'язок між ними; і на кожнім камені був уривок речення.

Котта розшифровував і шепотів слова так, ніби вчився читати; потім заходився вже сам, власноруч розгрібати слимаків там, де, на його думку, мали стояти слова. Він сточував усе, що з'являлося перед його очима, знов і знов перевіряв зв'язки, міняв зміст і починав свою гру по-іншому, заново, поки йому кінець кінцем здалося, що всі можливості скласти й пов'язати окремі уривки в одне ціле вичерпано. І тоді Котта прочитав:

ОСЬ І ЗАВЕРШЕНО ТРУД

НІ ВОГОНЬ НІ ЗАЛІЗО

НІ ЗЛОБНА ДАВНІСТЬ

НЕ ВЛАДНІ НАД НИМ

АНІ ГНІВ РУЙНІВНИЙ ГРОМОВЕРЖЦЯ

ХАЙ НАДЛЕТИТЬ НЕМИНУЧИЙ

ТОЙ ДЕНЬ ЩО ЗА ПРАВОМ ОДВІЧНИМ

ТІЛО БЕРЕ ЗАКІНЧИТЬСЯ ЛИШ НИКЛЕ

МОЄ ІСНУВАННЯ В ДЕНЬ ЦЕЙ ЄСТВА СВОГО

КРАЩОЮ ЧАСТКОЮ ЗВИВШИСЬ НАД СВІТОМ

ЗЛИНУ ДО ЗІР І НІЩО НЕ СХИТНЕ НЕ ЗАТРЕ

МОГО ЙМЕННЯ*

* Тут і далі цитати з "Метаморфоз" подано в перекладі Андрія Содомори. Публій Овідій Назон. "Метаморфози". К., "Дніпро", 1985). [29]

Котта знав тільки одного чоловіка в світі, здатного на таке пророцтво, і все ж він гукнув у темряву до слуги:

— Хто це написав?

Піфагор стояв там, куди ще сягало світло ліхтаря, і зішкрібав сухою гіллячкою рештки слимаків із глибоко викарбуваного слова "ось". Сказав він те, що й мав сказати,— ім'я свого господаря.

Але де ж сам Назон? Чи він іще живий? Може, ховається десь у цій глушині?

— Немає,— тільки й відповів Піфагор. — Його немає. Що означало оте "немає"? "Немає" означало, що одного ранку Овідій Назон, як завжди, устав, одчинив вікно, а тоді вирубав сокирою у великому кам'яному жолобі в дворі кригу й набрав глек води; "немає" означало, що одного зимового ранку все було, як завжди,— Овідій Назон вирушив у гори, але назад не повернувся. Скільки ж часу минуло від того ранку,

від тієї зими? Рік? Два? І чи його, Назона, хтось шукав? Але у відповідь на ці запитання Піфагор тільки стенав плечима й мовчав. А чистеньке "ось" уже проступило на менгірі, ніби щойно викарбуване. Задоволений Піфагор покинув гіллячку, відступив на крок і замилувався своєю роботою. "ОСЬ І ЗАВЕРШЕНО ТРУД". Завершено. У Римі були відомі тільки окремі уривки. Прагнучи тріумфу й слави, Назон вимагав од шанувальників уваги і схвалення не лише своїх закінчених творінь, а й намірів та ще не записаних фантазій. Отож у столичних літературних колах зрештою звикли до того, що в переповнених, задушливих залах поет принагідно читав усілякі проби зі своїх ще не дописаних "Перетворень", ніколи не розкриваючи їхнього загального задуму. Вслід за [30] цими читаннями щоразу, як і слід було сподіватися, зринали припущення, протести й інші ознаки зацікавленого, нетерплячого, ба навіть побожного очікування, і Назон, здавалося, тішився ними як особливою формою похвали. На публічних виступах він сидів, здебільшого низько схилившись над своїми помережаними дрібними каракулями аркушами, й говорив без жестів, без пафосу й так тихо, що слухачі мусили напружувати слух. А коли робив паузу, раптом западала глибока, німа тиша. В такій тиші наприкінці виступу Назон майже пошепки дякував слухачам і сходив з підвищення, ніколи не відповідаючи на запитання й не звертаючи на них уваги. Ця його неуважлива манера навдивовиж суперечила тій щирості й великодушності, з, якою він писав і читав про кохання, війну і навіть про творчі муки. Складалося враження, ніби все, що Овідій Назон був здатний сказати й написати, він помалу переніс у царину своєї поетичної творчості, у віршовану форму або в довершену прозу і якби раптом опинивсь у світі буденної мови, говірки, криків, коструватих речень і фраз, то навіки замовкнув би.

Читаючи на своїх виступах уривки з "Метаморфоз", Назон щоразу зосереджував увагу на окремих персонажах і краєвидах, на людях, що перевтілювалися в тварин, і на тваринах, що оберталися в камінь, описував пустелі й праліси, літні парки й бойовища; але дуже рідко читав він перед слухачами завершені епізоди й цілі історії, хоч його творча уява здавалася невичерпною: в нього діяли видатні герої й кати,

закуті в кайдани й принижені, люди жорстокі й лагідні, родоводи яких сягали крізь царства тварин,— вони говорили людською мовою і на щось ремствували, казкові істоти й забуті божества... Але отого величезного склепіння, в яке Назон один по одному вбирав свої уривки, слухачі не розуміли. Що ж писав Назон — роман, збірку малої прози, віршовану історію природи чи альбом міфів та легенд про перевтілення й сновидіння? Про це він мовчав і навіть не заперечував, не відкидав жодного припущення чи здогаду, ні на що не натякав і в такий спосіб підтримував дедалі більший ажіотаж навколо майбутньої своєї книжки, яку вже тоді називали головним його творінням, хоч ніхто ніколи не бачив більше, ніж кілька густо списаних аркушів, і не чув нічого, крім отих публічних читань.

Та коли балачки починали влягатись, Назон сам розворушував інтерес до своєї особи новим прилюдним виступом. [31] Усі нитки цієї сплетеної з припущень та сподівань мережі завжди вели до нього — до того, хто оповивав свою роботу численними загадками й таємницями, і так не тільки підіймав ціну схованої за ними правди, а й оберігав цю правду від будь-якої критики й контролю. "Перетворення"... Тільки назва цього твору, попри всі пересуди, ні в кого не викликала сумніву,— назва, що кінець кінцем спричинила до того фатального припущення, нібито Назон пише основний роман римського суспільства, роман, у якому впізнають себе багато шанованих і маєтних громадян з їхніми потаємними пристрастями, діловими зв'язками й химерними звичками; усіх їх Назон нібито замаскував, викрив і віддав на поталу людським язикам.

І хоч цю підозру спочатку не підтверджувало жодне публічне читання, ніхто не мав сумніву: поет, якого так часто приводили на вечірки у вишукане товариство й запрошували до стількох домів, знає це суспільство, його салони й погрібці досить добре й цілком здатний написати такий роман. І річ не в тому, що Овідій Назон цей роман справді писав чи не писав, а в тому, що багатьом раптом стало очевидно, аж страшно: написати його поет може. Це й було однією з причин того, чому Назонові почали не довіряти в Римі, уникати його і

зрештою ненавидіти. Але Назонова зірка ще довго здавалася недоторканною і сходила над небосхилом навіть тоді, коли в багатьох домах йому вже відверто виказували неприязнь. А після одного скандалу його слава сягнула навіть найширших народних верств, і поетове ім'я стало з'являтись у жирних газетних заголовках, як ім'я одного із знаменитих атлетів чи кінозірок.

Той скандал спалахнув задушливого вересневого вечора, коли на невеличкій столичній сцені показували прем'єру його комедії. П'єса — власне, низка не пов'язаних одна з одною картин — називалася "Мідас" і, згідно з афішами дирекції театру, розвішаними на деревах великих бульварів, являла собою ще один фрагмент із того загадкового, ще не завершеного Назонового твору; йшлося в ній про одного безтямно закоханого в музику генуезького судновласника, в якого від шаленої жадоби до грошей оберталося в золото все, до чого він торкався. Спершу то була тільки рінь на алеї в саду, ліпні троянди та пшеничний сніп, але помалу-малу в того чоловіка почали застигати мисливські собаки, фрукти, які він брав у руки, вода, що в ній хотів скупатись, і нарешті люди, яких пробував пестити, яким подавав руку чи яких бив. Насамкінець нещасний Мідас, [32] брудний, схудлий на тріску, вже сидів серед золотої пустелі, довкола нього тьмяно поблискували скульптури людей, яких він колись любив, і в цьому металевому світі судновласник виголошував гучний монолог, що являв собою не тільки прокляття грошам, а й гостре висміювання всіх тих, хто прагнув грошей.

У цьому монолозі, що його публіка раз у раз перебивала оплесками та сміхом, пролунали нарешті й приховані за паліндромами та акрофонічними перестановками імена відомих у всьому місті голів наглядових рад, депутатів та суддів... А судновласника кінець кінцем було звільнено від прокляття й урятовано від голодної смерті в обмін на іншу, вже не таку сувору кару: вуха в нього видовжилися, заросли шерстю, а голос зробився тремким і жалісним, як у віслюка. Так він і пішов зі сцени. Глядачі від утіхи аж горлали й кидали на кін оксамитові подушечки та квіти. Цього вечора, а також два наступні вечори всі квитки до театру було розпродано, а повітря в залі від парфумів та поту

численних глядачів стояло таке важке, що білетери й під час вистави мусили розбризкувати в проходах ялиновий екстракт із пузатих пляшечок.

Але четвертого вечора загін кінної поліції, озброєної залізними кийками й довгими канчуками, не дав глядачам увійти до театру, а акторам — вийти з нього; багатьох акторів та глядачів було покалічено, і вони ще довго лежали, сходячи кров'ю та стогнучи, у своїх золотавих костюмах і святковому вбранні на сходах перед театром та під колонадою, поки їх нарешті позабирали. Один лігурійський сенатор, що володів у Генуї та Трапані судноверфями, любив вальси і мав, як стало відомо згодом, у своїй сіцілійській літній резиденції величезний духовий оркестр, наказав заборонити ту комедію.

У відповідь на обурення громадськості й насамперед на протести в газетах, що нібито безперешкодно поминули цензуру, сенатор виправдав заборону й застосування кінної поліції у двох довгих промовах, їх надрукували листівками й понаклеювали на театральні афіші.

Назон замовчав і це. Скандал досяг кульмінації аж тоді, коли якось рано-вранці невдовзі по тому на березі великого, заростого очеретом ставка під Римом знайшли одного з сенаторових охоронців — у ланцюгах, суглоби на руках та ногах потрощені, і сам чоловік був у такому безтямному стані, що минуло цілих десять днів, а він усе ще не міг не тільки щось пояснити, ба навіть сказати жодного слова. [33] У відповідь на всі розпитування лише вкрай нажахано, тупо дивився на людей. До бідолахи так уже й не повернувся ні глузд, ні мова, отож коли інтерес до нього трохи спав, його відвезли до одного закритого закладу, де він і помер. І хоч обурення, викликане забороною комедії, та біду, що сталася з тим охоронцем, попри численні інтриги, так і не пощастило пов'язати, але спогад про того каліку з очерету й посвист залізних кийків на скодах перед театром все ж таки залишився пов'язаним із комедією, а відтак і з Овідієм Назоном. Що ж це кінець кінцем за поезія, що це за творчість, коли вона призводить до такого насильства?!

Своє мовчання Назон порушив один-однісінький раз, повідомивши в денній газеті, що образ Мідаса в тепер уже сплюндрованому театрі було до невпізнання спотворено; пишучи ту низку картин, він, мовляв, мав на увазі не якогось конкретного судновласника, не реальну особу, а тільки одного грецького царя, що й став утіленням жадоби й безглуздого прагнення до багатства. Він, Овідій Назон, мовляв, ніколи й на гадці не мав так примітивно зображувати римську дійсність, тому заборона може стосуватися не особисто автора, а лише хибного тлумачення його речі... Та позаяк доти Назон жодних пояснень до своїх творів не давав, то й це сприйняли як вияв обережності й особливої уваги на нього не звернули. І все ж таки скандал обернувся цілком несподіваними наслідками й для нього самого, поета,— тепер його ім'я вже знали навіть продавці лотерейних квитків, торговці рибою та лимонадом, міняйла і зовсім неписьменні люди. Отож Назон уже не чинив перешкод подальшому розвитку подій. Він став, отже, популярним.

Тепер поет бував у різних колах, його ім'я почало з'являтися в бульварних газетах. Як придворного блазня чи нечестиву оздобу в списку присутніх на бенкеті його запрошували вже навіть до тих домів, де книжки навряд чи й водилися, зате стояли мармурові статуї, були посрібнені водограйчики та ягуари в клітках, а двері відчинялись і зачинялися самі. У таких будинках жило не просто вишукане товариство, а можновладці, жили родини, чиї розкоші за втиканими битим склом мурами, огорожами з колючого дроту й під охороною собак та снайперів були відблиском сяйва самого імператора. І ось в одному з таких домів якось уже пізно вночі під схвальні оплески та сміх пишно вбраної п'яної компанії, у мерехтливих спалахах [34] фейєрверка хтось висунув пропозицію дати й цьому поетові, цьому сульмонському баламутові виступити з привітальним словом на відкритті нового стадіону; бо, мовляв, у призначеного міським сенатом промовця — принаймні так було сказано в повідомленні, яке цієї ночі тільки на хвилину урвало розваги,— надвечір стався крововилив.

Саме цій несподіваній смерті, гулянці в саду й одностайній (це траплялося дуже рідко) згоді декотрих запрошених сюди вельмож

Назон, зрештою, і завдячував дорученням, яке він дістав другого дня вранці, за сорок годин до відкриття стадіону; доручення, яке не дало йому змоги сказати ні "так", ні "ні"; Назонові залишилося тільки послухатись. Отже, Публій Овідій Назон виступить восьмим із загалом одинадцятьох чоловік і скаже про велич і значення нового стадіону — одне слово, виголосить десятихвилинну промову перед двомастами тисячами римлян у тому кам'яному овалі. А в його центрі сидітиме найвеличніший із величних — імператор Август — і сам надаватиме мікрофон кожному з тих одинадцятьох.

Зведений із вапняку та мармурових брил стадіон, що постав на осушеній коштом численних жертв болотяній місцевості в південній долині Тібру, мав називатися "Сім притулків" — таке видіння явилось уві сні імператорові й така була його непохитна воля. З цих мочарів віками здіймалися тільки рої малярійних комарів, а в небі тут панували стерв'ятники — вони кружляли над дохлими козами та вівцями, а часом і над трупами пастухів, жителів цих боліт, що ненароком оступалися з викладених із жердин хідників, і їх засмоктувала трясовина. Стадіон "Сім притулків" став вінцем епохального осушувального проекту, що в роки земляних робіт уславився як найбільший імператорів дарунок Римові.

У цьому велетенському кам'яному казані, де в ніч відкриття двісті тисяч людей на команду цілого загону церемоніймейстерів піднесли над головами потрушені різнобарвним порохом запалені смолоскипи, утворивши вогненний орнамент, під грім військових духових оркестрів, що вишикувалися на гаревих доріжках у парадному каре, серед цієї небаченої краси, в якій населення Рима на очах в імператора обернулося в осяйний, розбурханий суцільний візерунок, почався Назонів шлях до жахливої самотності, його шлях на Чорне море. Бо на знак імператора, якому після сьомої промови вже, здавалося, стало нудно і який нарешті й восьмому промовцеві кивнув головою з такої [35] далечини, що поет не розгледів в Августовому образі, крім глибокої блідості, ні очей, ні обличчя... — отож після того байдужого кивка головою Назон ступив цієї ночі до цілого букета блискучих мікрофонів і одним цим кроком залишив

позад себе всю Римську імперію; він не виголосив — забув виголосити! — неодмінного і найголовнішого в світі привітання, забув схилити коліно перед сенаторами, генералами, навіть перед самим імператором під балдахіном, забув про самого себе і про своє щастя, підійшов, не зробивши найменшого поклону, до мікрофонів і сказав тільки:

— Громадяни Рима!

Назон, як завжди, говорив тихо, але цього разу його високі й страшні слова, тисячократ підсилені гучномовцями, гриміли в оксамитово-чорній, усіяній вогнями та зорями чаші стадіону, пролітали над ложами, балюстрадами, парапетами й мурами, здіймалися далі кам'яними каскадами, нарешті вихоплювалися високо вгору, кудись у безмежжя, а тоді, спотворені металічними хвилями, ринули вниз. Під балдахінами двору вмить змовкло перешіптування, балачки, і запала тиша, яка на хвилину скувала всі рухи, навіть переморгування та похитування віял із павиного пір'я. Імператор і той сидів, одкинувшись назад під захистом своєї охорони й невидющими очима дивився на вогняний візерунок; здавалося, Август оглух, здавалося, він просто не розуміє, що Овідій Назон, ота невеличка, нахилена вперед постать отам удалині, щойно переступив через найперший закон імперії — відмовився скласти шану йому, самому Августові! Ба навіть більше. Назон, доти мовби сам скутий отим жахом, кінець кінцем підніс голос і почав проклинати страшну моровицю, чуму, яка шаленіла в Саронській затоці, на острові Егіна, розповів про посуху одного літа, коли, як перша ознака великого лиха, курними полями поповзли мільйони гадюк, а за ними потягся отруйний сморід, сказав про волів і коней, що просто в запрягу чи в плузі раптом падали й здихали і погоничі навіть не встигали їх випрягти; розповів про мешканців міст, у яких смерть виходила з тіла чорними жовнами...

Потім небо потемніло й пустився дощ; та це була тільки тепла, смердюча вода, що розносила чуму далі. Весь край облягла важка млявість і втома; сотні, тисячі людей раптово ставали жертвами мору, заточувалися й падали на землю поряд із худобою, вже вкритою роями

мух; марно [36] намагалися мешканці Егіни остудити на скелях свої гарячі тіла, марно припадали чолом до крижаних брил...

— Але годі було остудити цей жар,— казав Назон. — Від пропасниці нагрівалися навіть скелі, вся земля. Тепер із хатин вилізали смертельно хворі люди, як ті плазуни з тріщин та нір у землі, і щось белькотіли від спраги, й рачкували вслід за плазунами до джерел, річок та ставків, і лягали на мілководді й починали пити. Але марно. Чумну спрагу могла погамувати тільки смерть. Отож ті, що пили, помирали, і води річок та ставків тьмяніли.

А в кого ще лишалося хоч трохи сили, — розповідав Назон, — той із співчуття вбивав свого ближнього, а тоді накладав руки й на себе — вганяв собі в груди ножа, стромляв голову в зашморг, кидався сторчма з вапнякової скелі вниз або замість ліків ковтав наостанок товчений кришталь чи скло. Острів вимирав. Невдовзі вже не було де ховати мерців, не вистачало дерев у лісах, щоб спалювати трупи, не зосталося рук, які втримали б лопату чи смолоскипа. Над трупами людей та тварин клопоталися тільки мухи; від їхніх роїськ увесь острів аж гудів і переливався під хмарами в морі смарагдово-зеленим і синім мерехтінням.

На схилах гори Орос,— вів далі Назон,— простяглося не бачене дотоді кладовище. Там помирали ті, що втратили останню надію і від спекоти та смороду намагалися втекти з низин у гори. Більшість мерців лежали в затінку під дубом — єдиним деревом на всю околицю; тому дубові було стільки ж років, скільки найстарішим деревам на острові, і він стояв міцний, як фортеця. По наростах та тріщинах на його корі, по мохові та лишайниках мерехтливими потоками заворушилися полчища мурашок, незліченні комахи, від яких дерево аж почорніло й прибрало такого вигляду, наче складалося з мільйонів і мільйонів лискучих лусочок.

І коли на Егіні завмер стогін останніх людей, полчища мурашок покинули свого дуба й потекли, немовби вода в зливу, стовбуром униз, розгалужуючись на тому кладовищі багатьма рукавами й захоплюючи

всі порожні місця, відвойовуючи в мух, попри їхню чисельну перевагу, очні западини, роззявлені роти, черева, вуха й неглибокі западини, що позалишалися там, де були чумні бубони. Чимдалі тугішими потоками тяглися вони, збираючись у порожнинах, збиваючись у м'язи, очі, язики й серця, і зрештою утворювали собою — там, де колись були зотлілі [37] частини тіла,— те, чого бракувало, утворювали руки й ноги, самі ставали руками й ногами, а насамкінець почали формувати й риси облич, надаючи їм того чи того виразу й міміки; потім зі своїх же приречених на відмирання ротиків вони стали випльовувати білий слиз, який на тих скульптурах із їхньої маси застигав у людську шкіру, і так робилися цілком новим видом на острові — народом, що зачався під знаком мурашок. Цей народ мовчки підводився, юрбами покидав схили Ороса й надалі пересувався також тільки юрбами; він був слухняний, ніколи не мав запитань і вирушав за своїми новими володарями, що були того самого походження, до нових звитяг і нових лихоліть, пускався, не ремствуючи, альпійськими льодовиками, морями й пустелями, йшов у війни, загарбницькі походи й навіть у вогонь; це був невибагливий, міцний народ, що ставав армією трударів, коли треба було копати рови, розбирати кам'яні мури чи зводити мости; в дні боротьби він ставав військом, після поразки мирився з рабством, у часи перемоги діставав владу й, пройшовши крізь усі перевтілення, все ж таки не втрачав, на відміну від решти видів, здатності коритися.

Саме тим, чим для блага Егіни був отой мурашиний дуб,— сказав у букет мікрофонів на завершення своєї промови Овідій Назон,— буде для блага Риму тепер і в майбутньому ось ця наша споруда на болотах, стадіон "Сім притулків" — місцем перевтілення й відродження, кам'яним казаном, у якому із сотень тисяч переселених, знедолених і вірнопідданих громадян варитиметься народ, такий самий схильний до перевтілень і витривалий, як і отой новий вид на Егіні, і такий самий нездоланний.

Назон замовк, але нічого не сталося. На промовця не націлилась жодна гвинтівка, не піднявся жоден кийок венеційської гвардії; зброя і погляди двору залишались опущені. А вогняний візерунок в овалі

стадіону горлав і плескав у долоні з таким самим захватом, як і після попередніх промов,— може, тому, що при імператорові було вільно тільки все схвалювати й підтримувати, а може, й через те, що поет згадав про міць і нездоланність.. Та ось стадіон відгримів, і Назон спокійно відійшов до решти промовців — знов до статистів. Нічого не ставалося. Бо Август лежав у важких своїх, розкішних шатах під балдахіном і, похропуючи, спав, а худорлявий чоловічок, учитель гімнастики з Абруццїв, пергаментним віялом, покропленим евкаліптовою олією, відганяв від нього мух. [38]

Отож цієї ночі Назон разом з усіма промовцями дістав від імператора подяку — оздоблену сріблом збрую — і, згідно з церемонійними приписами, неквапно зійшов сходами на гареву доріжку. Там імператорський конюший узяв у нього та решти десятьох збрую, загнуздав одинадцять білих коней і передав їх промовцям, яким довелося сісти верхи. Сидячи незграбно в сідлах, одинадцятеро обдарованих самим імператором промовців у парадному блиску, брязкітливою вервечкою пройшли повз придворні личини та смолоскипи простолюду, погойдуючись, немов метрономи, що відбивають такт, і нарешті виїхали північною брамою стадіону в нічний Рим.

Може, колись, у хвилини мрій Назон саме так і уявляв свій тріумф: верхи в сідлі, на очах у всіх можновладців Рима, перед імператором, отак, ступа за ступою, під захоплені вигуки ста, ні — двохсот тисяч радісних людей... Може, куліси цієї святкової ночі й справді знаменували собою здійснення нестримних фантазій, в омріяні картини яких Овідій Назон — принаймні так йому здавалося — незворушно тепер уступив. Але вступати в омріяну картину й цієї ночі означало тільки одне: перетинати межу так, як ото дресирована тварина стрибає крізь охоплений полум'ям обруч і аж по другий бік вогняного кола помічає, що й там стоїть наглядач із гарапником. Одне слово, імператор хропів. Обличчя в придворних були білі, як крейда, погляди позастигали від люті. Простолюд горлав, аж надривався. Але цей захват був усього лиш приписом і не стосувався ні поета, ні решти промовців. Що ж, Назон був на коні. Одначе хто в ті хвилини спостерігав поета зблизька, той бачив

побілілі кісточки на його кулаках, бачив, з яким зусиллям він тримається в сідлі, а після одного грацiйнoто, танцювального руку коня він, замість утішатися тріумфом, ледве не опинився на гаревій доріжці.

Другого ранку небо над кипарисами й крислатими соснами п'яцца дель Моро затьмарила величезна голубина зграя, і Мемнон, ефіопець, що мешкав у нічліжці — він тоді саме очкував дику вишню й підстригав живопліт у садку біля Назонового будинку,— витлумачив ту зграю як щасливу прикмету. Але на його балачки ніхто не звертав уваги; для цього ефіопа всі птахи — шпаки, гайвороння, горобці — були посланцями щастя. Насправді в тій голубиній зграї, тінь від якої пропливла над поетовим будинком, садком, над цілим кварталом, уже вгадувався колір Чорного моря. [39]

На стадіоні того ранку три сотні арештантів із в'язниці Трініта де Монті підмітали сміття після святкової ночі; під лайкою та бичами наглядачів вони збирали недогорілі смолоскипи, порожні пляшки, череп'я та обсмалені гільзи від бенгальських вогнів — спогад про згаслі Сатурнові сонця, осяйні віяла та зоряні снопи. Найсміливіші в'язні обвішувалися порваними гірляндами й напихали кишені недоїдками яловичини, тоді як боязкіші зішкрібали шкребачками та дротяними щітками бруд на мармурових трибунах. Згодом вимощеними з колод хідниками столиці потяглася довга низка візків із сміттям.

А в імператорському дворі того ранку запрацював вельми складний і майже невидимий механізм; це була система нашіптувань, позначок у ділових паперах, вказівок і рекомендацій. Однією з багатьох функцій цього механізму було поступово доводити до відома Августа те, що він уночі, та, зрештою, і в іншу пору доби, не почув, не побачив чи просто проспав. Назонова промова саме й належала до такого матеріалу, з якого апарат щоранку починав складати й тлумачити своєму верховному володареві картину дійсності.

Що ж до промовця під восьмим номером на святі з нагоди відкриття стадіону, то апарат не тільки не забув про те, що Назон не засвідчив

своєї вірнопідданості, не схилив коліно й не виказав покори; апарат пригадав усе, чим Овідій Назон узагалі привертав до себе уьагу протягом останніх років,— його поезії й зачіски, морські подорожі, зміни житла і захоплені вигуки глядачів десь у театрі, а також цензурні заборони. У пам'яті апарату зберігалися дослівні тексти елегій та летючок, одна саркастична комедія, згадка про віслючі вуха судновласника, а насамперед — зухвала назва одного твору. Казали, нібито твір той і досі не опубліковано тільки через те, що жоден видавець не важиться пускати в світ невдалу річ, у якій поет намагається зганьбити і образити Рим. Ішлося про "Метаморфози". І той учорашній восьмий промовець, отой довгоносий із Сульмони, говорили придворні на зарослій півниками та плакучими вербами стежці серед водограїв, — отой Овідій Назон... та він же, на додачу до всього, ще й давав частенько притулок повіям, атож, повіям у своїй віллі на п'яцца дель Моро, хоч імператор Август у посланнях до імперії безнастанно закликає народ берегти священні узи сім'ї й додержувати добропорядності...

На стадіоні "Сім притулків" Назон уперше й востаннє [40] в житті звернувся до народу, до отого страшного, ладного на все юрбища. Та вже наступного дня після виступу з'ясувалося, що та промова розворушила тільки чутливий, багатоголосий і бездоганно налагоджений державний апарат. Вона розворушила одного секретаря, звичайного референта, який, простуючи довгою анфіладою кімнат і в запалі розмахуючи руками, змальовував комусь картину на острові Егіна з його мерцями; ще вразила промова начальника однієї інстанції, що відразу підготував щоденну свою доповідну й передав її далі. Поетові слова зворушили чийсь голос у телефонній трубці, що говорив про вірші та гімни як про памфлети, та ще кількох кур'єрів — вони приносили пошту, листи, які один дуже заклопотаний генерал у цивільному прочитав нібито тільки через те, що перед вихідним номером стояло ім'я восьмого промовця. І в кабінетах дуже скоро збагнули: якщо тепер, після скандалу з притчею про чуму та мурашок, знищити це ім'я, то власну кар'єру буде, певно, забезпечено...

Але ворушивсь апарат, звісно, досить мляво, байдужно й без отої люті, що прозирала на обличчях у придворних. Зате, на відміну від люті, яку можна стримати й угамувати, апарат ні стримати, ні вгамувати не можна було. Отож у ці дні інформація про поета Публія Овідія Назона, підкріплена відповідними паперами, почала помалу торувати собі річище, вимиваючи з бюрократичних каналів поблажливість та симпатію, і піднялася нарешті, мов загачена вода, аж до краю греблі — до порога імператорської приймальні. Там усі повідомлення, коментарі та припущення завирували, запінились, і через поріг перелилася й вихлюпнула на суходіл така собі легенька хвилька. Це був висновок: "Перетворення" — то писанина ворога Риму; образа імперії; свідчення того, що чоловік заплутався; але це — водночас і доказ того, який підлий і невдячний промовець, котрого запросили на відкриття "Сімох притулків" і тим вшанували як справжнього аристократа.

Август нерухомо сидів на кам'яній лаві край вікна і спостерігав, як в обнесеній палісадом калюжі у внутрішньому дворі купається й викачується, жодним звуком не виказуючи своєї втіхи, носоріг — подарунок від протектора Суматри. Рудуваті волоклюї, пташки, які звичайно бігають туди-сюди по спинах у тварин і живуть із того, що видзьобують із складок на їхній задубілій шкурі всіляких шкідливих комах, тепер із пронизливим криком пурхали під брудним дощем. Імператор не відвів погляду від [41] цієї картини навіть тоді, коли до покою ввійшов вістун і на знак знервованого секретаря почав доповідати.

Чи траплялось імператорові читати Назонові елегії? Елегії? Допотопна тварина за вікном рухалася так спритно, що Август дивився на неї, мов заворожений. Носоріг викидав високо вгору цілі фонтани багнюки, прокреслював рогом у м'якому ґрунті глибокі борозни, півкола та звивисті лінії. Хто має владу й силу, той книжок не читає. Як і про все, що діялось у світі, там, по той бік баговиння, так і про книжки імператор довідувався з коротких, узагальнених донесень підданих. Коли Август міг знати про те, як триває десь далеко каральна експедиція чи будівництво греблі й при цьому не стомлювати собі очей видовищем

цілих хмаровищ куряви, ланцюгів та риштовань, то наскільки ж легше було покласти імператорові до ніг зміст усіх бібліотек, йому навіть не довелося б гортати жодної книжки! Але хто міг уходити до Августових покоїв, той і сам мав досить влади й сили, щоб тримати між собою і світом цілу армію донощиків та нашіптувачів; хто стояв близько до наймогутнішого, тому не треба було відчути сіцілійську лавину чи неапольський попільний дощ спершу на власній шкурі, щоб знати про пекло вулкана більше, ніж його жертва. Ні, в імператорському палаці ніхто не читав елегій. Книжки тут були чимось таким самим далеким, як і світ.

Багнюка, якою носоріг обляпував себе двічі-тричі на день, тільки ненадовго захищала його від ґедзів та мух. Коли цей шар підсихав на сонці, тріскався й коржами відпадав зі шкіри, тоді комахи, здавалося, ще з більшою люттю накидалися на оголені місця й іноді доводили нещасного носорога до такого шаленства, що він раптом кидався наосліп куди попало й топтав, шматував усе підряд, аби лиш почухатися об колоди палісаду чи об стовбури дерев край багнища. Звір робив це з такою силою, ніби хотів скинути з себе не тільки мух та іншу нечисть, а й саме своє могутнє тіло. Тож колоди в палісаді й кора на деревах були в багатьох місцях обчухрані, а деревина така гладенька, наче відшліфований камінь.

Та годі вже. Жодного більше слова. Не цього ранку. Не тут, біля вікна. Може, згодом. Іди собі. Щезни.

Нічого не кажучи, самим тільки різким, коротким порухом руки, що здавався не багато енергійнішим, ніж той, яким звичайно відганяють надокучливу муху, Август урвав доповідача й, немовби забувши про все на світі, знов задивився на носорога. Один лиш мимовільний порух Його [42] руки. Руки Самого. Але цього було досить. Двір не ждав завершених фраз чи готових рішень. У судових інстанціях, у кабінетах та в архівних сховищах тепер мав вагу знак, а те, чого в ньому бракувало, щоб ухвалити остаточне рішення, не важко було додумати. Погано служив

Римові той, хто різкий порух Його правиці не вмів витлумачити як ознаку великого невдоволення чи навіть більше — гніву.

Як ото образ поета і зміст його творів, що, зазнавши змін і перетворень, проклав собі шлях нагору, так тепер і імператорів жест чи, власне, глибоко вкарбований у пам'ять спогад про мимовільний порух Його правиці почав торувати шлях через донощиків та нашіптувачів назад, униз, не уникаючи тих самих законів, деформацій і перекручень. "Ув'язнення,— сказав один у конференц-залі й потягся рукою до карафки з водою. — У Трініта де Монті. Три роки щонайменше. А може, й чотири". — "Виправний табір,— прошепотів інший. — Кастельвстрано. На Сіцілію, до різьбярів на камені". Але трапилась помилка: той жест означав, певна річ, не що інше, як заборону на один рік писати; позбавлення додаткових пільг; а, може, всього лиш заборону до осені подорожувати. По суті, таке собі застереження.

Як уже не раз бувало з виконанням наказів, тлумачити й запроваджувати в життя волю імператора, який у цьому й інших таких дрібних випадках особливого зацікавлення не виявляв, і тепер було покладено на підданих. Один порух руки... Цей жест передавали далі, і він посувався згори вниз, від інстанції до інстанції дуже й дуже повільно. Апарат розглядав усі тлумачення й пояснення досить ретельно. Поет більш не виступав прилюдно. Двір мовчав.

Назонів білий кінь гуляв собі без сідла та збруї в саду всього лиш як прикраса маєтку на п'яцца дель Моро. Про поетову промову на стадіоні "Сім притулків" усі вже, здавалося, майже забули, Та ось імператорів жест нарешті досяг того рівня внизу, де будь-який вирок не просто ухвалювали, а й виконували, де двері в камерах таки замикалися на замки, а рік ув'язнення означав не просто термін, а відтинок людського життя. Одне слово, десь глибоко внизу, вже зовсім поряд із справжнім життям, кінець кінцем знайшовся один начальник,— було це незадовго до обідньої перерви,— який при двох свідках продиктував байдужому писареві, що жест імператорової руки означав: "Геть! Геть з-перед моїх

очей!" Але геть з-перед імператорових очей — це геть на край світу. А край світу був у Томах. [43]

IV

Отже, написи на каменях прочитано. На чистих, ще лискучих від оцту й слимачого слизу поверхнях мерехтіли відблиски ліхтаря. Аж тепер Котта відчув, як холодно і який він стомлений. На поетів сад упав нічний приморозок. На листі дерев і кущів, навіть на віялах папороті виростали колючки, голки й цілі щітки з інею. Піфагор присів навпочіпки перед одним із менгірів без напису і, здавалося, п лишив цей здичавілий куточок цілком на римського гостя. Обличчя в слуги повивали пасма й густі клубки пари з рота. Поки Котта, все ще вичитуючи написи, блукав серед каменів, Піфагор знов почав тихенько, монотонно й невиразно щось бубоніти в темряві, і складалося враження, ніби його слова спадають на довколишній світ, наче паморозь. Потім старий, не перестаючи говорити, байдуже взяв із Коттиної руки ліхтаря й рушив попереду до зеленої стіни край галяви. Під ногами в них хрустіли й порипували опалі й уже примерзлі до землі слимаки. Йти в такий мороз по цих трупах було однаково, що ступати по битому склі. З цього хрускоту й порипування Назонів слуга й римлянин пірнули в густу зелень.

Котта поспішав услід за старим крізь лабіринт стовбурів та гілок і був надто стомлений, щоб іще й затулятися від хльостких кущів. Нарешті він, слухаючи ту невгамовну балаканину,— на скронях у нього від дошкульних ударів віття уже повиступала кров, — піднявся кам'яними сходами в двір, що білів у місячному сяйві. Вітер трохи вщух. Листя на шовковиці бриніло, наче залізне. Поетів будинок тепер являв собою всього лиш тінь на тлі величезної тьмяної гори, на якій ще світили латки снігового покривала двох зимових років. Ця невелика тінь прийняла їх до себе. Та потім уже й Назонів дім почав так затято впиратися чужинцеві, як щойно впиралася гущавина в саду: не встиг [44] Котта переступити вслід за слугою через поріг, як його зачепив за пальто гачок у стіні, потім по коліні вдарило топорище прихиленої до

стіни сокири, так що він аж скорчився від болю, а коли Піфагор кинув на тьмавий жар у вогнищі поліняку, межи очі римлянинові сипонув цілий сніп темно-червоних іскор і обсмалив йому брови та чуба. Слуга спостерігав усі ці прикрощі, що одна за одною падали на голову гостя, і не переставав говорити; згодом показав коцюбкою на лігво між двома стелажами книжкових полиць у закіптюженому кутку кімнати, на перем'яту ковдру з кінського волосу, що тхнула сажею і смальцем, та збиту овчину, а тоді підійшов до крутих сходів, які вели на горішній поверх, і надовго зупинився на першому східці, дивлячись угору, немовби хотів іще раз зважити, чи варто збиратися на силі і так високо та важко дертись. Котта дивився на Піфагора, що завмер у цій позі — нахилений уперед, тримаючи над головою ліхтаря й усе ще не зважуючись ступити перший крок, — і раптом уявив собі цього чоловіка якоюсь давньою-предавньою, не по-людському старою істотою, що підійшла до останньої життєвої межі й ужахнулась. Важко хекаючи, зле не перестаючи говорити, немовби без цього бубоніння він не може й дихнути, Піфагор нарешті рушив нагору, в чорному отворі ляди озирнувся через плече, погасив ліхтаря і зник, гупаючи в пітьмі за балками горішнього поверху; та навіть коли вже стихли і його кроки, згори ще долинала, неначе далеке дзюрчання, його розмова з самим собою. Стояла вже глибока ніч.

У темряві, ледь освітленій крізь поодинокі щілини повним місяцем та відблисками вогнища, Котта дістався навпомацки до лігва, опустився в сморід смальцю, кіптяви та шкур і, ще не встигнувши натягти на плечі ковдру з кінськото волосу, провалився в сон. Крізь заґратоване слюдяне віконце в дверцятах вогнища на заснулого римлянина ще довго зорів присок, усе глибше й глибше ховаючись у попіл, аж поки доїв і останнє річне кільце поліна, і нарешті запала, помалу холонучи, німа темінь. Згодом, поки кімнату заповнював холод, — пара з Коттиних вуст тим часом оберталася на шибках у невеличкі крижані пальми, вишукані праліси, трояндові кущі й будяки,— надвірні двері рипнули й відчинилися. Морозяне повітря навально, лавиною повалувало до лігва й збудило римлянина. Пітьма розступилась, і в дивному сріблястому сяйві Котта побачив як через поріг переступила якась потороча — незграбно

закутаний у хутряну накидку пастух; [45] замість голови в нього була блискуча, завбільшки з людський череп, ґуля, що нагадувала гроно спіненого слизу подохлих від оцту слимаків. Але те, що вилискувало в пастуха на плечах, з нестерпним писком надималося й лускало, були не клуби піни й не пухирі, ні. То були очі — десятки, сотні очей. На плечах у пастуха лежав немовби клубок вій, повік, слізників та очних яблук, на яких іскрилось і заломлювалося сріблясте сяйво. Той клубок поглядав, роззирався, витріщався на всі боки,— голова, всіяна очима-зорями, приваблива й жаска водночас.

Потороча нечутно підійшла до вогнища й, не зважаючи на сонного Котту, всілася на підлогу, ніби коло багаття. Котта відчув, як його охоплює страх, відчув глухий, протяглий крик, що заповнював йому горло, носову й лобову порожнину, примушував тремтіти голову й нарешті вихопився ревом із рота й носа водночас. Це було коров'яче ревіння.

Заціпенівши від власного голосу, Котта знов опустився на волосяну ковдру й лежав скарлючений, так наче в нього переламані руки й ноги. Немилосердно, жорстоко обступав його світ. Пастухів череп мерехтів тепер, мов одне ціле, складене з незліченних граней око або лискуча мушина голова. Але жодне з багатьох тих очей начебто не помічало чоловіка, що лежав, скорчений і по-коров'ячому мукаючи, на лігві. А пастух, сидячи біля холодної плити, почав сіпати налигач, що тягся крізь незачинені двері кудись у ніч; він усе торгав, сіпав, доки на білках численних його очей від напруги понабігали тонесенькі, мов волосина, й рясні прожилки, а в дверях стала корова — біла як сніг корова на тлі осяяних місяцем гір. Та марно пастух силкувався — корова цього стійла боялась. Вона важко зляглася на порозі Назонового будинку і, втупившись у куток, де спав чоловік, почала відригувати й жувати жуйку. І раптом корова завмерла й нашорошила вуха. Тепер уже й Котта почув музику. Щойно йому здавалося, ніби оте низьке гучання, яке то наростало, то стихало,— завивання вітру. Але це були звуки повільної мелодії, що линула над кам'яними просторами десь іздалеку, може, навіть із одного з високогірних зворів. Ця ніжна музика нагадала Котті

колискові пісні в Сульмоні, ласки й дух розпашілого тіла, якусь давно забуту таємницю. Що ж то грало? Фагот? Флейта?

Всіяна зорями голова не зводила очей із білої корови й уже почала безтямно погойдуватися в лад мелодії та поглядати повз корову крізь відчинені двері на гори, так ніби [46] й вона тепер щось пригадала — можливо, слова жартівливої пісні про почвару; музика її зворушила, на очі їй набігли сльози й закапали на хутряну накидку. Але те далеке гучання навіювало не тільки давно забуті картини й почування, а й ще більшою мірою — неймовірну втому; кожен погляд під цю мелодію викликав ще глибшу втому. У пастуха вже поопускалися всі повіки, і сон накрив сотні очей, як ото чаїна тінь накриває зграйку рибок, і вони стрімко пірнають на глибину, а їхня луска востаннє зблискує сріблом. І тепер там, де щойно блимали, видивлялись одне над одним очі, лежали самі опущені повіки; зате в іншому місці на тій голові зблискували разки чорних зіниць, і все довкола ворушилося, кліпало, прокидалось і боролося зі сновидіннями, аж поки сон таки брав своє й помалу гасив одну по одній зірки, і нові відблиски вже ніде не спалахували. Пастух тепер просто снив своєю коровою, а римлянин — пастухом, і місяць та гори були тільки маревом, а тоді музика раптом урвалась, і перед Назоновими дверима постала тінь, ковзнула через поріг, схопила на підлозі сокиру й підскочила до сонної поторочі. І вдарила.

Від важкої сокири очі в пастуха обсипалися, мов луска з рибини, й покотилися дощаною підлогою, наче краплі ртуті, в куток. Зоряна голова луснула. З відкритої рани зацебеніла кров і почала змивати геть одне по одному очі; зникали сітчатки, слізники, вії. І коли корова, забризкана кров'ю свого пастуха, підвелася й висмикнула налигача з безвільної руки забитого, тінь уже давно без жодного звуку вислизнула надвір, у ніч. А Котта закричав удруге. До нього знов повернувся голос, його римський голос. Але сон йому снився далі. Він бачив, як заворушилися дошки на підлозі, бачив нестругані, прибиті цвяхами грубі обаполи, схожі на довге пташине пір'я, бачив підлогу в Назоновому будинку, що нагадувала розпущене віяло павича. І бачив, як опалі з пастухової голови очі пристають до павичевого хвоста й беруться

пухнастими вінчиками. Коли вже не зосталося жодної пір'їни без ока, павич із шурхотом згорнув своє віяло і з жалібним криком щез у нічній пітьмі.

Нарешті римлянин прокинувся. Він розгублено випроставсь і позирнув довкола. В Тракілі вже сірів світанок. Ба ні, то ще світив місяць. Од вітру одна віконниця відчинилася. Крізь крижані візерунки на шибках було видно тільки місяць. Залізні завіси на віконниці рипіли павичевим голосом, а на горішньому поверсі все ще бубонів [47] Назонів слуга. Так монотонно голосять і сульмонські жінки над марами з потонулими нирцями, які пірнають по губки і яких привозять з узбережжя в залютованих цинкових домовинах; так лебедять в Італії голосільниці довкруг обкладених квітами й обставлених свічками марів. І Котті раптом здалося, ніби те незрозуміле мурмотіння, яке безперервно долинало з горішнього поверху, стосується його самого. То було голосіння по ньому. А оце лігво — мари.

Котту знову мало не здолав був сон, ще одне видіння, але він нарешті підхопився, згріб своє пальто й черевики так, ніби мусив негайно втікати, і поквапно вдягся. Цієї ж таки ночі він повернеться до Томів. Ще до ранку покине божевільного слугу й Назонів дім, поки ця страшна трахілська пустка, ця руїна не збила його з пуття, не затягла в свої тенета, щоб уже ніколи не відпустити. У цьому занедбаному, всіма забутому куточку в горах Томи здавалися чимось далеким і світлим, місцем людей і затишку — єдиним місцем, де можна сховатися від сну, примар і самоти.

Місяць світив ще високо; стежку, якою Котта прийшов сюди вчора, не важко було знайти й при місячному сяйві. Отож Котта, не попрощавшись із Піфагором, покинув поетів дім і причинив за собою двері — так само обережно, як і відчинив їх пополудні, коли прийшов до Трахіли. Він хутко перетнув обійстя, шаснув поміж кам'яних монументів — вони помахали йому вслід своїми ніким не читаними прапорцями,— розбив до крові гомілку об віконну раму, що валялася впоперек стежки, і відчув, як йому з кожним кроком дихається вільніше, й отой добре

відомий страх, що так часто поймав його, коли він опинявся вночі у чужому місці, все ж таки відступає. Нарешті трахілські руїни лишилися позаду.

Спускатися на узбережжя було куди важче, ніж підійматись угору. Всю дорогу Котту ні на хвилину не полишали сумніви й підозри. Невже це та сама купа каміння — отам у густій тіні під виступом скелі, яку він поминув учора пополудні? Чи не йшов він усе ж отим косогором, що біліє при місяці отам далі? А що то видніє попереду — та сама ущелина, яку він уже бачив, чи тільки провалля в глибоку й чорну ніч? Декотрі місця здавалися Котті зовсім незнайомими, він подумав, що заблукав, і зрештою вже ладен був пересидіти десь у ніші під скелею до ранку. Та потім на латці торішнього снігу йому трапився слід — [48] відбитки власних черевиків, і він дійшов по них аж туди, де починався спадистий схил. Тут Котта заспокоївся: далеко внизу, на ледь збриженій неозорій поверхні Чорного моря виднілася місячна доріжка, а там, де ця світляна смуга впиралася в темне узбережжя, мерехтіло кілька золотавих іскор. То були вогні залізного міста.

Коли Котта спустився звивистою стежкою до того місця на березі, де йому трапилася була процесія попільних облич, до його вуха раптом долинув якийсь дивний звук — так наче хтось біг босоніж бруківкою. На думку Котті спав линвар Лікаон з його величезними босими ступнями, і ту ж мить збоку виросла постать чоловіка, що, перестрибуючи з однієї сланцевої плити на іншу, нахилившись уперед, щоб не впасти, важко хекаючи, підіймався схилом угору. Лікаон! У цьому чоловікові Котта справді впізнав свого господаря. Босоніж, за плечима — місяць уповні, той біг по лискучому сланці, що, мов величезний полуплений дах, нависав над утвореним льодовиками звором. Лікаон поспішав у гори.

Наляканий, але заразом і з полегкістю від того, що впізнав знайому людину, Котта гукнув свого господаря. Але той навіть не повернув у його бік голови. Лікаон пробіг повз нього й подався далі. Чого він так женеться оцим крутим схилом?.. Аж високо вгорі, там, звідки Котта побачив був вогні залізного міста, линвар зупинився й перевів дух; він

сапав так, наче намагався вдихнути в себе все широченне нічне небо. Нарешті важко виштовхнув із легень повітря, і цей звук нагадав вовче виття. Потім линвар знов обернувся до гір і побрався кам'яним жолобом далі. Коли він перетнув кар у білому світлі зір, Котті здалося, ніби з роззявленого рота в линваря скрапує спіненими клубками слина. Немовби охоплений якоюсь страшною люттю, Лікаон дерся осипом дедалі вище й вище, нічого перед собою не бачачи й ні на мить не спиняючись, а тоді раптом спіткнувсь і, схоже, на весь зріст простягся. Але те, що сталося потім, дуже нагадувало Котті його кошмарні трахілські сни: линвар не зірвався, навіть не впав, а сам кинувся з розгону на каміння, після чого не підхопився знову на ноги, а чимдуж побіг навкарачки все вище, все глибше в ніч.

Тепер Котта чув тільки, як котиться й сиплеться з-під Лікаонових ніг каміння та кричать сполохані галки. Цієї хвилини в спогадах Котти постав той день, коли він прибув до залізного міста, його перші години в домі линваря. [49] Лікаон зажадав тоді, щоб Котта сплатив за кімнату на місяць наперед — досить незначну суму як для людини, що приїхала з Рима,— а тоді байдуже кинув гроші у чавунну, всю в широких іржавих смугах шафу під стіною в майстерні. Куті важкими сталевими штабами дверцята тієї шафи линвар ледве відчинив, а коли підійшов римлянин, поквапився їх причинити. Але Котті досить було одного короткого погляду, щоб помітити, який дивний гармидер панує в тій шафі без полиць. Там валялися згорнене клубками реміння, почорнілі срібні ложки й виделки, зіжмакані паперові гроші й конверти, розсипані дрібняки і навіть військовий пістолет. А на самому споді лежала груба, побита міллю шкура; линвар зберігав її, певно, на згадку про полювання з хортами десятки років тому,— трофей пам'ятної пригоди, від якої не зосталося нічого, крім цієї шкури, разка нафталінових кульок та прохолодного, маслянистого запаху зброї в кобурі. Ця шкура — тепер, на залитому місячним сяйвом гребені гори вона мінилася на Лікаонових плечах тим самим тьмяним лиском, що й тоді в шафі — була вовча; Котта здогадався про це ще в день свого приїзду. Він утер рукавами пальта піт на скронях — так поквапно, ніби його щойно забризкав гарячою слиною хижак,— і кинувся бігти.

Не добираючи дороги, Котта стрибками біг крутим схилом униз до моря, а довкола з шурхотом текли цілі потоки ріні та піску. Аж коли він майже добіг уже до берега, то збагнув, що втікав, власне, тією самою стежкою, якою щойно дерся вгору Лікаон,— вовчою стежкою.

Нарешті під ногами зарипіли мушлі. Кісточки на ногах у Котти були побиті до крові й пекли вогнем; важко сапаючи, він стояв край води. Море було спокійне. З гір більше не долинав жоден звук. На калюжах, що позалишалися вздовж берега після припливу, блищала помережана чаїними лапами крига. Місяць уже зайшов. Але залізне місто, що наближалося до знесиленого Котти все повільніше, ніби вагаючись, і зрештою, здавалося, почало навіть віддалятися, спокою не обіцяло. В Томах яскраво горіли ліхтарі. Невдовзі до Котти знов долинула та сама духова музика, яку він чув минулими ночами, горлання, литаври й бубонці; десь гупали у віконниці й ворота п'яні. На вуличках Томів ще тривало гуляння — люди святкували завершення двох сніжних років; залізне місто захмеліло від полегкості й грубих утіх, які на цьому узбережжі полишали по собі більші спустошення, ніж зимові бурі, крига й [50] каменепади. Напередодні масниці в Томах була карнавальна ніч. Мерехтливі разки та іскри, що здалеку здавалися вогнями людського затишку, тепер виявилися звичайними багаттями та смолоскипами в безтямному, крикливому глухому закутні.

Вимитим водою рівчаком Котта підійшов ближче до молу, що вже не витримував ударів прибою й давно обернувся в цій бухті залізного міста на звичайнісіньку купу руїн, такий собі хвилеріз, і почув, як десь поряд на камінні лопотять босі ноги. Він роззирнувся, сподіваючись побачити Лікаонову вовчу шкуру, але на здоровенній брилі молу вздрів дві майже голі постаті. На обмерзлому камені, серед поспіхом скиненої одежі качалося двоє людей; вони хапались, немовби тонучи, одне за одного, щось шепотіли й стогнали від насолоди, і пара від їхніх розпашілих тіл здавалася на холоді блідим веселковим ореолом. Це була Прокна, гладка й хвороблива різничиха, а в обіймах її білих рук щось без угаву белькотів худий чоловічок — Діт, цілитель із Німеччини. Тут, на молу, на постаменті величезної кам'яної брили Тереєва дружина і змучений тугою

за фрісландськими лісами Прозерпінин наречений являли собою немовби пам'ятник тому, що в цю весняну пору творилося ночами у занедбаних вуличках та на спадистих майданах залізного міста. Там з усіх будинків вибігали виряджені в карнавальні костюми люди, щоб, поки не настав світанок, до знемоги натішитися свободою веселої ночі. Кожне оберталося на свою протилежність. Ливарі ставали панами, а рибалки — китайськими воїнами; кто цілий рік щовечора горлав у винаревому погрібку непристойні пісні, той тепер п'яно мовчав, ніби язика проковтнув; хто доти здебільшого мовчав, той без угаву репетував; а хто цілий рік зі страху перед побоями гнув спину та ховав голову в плечі, той тепер бив сам, у горілчаному чаду безкарно лупцював батогом чи палицею всіх, хто не встигав утекти. Кожне ставало тим, ким цілий рік мріяло стати, бодай на часинку. Це була одна з останніх таких годин свободи в році, година, коли Діт-германець пестив на холодному камені гладке різничишине тіло й звивався між її грудей та складок жиру, так ніби прагнув дістати, навіть визволити з цього схрону ніжне єство, що сховалося від жорстокого світу й Тереєвої ненависті глибоко у власний жир. Кому ж іще, як не цьому меланхолійному чоловікові, якого пощадила війна, могла віддатися Прокна такої чарівної ночі, кого ж іще могла обійняти, як не [51] змученого тугою самітника, що поховає таїну їхнього раювання у своїх ступках на мазь і в пам'яті так само надійно, як вона у своєму жирі та в страху перед Тереєвим гнівом? Отож ці двоє і притискались одне до одного, і Діт шепотів коханій нечувані, непристойні слова на вухо й у коси, що пахли ще тими ніжними парфумами, які він добував із крихітних квіточок пурпурового моху та з власних солоних сліз. Під портовим муром Котта спіткнувся, і тоненький Прокнин крик, у якому вона нарешті дала волю своїй насолоді, раптово урвався. Германець також ураз став наче камінь, що його обоє зігрівали своїми гарячими тілами. Прокна з Дітом застигли, нагадуючи тепер скульптуру насолоди й жаху, а засоромлений Котта обережно, тримаючись ближче до муру, непомічений рушив далі, аж до освітленого смолоскипами майдану перед портовою управою.

І тут він попався в руки ватаги п'яних гуляк, прибраних у шкури з бичачими рогами; личини обступили його зусібіч, і, коли Котта спробував чкурнути в яскраво освітлену круту вуличку, вони з галасом затягли його знов у свою гущу, викрикували якісь заклинання й про щось питали в нього мовою, якої він не розумів. А потім чиясь рука, справжня лапа, схопила Котту за чуба, друга хутко піймала його за шию, а ще дві стисли, мов лещатами, йому голову, силоміць розвели зуби й під вигуки та регіт ватаги влили з баклаги до рота горілку — холодну як лід, пекучу горілку, від якої римлянинові аж дух забило. Марно намагався Котта ухилитись від лютих ударів та штурханів, що сипалися на нього з усіх боків; він хапав ротом повітря, кашляв, ковтав горілку, відчуваючи між зубами холодну бляшану шийку баклаги, й бачив, як над рогатими головами мучителів пливе всіяне зорями небо. Потім лапи розтислись, і Котта впав у калюжу якогось мазуту, а чужі чоботи й важенні черевики загримотіли не знати куди. Томи, залізне місто, де він ось уже стільки днів розшукував Назона, де марно намагався заговорити з небалакучими, замкненими людьми,— це місто нарешті таки взялося за нього. Минуло кілька хвилин, і Котта — серце в нього ледве не вискакувало з грудей, — важко дихаючи, підвівся. Він був п'яний. Хитаючись, рушив через майдан і вже не обминав гурти блазнів, одні з яких кидалися смолоскипами чи порожніми пляшками, а інші дибцяли, як він, куди очі світять. Брудний, захмелілий, в одежі, від якої зосталося саме дрантя, тепер Котта теж став одним із блазнів. У [52] завулку, що вів поміж облуплених фасадів та почорнілих садиб до линварevого будинку, Котта потрапив у найбільшу карнавальну процесію цієї ночі. У довгій вервечці тут ішли гноми, живі камені, люди-птахи, на віслюках їхали верхівці, розмахували зброєю вояки, яких супроводжував духовий оркестр; він уже геть збився з такту й гримів без усякого ладу. У кінці стрімкого звивистого шляху через місто багато хто з переодягнених п'яних людей тепер уже ледве плентав, і коли хтось із них спотикався, падав і вже не міг підвестись, оркестр із гріхом пополам грав туш. Надходив світанок. Котта потерпав, що процесія знов потягне його на берег, і він, хоч і захмелілий, з усіх сил намагався проштовхатися крізь ці руки, плечі та ноги й вибратись на волю. Але підступитися хоч трохи ближче до линварevого будинку йому ніяк не

щастило, він просто тупцяв на місці. А повз нього все йшли і йшли личини. Генерал із широкими, викроєними із свинячих вух еполетами тримав у панцерних кулаках кінці двох мотузків, і коли смикав за них, крильця на його шоломі тріпотіли й подзенькували. Здоровенна, оббризкана червоною фарбою жінка з тулубом із дерева та соломи раз по раз підкидала високо вгору тоненькими ручками, що росли в неї з подолу, картонну голову і з несамовитим вереском ловила її. Єпископ безнастанно благословляв себе самого. . Чоловічий статевий член штовхав поперед себе два надуті пузирі, так наче то були сім'яні яєчка. За ним ішов чоловік, згинаючись під вагою почепленого на живіт лотка, на якому стояв електричний агрегат — укритий селітрою акумулятор; до нього була підключена гірлянда електричних лампочок, обвита навколо шиї чоловіка. Далі бруківкою гуркотів пофарбований у біле волячий віз, і в передку ледве тримався, вимахуючи підпаленим батогом, візник. То був Терей. Атож, у цьому візникові, прикрашеному клаптиками сухозлітки та хромованими скалками, Котта впізнав міського різника. На голові в Терея стояла, прив'язана ремінцями, пташина клітка, і крізь її ґратки висівались білі сніжинки. У наповненій дрібним пухом клітці сиділи два пацюки; від люті й страху перед підпаленим батогом вони просто шаленіли, раз у раз наскакували на ґратки й розсипали навколо різникової голови пух. І ось тої миті, коли хтось упав і музики саме зібралися вдарити йому туш, коли широкий віз примусив Котту притиснутися до стіни будинку і було чути лише цьвохкання батога, шарудіння та тоненький писк пацюків, які боролися не на [53] життя, а на смерть, він почав усвідомлювати, що саме мала символізувати ця процесія розпусних персонажів в останню годину карнавальної ночі. Терей у своєму карикатурному костюмі нагадував понівечені часом барельєфи на фасадах римських храмів, міністерств та палаців зображення бога сонця на вогняній колісниці... Різник хотів бути Фебом. Пастухи з гірських долин, ливарі й рудокопи залізного міста в цю годину мавпували розкоші римського неба. Перший з-поміж богів ніс міськими вуличками на лотку акумулятора; світіння вольфрамових ниток у вакуумі електричних лампочок втілювало Юпітерову велич і його блискавиці. Генерал, що, мов причинний, усе смикав за мотузки,— то був безсмертний бог війни, а червона жінка — забризкана кров'ю Медея,

що зарізала рідного меншого брата, четвертувала трупика, а відтятою головою, отим закривавленим чубатим м'ячем, пожбурила в узбережні стрімчаки. Атож, це була Медея, заголовна постать Назонової трагедії, яку в усіх театрах імперії приймали з овaціями й тріумфом і яка принесла своєму творцеві славу; Медея, закривавлене, набите ганчір'ям і соломою опудало, що плентало, похитуючись, у процесії блазнів.

Затиснений з усіх боків цими живими римськими барельєфами та скульптурами, п'яний Котта помалу посувався до линварового будинку. Все виразніше поставали перед ним образи з крихкого каменю в метрополії. Але хто отой горбатий чоловік із бляшаним судном на голові?.. А отой, що в чорній ряднині, з цитрою під пахвою, — Орфей?

Ця процесія являла собою, звісно, лише тьмяний відблиск тих міфів, у яких вирувала, виснажуючись, римська уява, поки її під владою імператора Августа було перевтілено в усвідомлення обов'язку, послушенства та конституційної вірності і обернено на здоровий глузд. Все це були тільки жалюгідні рештки врочистого ходу, і все ж таки навіть п'яний римлянин бачив, що карнавальна ніч відбиває давній образ Риму, його богів і героїв, про діяння й подвиги яких в імператоровій столиці, схоже, навіть забули. А хіба то не Назон своїми елегіями, притчами —й драмами знов розворушив забуте і нагадав захирілому до рівня звичайної держави Римові про оті давні, непогамовні пристрасті? Назон, поезії якого в царстві канцелярій, комендатур та магістратів кінець кінцем було оголошено переконливим доказом збляклої уяви, хворобливими картинами світу, що стоїть на краю загибелі. [54]

Тепер п'яний римлянин горлав уже разом з личинами, що перли йому назустріч, горлав так, ніби його подерте пальто, обчухрані руки й подряпане обличчя — всього-на-всього карнавальний костюм. А хіба ця блазенська процесія не була ще одним доказом того, що мешканці залізного міста мали з вигнанцем куди тісніші взаємини, ніж признавалися про цс підозрілому чужинцеві, може, навіть римському шпигові? Доказом того, що Назон узяв образи своєї поезії з собою у вигнання, і навіть тут, де його спіткало лихо, не замовк, а розповідав

свої притчі далі. Бо хіба різник додумався б сам у цій глушині перебратися на бога сонця, а своїх волів зробити вогняними кіньми? Як отой допотопний носоріг в імператоровім саду, так і в Томах ще здавалося живим те, що в столиці й решті великих міст імперії вже відійшло в минуле застигло в пам'ятниках та музейних експонатах, обернулося на кам'яні барельєфи, кінні статуї і фризи у храмах, що позаростали мохом.

Облишивши римлянина, юрбище блазнів поволі, але невтомно, мов зграя лемінгів, посунуло далі до моря. Тільки поодинокі гульвіси ще видибали, хитаючись, із вуличок і плентали вслід за гуртом. Котта стомлено, навпомацки пробирався попід муром навколо линварового саду. Зненацька один із тих останніх гульвіс заступив йому дорогу, та, побачивши, що його жертва — римлянин, поквапився звернути вбік. Але тепер Котта вже сам міцно схопив блазня; ця постать, яка, здавалось, ось-ось розпливеться в нього перед очима, яка спробувала будь-що вирватись і втекти, ця голова з величезним гачкуватим носом нагадувала зображення, що його один заможний і сміливий Назонів шанувальник замовив викарбувати й роздав найближчим друзям поета, коли того вигнали з Рима,— такий собі медальйон на згадку. Члени того таємничого гуртка, в якому й після вислання Назона і далі читали його заборонені твори, стенограми його промов і, мов святині, коштовні уривки з "Метаморфоз", записані під час його виступів,— отож ці останні невстрашимі шанувальники показували ті срібні медальйони господарям помешкань, де вони таємно сходилися, як знак невинної змови, що не завдавала шкоди імператорській владі, не допомагала вигнанцеві й підтримувала серед його друзів ілюзію того, ніби вони — прихильники вельми небезпечної, але важливої справи. Зображення на медальйоні передавало навдивовиж великий ніс нещасного поета з якоюсь майже глузливою [55] точністю — ніс такої разючої форми, що завдяки йому поета ще раніше, в безхмарніші роки його життя почали називати — часом з любов'ю, а часом і з іронією — тим прізвиськом. "Назоном" його кликали друзі, "Назоном" його обзивали вороги. "Назонові" були адресовані й оті нашвидкоруч нашкрябані короткі цидулки, що їх залишали йому друзі в більярдному салоні на п'яцца дель Моро чи біля

воріт його будинку, коли салон був порожній, а ворота зачинені. І оця голова, що тепер уперто відверталась од Котти, не бажаючи показувати свого обличчя, якраз і мала такий здоровенний ніс, який із жодним іншим не сплутаєш,— картонний ніс на гумовій зав'язці. І коли Котта грубо схопив за голову незнайомця, що відбивався руками й ногами, гумова зав'язка луснула, й римлянин несподівано побачив перед собою на смерть переляканого Батта, сина власниці бакалійної крамниці. Заверещавши, мов недорізане порося, недоумкуватий епілептик нарешті вирвався з Коттиних рук покинув свого картонного носа й зник у темряві.

## V

Травень приніс синє небо й шторми. Теплий вітер, просякнутий запахом оцту й жовтецю, злизував на калюжах решткі криги, видував із вуличок пасма диму й гнав берегом рвані гірлянди, паперові квітки та масні клапті від кольорових ліхтариків. Після смиренних хресних ходів та виснажливої карнавальної ночі мешканці Томів повернулися кожне до своєї роботи — хто в гори, хто до копальні, хто на всіяне камінням поле, хто до кувадла чи в море.

Старі й недужі, які остерігалися холоду і яких досі тримала при житті сама надія на те, що сніг усе ж таки колись розтане, нарешті з полегкістю відітхнули. У цій безмежній полегкості, в умиротворенні й супокої багатьох спостигла смерть. За перший тиждень після того, як вітер повернув з півдня, Діт-германець викопав три ями, за [56] другий — чотири й вивершив могили своїми вишуканими кам'яними надгробками.

У бухті залізного міста аж до глибоких сутінків навіть крізь гуркіт прибою було чути голоси птахів, що поверталися з вирію, в будинках лунали заупокійні молитви, стукали молотки трунарів, а на різниці ревіла худоба. Всі ворота й вікна в Томах стояли навстіж. Цілими днями над плющем у садках тріпотіла виварена білизна, а на пласких узбережних скелях провітрювалися килими. Була весна.

Котта лежав у лихоманці серед яскравих гобеленів своєї мансарди. Температуру він схопив гарячої карнавальної ночі в Томах чи, може, отої холодної ночі в Трахілі й тепер у маренні боровся в картинами та образами, що сходили із зіткаких Арахною килимів і накидались на нього. Ніхто його не доглядав. Щоразу, коли починало світати, жар спадав, і Котта засинав мало не до самого вечора. А коли очі його нарешті проясніли, він побачив у себе в ногах линваря з бляшаним кухлем води й скибкою пухкого білого хліба. Котта напився, поїв і завважив, що господар знов ходить босоніж; він подивився на його побиті ноги, давно не зрізувані нігті й засумнівався в тому, що зберегла власна пам'ять. Невже оці руки й ноги старого чоловіка тієї ночі були лапами? Вовчими лапами?

У ті дні, коли температура в пожильця ще не зовсім спала, линвар був, як завжди, небалакучий. Та коли сили остаточно повернулися до Котти і одного ранку — була саме п'ятниця — він зійшов крученими сходами вниз, то вперше побачив на господаревому обличчі усмішку. Лікаон сидів на дзиґлику й висмикував зі старої линви клоччя. Він був у майстерні не сам. Поряд на підлозі стояла навколішки вбрана в чорне жінка і змивала з дощок рідким милом та щіткою дивний візерунок, що нагадав Котті сліди від брудних чи закривавлених вовчих лап.

— Вовки,— мовив Котта. — Я бачив у горах вовків. Лікаон пом'яв у долоні линву, що вилискувала сріблом, але нічого не сказав.

Жінка в чорному покинула мити підлогу, випростала спину й глянула на Котту. Вона була ще молода. Котта мимоволі позадкував. її правильної форми обличчя було суціль укрите шолудями — білими пластівцями відмерлої і полущеної шкіри, так наче жінка вмочила обличчя, а заразом і руки в крейду, і крейда аж тепер почала просихати, лущитись і відставати.

— Вовки? — прошепотіла вона. — У горах? [57]

Линва вислизнула в Лікаона з рук і гучно ляснула на підлогу. Він, крекнувши нахилився по неї, так ніби не чув ні Коттиного голосу, ні жінчиного шепотіння.

— Вовки,— кивнув головою Котта і звернувся до незнайомки: — А ти хто? — і, не дочекавшись відповіді, спитав у господаря: — Хто вона?

Стоячи навколішки, жінка приклала долоню до губів, немовби сама себе застерігала, і луска посипалася, ніби сніжинки, їй на груди. Вона втупилася в Котту й проказала:

— А ти хто? — Потім кивнула в бік Лікаона й тоном, яким щойно говорив Котта, запитала в линваря: — Хто вона?

Лікаон усміхнувся.

Спантеличений, присоромлений, відчуваючи себе жертвою якоїсь гри, що в неї вже сотні разів бавилися мешканці цього дому, Котта безпорадно повів розмову далі.

— Вона в тебе працює? — запитав він у Лікаона, який на нього навіть не глянув. — Як її звати? — А тоді сам відрекомендувався жінці в чорному так, наче вона була несповна розуму, — тицьнув пальцем собі в груди й сказав: — Котта.

— Котта,— повторила жінка, не зводячи з нього очей. — Вона в тебе працює? Як її звати?

— Ехо,— озвався нарешті линвар. — її звуть Ехо. Вона в мене прибирає.

— Прибирає,— повторила Ехо й знову низько схилилася над підлогою. — В мене прибирає.

Ехо не знала, як вона опинилася в місті. Кілька років тому її ціле літо вважали далекою родичкою чи годованкою глухонімої ткалі Арахни, бо Ехо допомагала їй у господарстві й так терпляче зносила переміни в настрої хворої на подагру старої ткалі, що сусіди тільки дивувалися. З крамниці Феме спершу пішла чутка, нібито ота тиха служниця приїхала з Трої,— вона, мовляв, нешлюбна дочка одного з Арахниних братів, і та взяла її до себе хатньою робітницею. Але за літо в крамниці Феме виникла інша версія: начебто Ехо прибилася до міста з гуртом точильників із Колхіди; та ні, казав дехто, її привіз із собою кіномеханік Кипарис — ту легковажну дівку покинув якийсь власник картин.

— Троя? — питали в Ехо люди. — Ти з Трої?

— З Трої,— відгукувалась Ехо з тим незворушним [58] спокоєм, з яким згодом казала і "з Колхіди", і "з Петари", і "з Тетеї"...

Зрештою в Томах дійшли висновку, що Арахна просто дала тій недоумкуватій притулок. Та потім, коли настала осінь, ткаля звинуватила служницю, що та в неї нібито щось украла, й вигнала її з дому, а одній сусідці натякнула, що насправді Ехо ніяка їй не родичка і не годованка,— то, мовляв, зовсім чужа дівка, приблуда.

Ехо зосталась у залізному місті й до кінця листопада ночувала просто неба, а потім, коли настала зима й почалися бурани, знайшла притулок у руїні під виступом скелі — у вцілілій темній кімнаті, стіни якої було складено наполовину з породи, — одне слово, радше печера, ніж людське житло. У тій вогкій, німій оселі, де Ехо відтоді й мешкала, вона іноді цілими днями лежала колодою, страждаючи від страшного головного болю, що трохи попускав тільки в прохолодних сутінках цієї руїни. Та ще більших страждань завдавала їй недуга, яку не гоїли ні сутінки, ні тиша: її мучила власна шкіра, на якій бракувало захисного верхнього шару, епідермісу, і яка через це була така вразлива, що один-однісінький сонячний промінь чи порив курного вітру залишав на ній сліди; навіть від м'якого світла й духмяного весняного повітря шкіра в цієї нещасної лущилася й осипалась пластівцями з тіла.

Аж перегодя Котта довідався, що страждань Ехо постійно завдавала тільки частина шкіри — вкрита лускою чимала овальна латка, яка поволі кочувала її струнким тілом, острівець щільних пластівців, що висипали на обличчі, шиї, плечах та руках, з часом пересувалися на груди й на живіт. І коли ця пляма нарешті сходила, зникала під одягом, тоді Ехо ставала на тиждень чи й цілий місяць спокусливо чарівною жінкою, шкіра в неї була бездоганно чиста. Та згодом луска знов поверталася на її вид, і тоді не тільки кожен доторк, але нерідко навіть пильний погляд викликав в Ехо нестерпний біль, від неї відвертались, її уникали навіть ті, хто любив.

А любив Ехо,— хоч, правда, й потай,— багато хто на узбережжі. І пастухи, й ливарі часом під покриттям темряви навідувались до печери, щоб в обіймах Ехо, далеко від своїх черствих, змучених дружин обернутися в немовлят, володарів чи звірів. Коханці знали, що завдяки непроникній мовчазності Ехо їм не загрожують ні докори, ні ганьба, і за це серед каміння та сміття в руїні залишали [59] їй хто бурштин, хто шкуру, хто в'ялену рибину чи горня смальцю.

До линваря Ехо приходила вряди-годи й тільки для того, щоб підмести, помити підлогу та прибрати в майстерні те, що Лікаон уже називав мотлохом. Щоразу це було щось інше: то линвареві раптом ставало огидним усе, що росло в будинку, і Ехо мусила зішкрібати з каміння мох, виривати плющ та траву й навіть викидати на смітник чи й на вулицю жоржини та орхідеї. А то, бувало, господар не міг далі терпіти в домі іржу, і Ехо доводилося начищати наждаком усі ґратки, дверні завіси, інструменти та залізні оздоби й покривати безбарвним лаком їхню блискучу поверхню, що від вологого морського повітря невдовзі знову тьмяніла.

Зате пилюка дуже рідко завдавала Лікаонові клопоту. Наче прудкі звірята, на підлозі в линварні й усьому будинку перекочувалися волохаті клубочки пороху, втикані скіпками, скалками, волосинами та клоччям... Втілюючи безликий, кінечний стан світу, порох лежав також на шпульках, дірчастих плитах, гарделях, вірьовках, шпагаті й линвах,

здіймався від найменшого протягу, часом зблискував, мов коштовність, у скісних сонячних променях, а тоді, меланхолійно кружляючи, знов осідав хмарками на Лікаонову самотність.

Ехо приходила до Лікаона, коли той по неї когось посилав. Нічого не питаючи, вона слухняно повторювала розпорядження, викидала надвір усе, що їй наказували викинути, й вимивала та начищала те, що треба було зберегти. Від тої п'ятниці, як лихоманка в Котти минула і він побачив у вранішньому світлі вдягнену в чорне жінку, що колінкувала на підлозі в линварні, залізне місто видавалося йому вже не таким холодним і осоружним. Образ Ехо, врода якої проступала з-під білих пластівців на тілі, не лише пробудив у ньому спогади про неквапні, лагідні руки й ніжні ласки римлянок; здавалося, вже завдяки очам Ехо, її погляду й граційним рухам Рим знову став йому ближчим.

Того ранку, коли Котта оклигав, Ехо прибрала і в його мансарді — помила сліпі вікна й натерла їх до блиску шматкою лайки, вперше за цілий рік повитрушувала й почистила гобелени та завіси, повернувши їм живі, соковиті барви — такі яскраві, що другої ночі Котті при сяйві свічок навіть спало на думку: саме сила цих барв і не дає йому стомитися й заснути. [60]

До Лікаонової служниці Котта вперше доторкнувся того дня, коли кіношник поїхав із Томів. Повільно ступав кривоногий Кипарис вуличками залізного міста, востаннє монотонно розхвалюючи співучим голосом показані фільми; в одній руці він тримав повіддя своїх буланих, які, мов дві почвари, похитувалися вслід за ним, а в другій — налигача, на якому тюпав олень. Коли Кипарис збирався в дорогу, олень так уперто впирався проти цього налигача, так крутив головою, що навіть зачепився кінчиком своїх молоденьких, ще не затверділих, обтягнених шкіркою рогів за кам'яні ворота. У паузах між розхвалюванням фільмів ліліпут усе намагався приборкати оленя; з двок тріщин на рогах у нього цідилася кров, тоненькими цівочками змійлась по лобі і скапувала на бруківку залізного міста. "То лихий знак",— сказала Феме; вона стояла,

поклавши руки синові на плечі, серед гурту роззяв, які спостерігали за кіношником, гучно висловлюючи йому співчуття.

Останній Кипарисів сеанс напередодні ввечері перервав лютим криком Ліхас — константинопольський місіонер старовірів. Ліхас приїздив щороку перед Великоднем із Босфору до Томів рибальським катером, щоб у сутінках занедбаної, вкритої лишайником та цвіллю церкви відслужити довжелезну літургію про муки, що їх зазнавали члени його секти в римському ярмі. В глухих, поруйнованих містечках та селах на цьому узбережжі місіонерові, який проклинав жорстокість Риму й підносив велич якогось свого бога, не треба було боятися ні властей, ні донощиків.

Того вечора Ліхас вискочив, розмахуючи кулаками, з церкви, кинувся до осяяної рухливими картинами стіни різниці й почав сипати прокльони на голови вражених ліліпутових глядачів та вигукувати, що настане ще, мовляв, святий день, як оцей нині, настане, отож, страсна п'ятниця, і тоді навіть у такій глушині, як Томи, про страждання й муки розіп'ятого владаря світу таки доведеться згадати всім. Потім він під регіт глядачів загупав кулаками у фургон, де хурчав Кипарисів проектор, і нарешті, коли вже всі його прокльони й заклинання виявилися марними, заходився калатати в єдиний на церкві дзвін і калатав доти, доки ліліпут вимкнув проектора й стіна різниці погасла.

Отож глядачі в залізному місті не побачили кривавої кінцівки останнього з трьох фільмів, що їх Кипарис із огляду на смертні випадки та похорони в ці весняні дні показував три вечори підряд. То були три трагедії, три [61] багато оздоблені подробицями версії загибелі трьох героїв, чиїх імен у Томах доти ніхто не чув: Гектора, Геракла й Орфея.

А для Котти, який усі ці вечори просидів разом із рештою глядачів на дерев'яних лавах перед Тереєвою стіною, то були троє імен із його юності. Геракл та Орфей спадали йому на думку щоразу, коли він згадував про довгі й нудні пообідні години в актових залах та в бібліотеці закритого учбового закладу в Сан-Лоренцо, де мусив знов і

знов визубрювати історії цих та інших героїв. Життя і смерть Геракла! Життя і смерть Орфея! Напам'ять, і то гекзаметром!

І хоч би де лунало Орфеєве ім'я, на пам'ять Котті щоразу спливали навстіж розчинені вікна в Сан-Лоренцо, в них простягало віти дике помаранчеве дерево й олеандрові кущі, гіркуватий сік яких вичавлювали й капали собі в око найсміливіші з-поміж вихованців того закритого закладу, коли треба було викликати хай і болюче, зате правдоподібне запалення ока й дістати на кілька днів звільнення від зубріння та іспиту з життєписів героїв.

Кипарис показав залізному місту загибель Трої, колихкі моря султанів на шоломах, густо втикані списами бойовища, які тяглися до самого обрію, палахкі пожежі, хмаровища диму, більші, ніж саме небо над містом... На тлі цих декорацій скаліченого троянця Гектора волочили навколо мурів його ж таки фортеці дотти, доки він сконав жахливою смертю від величезної зграї собак, що гризлися за розкидані на всі боки шматки його тіла.

Другого вечора Кипарис познайомив Томи з історією Геракла, на долю якого випало пережити всі незлагоди світу, зазнати всіх його випробувань і дістати перемогу, щоб кінець кінцем власними руками себе роздерти. З подивом і жахом спостерігали глядачі, як Геракл конає від чарів отруєної сорочки, яку він, ні про що не здогадуючись, надяг на себе і яка вмить приросла до його тіла й почала горіти, немов перегріта олія, і її можна було зірвати не інакше, ніж із самим життям.

Стогнучи, завиваючи, просто-таки шаленіючи від болю, цей непереможний чоловік нарешті здер із себе разом із сорочкою тіло та м'ясо з кісток і оголив закривавлені сухожилля, лопатки, груди — багряну порожнину, в якій уже згасали легені й серце. Геракл упав. І все світло того дня злилося в сімох озерах, у які витекла кров і піт цього нещасного чоловіка,— сім свічад, що в них відбивалося [62] небо, хмари, тіні, порожнеча. Потім настала ніч. Але світло тих сімох озер не померкло, воно сяяло — зорі вгорі, зорі внизу — й линуло до небес.

А насамкінець, у страсну п'ятницю, Кипарис пообіцяв показати мученицьку смерть одного поета на ім'я Орфей, якого мали забити камінням закутані в шкури пантер та козуль жінки, потім здерти з нього шкіру й посікти його сокирами та серпами. Ало щойно на стіні з'явилися перші кадри — жертва саме втікала крізь діброву,— як із церкви вибіг отой місіонер...

Та ще виразніше, ніж про загибель героїв, у ці три вечори згадував Котта про свою науку й виховання в Сан-Лоренцо, про побілені вапном лункі коридори, розчахнуті в полудень вікна, за якими видніли заборонені й недосяжні рибні ставки та здичавілі луги; пам'ять повертала його крізь час та глибокі темні двори в минуле, поки він нарешті побачив Назона — почесного гостя колегіуму. Оточений знервованими префектами й шанованими людьми, він простував під аркадами Сан-Лоренцо — уславлений поет, що входив одного травневого,— а може, то був уже й червень,— вечора поруч із ректором до врочистої зали. Високий гість.

Присутність Назона, його виступ увінчав тоді свято з нагоди сторіччя від заснування колегіуму в Сан-Лоренцо і мав збагатити історію того навчального закладу. Величезні, заввишки як будинок, образи святих на фресках зникли за численними полотнищами привітань та строкатою розкішшю троянд і вінків, а коли нарешті пролунав Назонів голос, усе зібрання вихованців та професорів уже повивав важкий бузковий дух. Однак у спалахах магнієвих ламп домашніх фотографів, під похмурими, підозрілими поглядами ректора вихованці колегіуму почули тоді в поетовому виступі лише ті самі вірші й слова, якими їх мучили в аудиторіях:

На соломі римлянин

У спокійний поринув сон

І коли він прокинувсь

І зором полинув до зір

Над видноколом горіло

Багряне світило

Й од крові яріли рубці

Пурпурово на місяці

Благоговійно затамувавши дух, Котта порівнював тоді Назонові риси з грубо помережаними растром зображеннями у газетних вирізках, що їх напередодні свята поприколювали [63] на дошці для об'яв у Сан-Лоренцо, і ледве впізнавав поета, ледве впізнавав його разючий, величний ніс, неспокійні очі, погляд, що на початку й наприкінці виступу ковзав поверх голів у залі, ковзав повз гірлянди кудись у безконечність і знов повертався на сторінки розгорненої книжки. Навіть із перших рядів у залі поет Публій Овідій Назон видався Котті неприступним, недоторканним, і він ледве важився затримати на поетові погляд довше, ніж мить, боячись, що зустрічний погляд тих зелених, як мох, очей випадково спиниться на ньому й присоромить його.

Ще багато років після того врочистого зібрання в Сан-Лоренцо Котта зберігав у пам'яті цей навдивовиж виразний Назонів образ — незмінний, навіки вихоплений із часу образ, ясний спогад, яким вимірював подумки поступовий занепад і перевтілення живого, дедалі старішого Назона, згасання його величі й глибину падіння. Коли вже людина з висоти своєї слави і неприступності могла впасти в таку зневагу, коли її могли вигнати на скелясте чорноморське узбережжя, коли вже з Сан-Лоренцо і з академічних вітрин зник навіть заретушований, перетворений на молочно-білу чи тьмяну сріблясту пляму його зроблений на згадку й узятий у рамку портрет, то чи не вгадувалися вже і в найрозкішніших столичних палацах обриси руїн, на які ті палаци мали розпастися з плином часу, чи не вгадувалося в буянні квітів у садках та парках

мерехтіння майбутніх пустель, а в безтурботних чи захоплених мінах на обличчях у глядачів на комедійних виставах та в цирку — бліда тінь смерті?

І коли Назон справді впав, водяні знаки минущості почали проступати Котті навіть у камінні. Порівнявши ясний образ часів Сан-Лоренцо й того чоловіка, що в сльозах назавжди покидав одного безхмарного четверга в березні свій дім на п'яцца дель Моро, Котта вперше усвідомив, яка ж легенька — мов пушинка — споруда цей світ, які вразливі гори, що розсипаються на пісок, які нетривкі моря, що випаровуються і обертаються в хмари, які короткі спалахи в зірок...

Нікому не зостається його подоба. Завдяки цьому усвідомленню, яке ще в Сан-Лоренцо сповнило його патетичною, але зрілою світовою скорботою, Котта прилучився нарешті до кола Назонових друзів, які захоплювалися поетом навіть у часи його падіння, а коли він зник, перечитували його заборонені книжки так уперто й самовіддано, що сотні рядків і віршів навік укарбовувалися в пам'ять. [64]

Цього дня кіномеханік Кипарис покидав залізне місто так само, як Назон колись покидав Сан-Лоренцо та Рим — на очах у натовпу цікавих, скорившися долі, з відсутнім, промовистим виразом на обличчі, як людина, що знає: сюди вона вже ніколи не повернеться.

Вибравшись із тісноти міських вуличок, Кипарис прив'язав довгого налигача з оленем до люшні, виліз, крекнувши, на передок фургона й почав виписувати батогом над самісінькими гривами в буланих спіралі та петлі, немовби хотів змалювати так і коням, і небагатьом глядачам, які ще проводжали його, складне плетиво майбутніх своїх доріг. І ось фургон уже потрясся посмиком тим вибоїстим, усіяним камінням шляхом, що вів із Томів до покинутого міста Ліміри.

Цим шляхом, коли сходив сніг, а грязюка висихала й розсипалася на порох, іноді проїздив поїдений іржею автобус, шибки в якому від тряски

уже давно повипадали і їх так ніхто й не заміняв. Той, хто після трьох чи чотирьох днів дороги нарешті під'їздив цим автобусом до спустошеної часом Ліміри з наміром пошукати серед каміння бронзові пряжки, підвіски та браслети, одразу, зійшовши з автобуса, ставав схожим на вкритих брудом та курявою рудокопів у залізному місті, коли ті виходили зморені зі штолень.

Не встиг фургон подолати першу сотню метрів своєї дороги в майбутнє, як за ним знялася така величезна хмара вохристо-сірої, їдкої куряви, що люди вже тільки чули ліліпутові покрики на коней, а тоді мусили затулятися руками від піщаних вихорів. Здавалось, увесь пісок із цього узбережжя посунув на залізне місто, щоб не дати йому востаннє кинути погляд на кіношника й побачити, як фургон помалу меншає, меншає, зникає з очей, а разом з ним зникає й надія потішитися Кипарисовими історіями та картинами.

Вчорашні ліліпутові глядачі рушили назад до міста, мов в'язні виправного табору, що оце саме провели за ворота помилуваного. Боязкіші й забобонні потрушували цибулинням та заплетеним у вінки й висушеним меландрієм свіжі сліди крові, що їх позалишав олень,— так вони прагнули відвернути провіщене крамаркою лихо й загнати його в землю, якщо воно, приваблене цією кров'ю, спробує вилитися з глибин на поверхню.

Цього дня Котта й собі вийшов з юрбою роззяв аж за місто, потім, коли люди почали відставати від фургона, рушив попереду усіх, а згодом, коли за Кипарисом [65] зімкнулася хмара куряви, не повернув назад, як решта, а попростував далі. Мружачись від ядучої пилюки, Котта йшов і йшов у піщаному вихорі за невидимим уже фургоном і спершу розгледів лише тонку, ніби безлику, постать, що простувала назустріч. Це була Ехо. Не затуляючи обличчя, так наче курява була їй зовсім не страшна, жінка йшла в його бік, і Котта скоріше відчув, ніж побачив своїми сльозавими очима, що вона дивиться на нього. І що ближче підходила Ехо, то виразніше він відчував на собі її погляд — такий важкий, що зрештою Котта розгублено ступив ногою наче в провалля — насправді

то була досить мілка баюра,— похитнувся й упав би, якби Ехо не простягла йому руку.

До Ехо було ще кроків два чи три і Котта однаково не дістав би її руки, але вже цей її порух, її готовність допомогти повернула йому впевненість у собі. Він опанував себе й випростався. Тепер вони стояли в хмарі куряви самі. Зненацька запала така тиша, яка буває тільки в самісінькому центрі циклону. Нарешті в очах у Котти помалу посвітлішало, він заспокоївся, подивився у бездоганно чисте, трохи бліде обличчя Ехо й узяв її руку.

Попелясто-сірі, мов пасажири автобуса, які щойно повернулися з подорожі до Ліміри, римлянин і линварева служниця вийшли цього полудня з хмари куряви, що повільно осідала, надаючи жмутикам полину край дороги такого вигляду, наче вони були кам'яні. Тим часом Кипарисові глядачі вже розійшлися в міських вуличках, і коли Феме, перше ніж знову ступити в сутінки крамниці, ще раз позирнула в той бік, де зник ліліпут, то побачила в далині лише римлянина та Ехо — досить підозрілу пару, що, здавалося, нікуди не поспішала.

Простуючи до міста, Ехо з Коттою неквапно говорили про те про се, часто надовго замовкали, проте обоє так уміло приховували одне від одного своє збентеження, що складалося враження, ніби ці двоє закурених подорожніх пройшли вкупі вже досить довгий шлях. Позбивані линва-реві ноги, Кипарисові фільми чи несподіваний ліліпутів від'їзд — хоч би про що вони заводили розмову, вона мало чим відрізнялася від звичайних, байдужих балачок, які можна почути десь на розі вулиць чи біля полиць та діжок із патокою в крамниці Феме. Та й із жодної відповіді Ехо Котта не довідався нічого нового: про залізне місто вона йому розповідала його ж таки словами. І все ж у всіх цих повтореннях, у цих нічого не вартих фразах Котта відчував [66] мимовільний обмін бентежних почуттів, німу загадкову згоду. Щойно він знов упізнав в Ехо ту розгублену, сполохану служницю, яку побачив був коло Лікаонових ніг на підлозі линварні, а йому вже здавалося, ніби

розмова з цією жінкою — це перше його спілкування із людською істотою, відколи він виїхав з Рима.

Потім Ехо звернула на стежку, обрамлену поростими зеленню мурами, до свого притулку, і Котта під якимсь приводом рушив услід за нею, намагаючись усе новими й новими запитаннями бодай трохи затримати її. Та поки він марно силкувався розтягти хвилини цього пообіддя, пустився дощ — спершу впали поодинокі краплі, згодом вони залопотіли рясніше, і нарешті зашуміла важка, тепла весняна злива, що знов прибила до землі куряву, а сходами та стічними рівчаками залізного міста ринули жовті, як глей, потоки. Обоє, перестрибуючи через струмки та калюжі, кинулися бігти під тим водоспадом і, поки дісталися захекані до руїни, були вже мокрі як хлющ. Потім вони, сховавшись від водяної завіси під виступом скелі, що немовби зрослася в рештками мурів, стояли, важко дихали й мовчки дивились одне на одного.

Котта не сподівався вже почути відповідь, і все ж таки, аби лиш іще раз, востаннє відкласти хвилину прощання, перевів дух і вирішив поставити крізь шум дощу кілька звичайних Запитань про Назона. Дорогою сюди він не важився ставити їх, щоб не підштовхнути цю жінку до тієї самої стіни мовчання, на яку вже не раз наштовхувався після таких своїх розпитувань у залізному місті. Отож Котта поцікавився в Ехо про поета з Рима, про отого вигнанця, а також про його схибнутого :лугу, і коли Ехо мимоволі, неначе йшлося про щось само собою зрозуміле, ствердно кивнула головою,— мовляв, ну звісно, адже про бідолашного Назона знають усі аж до Ліміри чи й далі,— в лопотінні дощу йому вчувся шум крислатих сосон на п'яцца дель Моро.

Пасмо за пасмом дощ змив Котті чуба на чоло; скапуючи водою, римлянин стояв тепер нерухомо на сухому піску під виступом скелі й слухав Ехо, так ніби досить було одного-однісінького слова, самої лише згадки про Назона, щоб її короткі відповіді перетворилися на цілу історію. Отож у ту пору року, коли не було снігу, розповідала Ехо, Назон щомісяця спускався зі своїм слугою з гір на узбережжя; приходив він

уже й до неї в цю печеру, приносив дикий мед та горобину з трахілських ущелин. [67]

Помер? Таж Назон і доти, бувало, не з'являвся в Томах місяцями, але ніхто тоді й гадки не припускав, що він помер.

Отут, на цій піщаній долівці, Назон розпалював багаття — одне в численних своїх багать, які горіли повсюди, де він сідав і починав розказувати. Навіть на столах у винаря він розпалював у тарілках та в горнятах невеличкі ватерки із трісочок та вовни.

Річ у тім, що бідолашний Назон запевняв, нібито вміє читати з полум'я, приску і навіть з уже білого, але ще теплого попелу; він казав, що в тих вогнях йому проступають слова, речення, а то й цілі історії з книжки, яка колись, одного чорного дня в його житті, мовляв, згоріла.

Того римлянина сприймали в місті спершу за такого собі палія, вела далі Ехо, затоптували його багаття, гасили вогні і взагалі обходилися з ним так зле, що він кінець кінцем мусив шукати собі притулку в горах, у Трахілі.

Та помалу й тут, у залізному місті, люди збагнули, що цей вигнанець нікому не чинить шкоди; згодом почали залюбки підсідати до його багать, коли він сходив по найнеобхідніше до моря, і слухали, як він читає з полум'я.

— А згоріла колись у того бідолахи,— додала Ехо,— либонь, якась книжка про каміння — каталог рідкісних мінералів абощо. Принаймні тут, під виступом оцієї скелі, він завжди бачив у вогні лише корали, всілякі скам'яніння та рінь. І в приску йому ввижалося щоразу те саме — каміння й каміння.

VI

Рік видався спекотний, засушливий, як ніколи. Цілими днями в небі над Томами не пропливала й хмарина. Повітря було наче скляне, обрій мерехтів і розпливався, прибій завмирав, наставав мертвий штиль. Але шум не стихав — то дзюркотіли зеленкуваті гірські потічки, що їх сотнями щедро живили талі води з льодовиків на узбережних [68] верхах; потічки стрімко спадали зворами й улоговинами вниз і часом, так і не діставшись до бухти чи в долину, . розтікалися й усихали.

Чорне море лежало під крутими берегами мерехке й спокійне, мов озеро. Лагуни та бірюзові мілини прогрівалися так, що звиклі до крижаної води алебардові риби панічно втікали від теплих хвиль, вискакували на суходіл, викачувалися, б'ючи хвостами, в пісок та мушлі й у тому панцирі задихалися. Мешканці залізного міста вже згребли й закопали на березі дев'ять табунів цієї очманілої риби, бо не так голодно жили, щоб усю її поїсти, і не мали досить рук, щоб усю її пов'ялити. Навіть у свіжій прохолоді після заходу сонця на узбережжі стояв сморід тухлої риби; з настанням сутінків він підіймався кам'янистими схилами в гори й приваблював до моря шакалів. Щовечора, коли сонце осявало червонястим світлом уже тільки гірські верхи й хребти, з пустель ген по той бік лісів прилітали зграї стерв'ятників. Навіть Феме й найстаріші мешканці Томів не пригадували другої такої весни й тлумачили це дивне потепління як ознаку того, що настають згубні часи.

І ось одного ранку залізне місто збудила портова сирена й перелякані крики рибалок: море змінило свій колір! Вода в бухті була жовта — сірчисто-жовта, тьмава і стояла нерухомо, наче мертва. На молу зібралася юрба розгублених людей, і ніхто не важився стромити руку в ту сірку, аж поки заявилась Арахна. З розпущеними косами, махаючи розпростертими руками, вона спускалася вуличкою на берег і раз у раз широко розтуляла рота, намагаючись щось закричати. Зрештою Ехо прочитала з її вуст, що таке море стара колись уже бачила — на авзонському узбережжі. Оця сірчиста жовтизна, мовляв,— усього лиш занесений вітром пилок — величезні маси пилку пінієвих борів.

— Пінієвих? — перепитували в глухонімої. — А що таке пінії?

Розгублені люди з полегкістю зітхнули, навіть повеселішали аж тоді, коли повільна течія підхопила квітковий пилок — оті золотаві латки на морській поверхні,— й очам рибалок знов одкрилися знайомі глибини.

У ці дні Котта часто замислювався над загадкою трахілської шовковиці й високої, на людський зріст, папороті в Назоновому садку. А потім на розкривних відвалах біля штолень над залізним містом йому трапився блакитний сафлор, глуха кропива, резеда й лаванда. А в тріщинах та притрушених землею розколинах на майдані перед портовою [69] управою цвіла приморська бузина й зірчастий трилисник. Жодна з цих рослин у Томах доти ніколи не росла, навіть у садках та на грядках. Декотрі рослини здалися ливарям такими дивними й цінними, що вони заходились їсти їхній цвіт з цукром та медом.

Коли риб'ячий мор минув і сморід на узбережжі розвіявся, після бурі, яка не вщухала два дні й дві ночі, вітер знов подув з моря, а з ним повернувся й прибій. Це був один із тих суховіїв, що налітають звичайно в розпалі літа; у полуденній спеці він ніс над руїнами та узгір'ями запахи невідомих прянощів, а стрімкі гірські потічки від його гарячого подиху вужчали й затихали.

Люди в Томах помалу призвичаювалися до цієї незбагненної зміни клімату, до тепла, як колись призвичаювались до морозів та крижаних ураганів. І зрештою залізне місто почало сприймати свою нову, буйну зелень так само байдуже, як колись оті дивні пориви холодних вітрів на узбережжі та снігові замети,— адже в штольнях та горизонтах копалень ясного неба не видно було так само, як і захмареного. І хоч на осипах десь біля штолень, на скелях і відвалах тепер росли бур'яни й безсмертники, глибоко в утробі гори, на закіптюжених стінках проходок було, як завжди, холодно й похмуро. Цього квітучого року коло ливарних печей і далі дощем сипались іскри, а жарота біля відчинених топок так само не спадала. На полях досі лежало каміння, а отари не більшали. І коли й останній, дев'ятий, дохлий табун риби, викинутий на берег, опинився в коптильнях та в землі, то й море знову здалося таким самим бідним на рибу й безплідним, як і за холодних часів.

У крамниці Феме та винаревому погрібку балачки й пересуди помалу знов поверталися до сірих буднів, до тих самих, уже сотні разів перемелених на зубах клопотів, нарікань і злиднів, і кінець кінцем залишилася тільки одна новина, яка давала цим розмовам поживу,— закохана пара, що зійшлася того дня, коли з міста поїхав кіношник Кипарис: Котта й Ехо. І хоч би де ці двоє з'являлися, серед людей щоразу починалися ті злі, часом навіть сповнені ненависті балачки, якими громада Томів, скріплена вигідними шлюбами та тісними родинними зв'язками, карала підозрілих за кожну гадану чи справжню любовну пригоду, коли вона, як здавалося місту, уникала його недремного ока.

Хтось уздрів, як римлянин ішов поруч із Ехо гірською стежкою. Хтось підгледів, як він серед білого дня чекав на [70] неї перед її притулком. А головне, бачили, що вона в ним розмовляє! І єднало тих двох, звісно, щось більше, куди більше, ніж те, що робив з отою шолудивою молодичкою під покровом ночі котрийсь із селян чи ливарів. То хто ж усе-таки цей римлянин — родич, товариш того вигнанця чи всього лише представник якоїсь далекої інстанції, що здійснює нагляд за становищем на узбережжі і з цією метою вдається до послуг легковірної Ехо?

Тут, на узбережжі, у цій глушині римські закони, влада й могутність утрачали силу. "Отут,— горлав хтось у винаревому погрібку,— жоден шпиг навіть під спідницею в сільської повійниці не знайде того, що хочуть сховати Томи!.." Але ж Ехо, як не кажи, розмовляє з тим приблудою. Досі ж бо вона не розмовляла взагалі. Цікаво, про що ото вона розказувала йому, коли вони спускалися на пристань або йшли повз відчинену браму кузні? Про те, як до неї навідується вночі Терей? Чи про те, який щедрий винар Фіней, адже він так старається власкавити Ехо дарунками — кораловим намистом, суліями горілки,— щоб вона потримала за його трухлявий прутень. Чи про те, що навіть Феме бігала до печери Ехо з пшеничною крупою та кишмишем і просила молодичку поніжити годинку її Батта, аби хоч на одну ніч позбавити хлопця отого безперервного хтивого посмикування. Атож, та сама Феме,

про яку й Ехо знала, що вона багато років тому пробувала труїти свого рідного падучого сина відваром із цикламена та вовчих ягід, щоб те нещасне створіння пішло з цього світу так само в гарячці й безтямно, як мати колись понесла його під одним облитим потом, несамовитим, важенним рудокопом.

У Томах кожне мало берегти якусь таємницю — коли вже не від Рима, то принаймні від власних сусідів. А Ехо знала багато міських таємниць, і серед них її спогади про заборонене спілкування ливарів із вигнанцем Овідієм Назоном були, мабуть, просто дрібницею.

Котта відчував, що залізне місто почало за ним стежити, ба навіть наглядати. Одним із перших, хто спробував якось підступитися до нього ближче, й вивідати, чого слід чекати, остерігатися чи боятись, був винар Фіней. Одначе цей римлянин — принаймні так винареві здалося після того, як вони півдня вдвох пропиячили,— справляв таке саме невинне враження, як і отой вигнанець із Трахіли.

Котта був один із багатьох. У роки правління Августа все більше підданих і громадян Риму, щоб уникнути повсюдного [71] нагляду, лісу знамен та торочіння патріотичних гасел, покидали метрополію; дехто втікав і від військової повинності чи просто від остогидлого римського громадянства з його детально, до смішного розписаними обов'язками. Далеко від усталеного, впорядкованого існування десь на здичавілих окраїнах імперії ці люди шукали можливості самовираження чи й навіяних уявою романтичних картин, одначе насамперед — життя без нагляду.

В урядових газетах та в поліційних протоколах таких людей називали політутікачами. Та самі вони не називали себе ніяк — надто неоднозначні й різні мали причини, щоб покинути Рим. Багато з тих людей пускалися берега в глухих, пустельних куточках серед безмежних просторів у глибині імперії чи на її нескінченних узбережжях. Ці блукальці ночували просто неба чи тулились, як Ехо, серед руїн та в печерах, гадаючи, що навіки позбулися своєї мармурової батьківщини.

Вони розкорчовували невеличкі клаптики землі, закладали садки й вирощували картоплю чи торгували десь на сходах і тротуарах іграшками й усілякими дрібничками. А були й такі, що цілими днями жебрачили на пристанях, потім, утікаючи від поліційних облав, перебиралися до все віддаленіших місць і кінець кінцем зникали десь у глушині, помирали від виснаження або від нестерпного гніту прадавніх цивілізацій, що їх імператорські війська колись хоч і завоювали, проте так ніколи й не підкорили.

Як завжди, коли зазнавав краху хтось великий, Назонове падіння також хоч і не сколихнуло римського суспільства, одначе неабияк його схвилювало; наслідки цього падіння, мов концентричні кола, ще довго розходилися на поверхні тиховоддя над тими глибинами, в яких зник вигнанець. Поки з вікон будинку на п'яцца дель Моро ще сіявся, наче сніжинки, попіл спалених рукописів, вороги й заздрісники Назона вже почали наживатися на його біді, а згодом ще й зажадали, щоб громадськість схвалила їхню давно приховувану ненависть до поета. Потім — у другому з тих концентричних кіл — бібліотеки заходилися переглядати свої сховища, академії — свої погляди, а книгарні — свої вітрини...

Згідно з фізичними законами, хвилі цікавості до Назонової пригоди ставали тим менші, чим ширше розходилися концентричні кола довкруг неспростовного факту його вигнання, й нарешті дійшли до берега — досягли краю суспільства, багатьох невдоволених, забороненої опозиції, а [72] також усіх тих, хто хотів покинути Августову столицю не примусово, а з власної волі, чи й давно вже її покинув. І аж від цього краю, відбившись, хвилі покотилися назад, до осереддя влади. Якось уранці люди побачили, що мури палацу правосуддя обписані грубими висловами, на форумі палають вогнища — горять знамена та штандарти, і язики полум'я вже лижуть опудало, на шиї в якого висить зображення носорога — символ імператорської влади.

І хоч Назон ніколи не підтримував зв'язків ні з поміркованою опозицією, ні з політутікачами чи радикальними підпільними групами,

що завдавали ударів з лабіринту катакомб, декотрі з його віршів, коли виникала потреба затаврувати утопію, усе ж таки іноді з'являлись у листівках Опору.

Рід людський наприпочатку

Ні законів не знав, ні помсти.

У мирі та злагоді

Народи жили безтурботно,

Не потребуючи військ.

Назонів злет, його популярність та багатство знов і знов викликали в опозиційних колах підозру. В Туріні на мітингу, який поліція розігнала сльозоточивим газом, натовп глузливо скандував: "Чоловік і вашим, і нашим!" Разом з тим політутікачі зберігали його книжки в шкіряних сумках та парусинових валізах так само дбайливо, як і аристократи — під склом.

Аж коли поет опинився на берегах Чорного моря, до його ім'я почали звертатися майже всі крила опозиції, а на плакатах та в листівкак його почали згадувати й цитувати так часто, що органам влади Назонове вигнання з Рима тепер здалося, мабуть, уже не стільки неминучим, скільки невигідним.Людину, чия доля спромоглася розпалити на форумі пожежу й заплямити мармур палацу правосуддя, милостиво спровадили на чорноморські стрімчаки. А в одному надрукованому на гектографі й відразу конфіскованому памфлеті — він ще пах свіжою фарбою, його так і не встигли розповсюдити,— вигнанця навіть назвали героєм боротьби проти всемогутності імператора, поетом свободи, народовладдя і т.ін.

Атож, нові, опальні шанувальники Назона ставилися до нього прихильно й навіть захоплювалися ним, однак за те, щоб його

помилували чи бодай перевели до якогось іншого, не такого суворого місця, ні в катакомбах, ні в інших пристанищах ворогів держави ніхто не міг і не хотів [73] боротися. Славетна, хоч і зламана, жертва диктаторської жорстокості, зрештою, могла прислужитися цілям Опору багато краще, ніж якийсь там задоволений життям чи й щасливий чоловік. До того ж похмурі сірі барви скелястого узбережжя Томів пасували до гнаного поета свободи куди краще, ніж розкоші вілли на аристократичній п'яцца дель Моро та водограї в затінку столітніх дерев. У катакомбах від будь-якого поета вимагали тільки одного: щоб він був сучасний не в салонах, а в своїх творах, щоб був міфом серед міфів.

Певна річ, після того, як Назон зник, невстрашимі його друзі рік у рік зверталися до імператорського палацу з проханнями та петиціями про його помилування. Але жодне з тих клопотань не доходило до сердя влади — отої еркерної кімнати, де Август сидів край вікна і милувався згори носорогом, на могутньому тілі якого плин часу, здавалося, не залишав слідів; минали роки, цілі покоління мух, усілякої комашви та птахів, що висідали на ороговілій носороговій спині, плодилися, старіли й вимирали, а звір, що годував усі ті істоти й душив їх, викачуючись у поросі та в багнюці, зостався незмінним, мов камінь.

Звичайно, листи до Рима надходили і з залізного міста. Пом'яті, залапані руками, що їх тримали й передавали далі, у плямах від вогкості, сліз чи солоних морських бризок, Назонові клопотання після багатомісячних поштових доріг нарешті досягали метрополії, і тут, десь у численних залах та коридорах, які вели до імператорських покоїв, назавжди зникали. У сутіні тих коридорів справу поета Публія Овідія Назона вже давно вважали вирішеною, закритою, списаною в архів. Доля цього вигнанця, здавалося, ще раз доводила: кожен римський підданий має право привернути до себе увагу імператора, наймогутнішої і найнедосяжнішої людини в світі, тільки один-однісінький раз, і навіть найбільший поет імперії не має шансів скористатися такою нагодою вдруге.

З погляду катакомб, а також державних канцелярій, Назонове існування після вислання з Рима перейшло в стадію між життям і смертю, і тепер кожна ознака цього існування оберталася мовби пам'ятником, застиглим у тій позі, в якій її застав імператорів рішенець. Так поет перетворився для своїх ворогів на скам'янілий символ справедливості римського правосуддя, що дбає тільки про благо держави, залишаючись сліпим навіть перед сяйвом знаменитості, а для шанувальників — на скам'янілу невинну [74] жертву влади. Одним історія з Назоном постійно нагадувала про те, наскільки безглузді й марні будь-які спроби бунту проти імператорського панування; для інших поетова доля стала прикладом революційного пориву, прикладом, що засвідчував справедливість і необхідність такого бунту...

Та хоч на які міфи розпадалася під ударами політики Назонова доля, а всі заяви про його вигнання незмінно лишалися звичайнісінькими пропагандистськими викрутасами в боротьбі за владу, вони були по-різному вигідні різним сторонам, і тому їх не треба було ні доводити, ні узгоджувати з фактами заслання й реального життя.

Друзі поета, а також Кіана, його дружина, тепер недовірлива замкнута вродливиця з одної великої сіцілійської родини, не могли протиставити нападкам нічого, крім своєї туги, особистого протесту, затамованого гніву і, зрештою, надії, що колись Назона все ж таки помилують і він з тріумфом повернеться до Рима. Листи з Томів надходили також дуже рідко й нерегулярно. До цих свідчень розпачу, жахливих злиднів і палкої, безмежно поглибленої самотністю любові іноді було прикладено вірші та епічні фрагменти; дістаючи ці окремі, випадкові уривки, люди сподівалися, що так вони помалу знов прилучаться до обгорілого поетового твору, що вигнанець повернетсья додому принаймні в своїх "Метаморфозах". Та листи ставали чимраз скупіші, а те, що в них було, й далі залишалося світом уламків, у якому зблискували сльози і мрії.

Тільки дехто з поетових друзів час від часу робив марну спробу виклопотати у влади дозвіл і поїхати на край світу — до залізного міста.

Ці намагання подолати неподоланне, що вже давно відділяло Назона від Рима та його світу, щораз увінчувалися нескінченною тяганиною й тією самою відповіддю: бракує паспорта. Бракує дозволу на виїзд. Нічого не вдієш, Овідій утратив право жити в суспільстві. Тягар самотності він, мовляв, повинен нести сам, як і відповідальність за свої злочини перед державою. А ті його родичі, які не позбулись імператорової ласки й не пішли разом з Овідієм на заслання, мають, мовляв, назавжди припинити свої зв'язки в ним. Подальші відвідини і йому, й усім іншим заборонено. Що ж до справи римського громадянина Публія Овідія Назона, то він виїхав зі столиці сам, без будь-якого примусу, й цим викликав відповідну постанову. "З огляду на вищеозначене, ваше [75] клопотання, про поїздку вимагає вирішення в установленому порядку..."

Назон не дозволив Клані поїхати з ним на Чорне море, коли прощався з Римом; він сподівався, що невдовзі його помилують. До того ж, сказав він, йому буде спокійніше на душі, коли знатиме, що його будинок і вся маєтність, яка завдяки великодушному жесту правосуддя, — а може, й чиємусь таємному заступництву,— уникла конфіскації, залишиться під орудою і наглядом дружини. Та минуло трохи більше року після вислання, і Кіана збагнула, що віллу на п'яцца дель Моро вона не втримає; це був і залишився тільки Назонів дім, і все в ньому було невіддільне від Назона: мармурова підлога — від його кроків, білі стіни — від його тіні, навіть водограї в садку, латаття та яскраво-червоні лілії на ставках не могли існувати без його уважного погляду.

Невеликий маєток занепадав. Водограї та басейни вгрузали в землю, ставки вкривалися пінієвою глицею та листям. А з тієї закіптюженої кімнати з балконом, у якій усе ще лежав попіл від спалених книжок, яку власті опечатали свинцевими пломбами і про яку зрештою всі забули, здавалося, віє холодом, що помалу заповнював і решту кімнат і кінець кінцем позбавив Кіану сну. Тепер кожна ніч приносила їй страждання. Та що далі безсонні години, сповнені чекання тижні й місяці ставали знаком Назона, то швидше збігав час повз безживні тепер речі в цьому домі, руйнуючи їх. Тонкі кришталеві келихи в мисниках без будь-якої видимої причини тріскались, книжки бралися цвіллю, а дерев'яні жалюзі

на вікнах трухлявіли. І жоден слуга, жодні зусилля не могли спинити цього тліну.

І ось на другий рік після Назонового вислання, у грудні, Кіана втекла від цього невпинного занепаду до темного, приглушеного знадвору плющем, а всередині оксамитом, будинку на віа Анастасіо. Звідти на Чорне море пішли її нещирі листи. Вона мусила пильнувати, щоб не зросити папір слізьми, коли, кривлячи душею, писала, нібито мешкає все ще на п'яцца дель Моро, й розповідала вигнанцеві про життя в будинку, вікна якого вже давно стояли забиті дошками. Та коли Мемнон, садівник-ефіоп і останній мешканець у покинутому маєтку, через кілька місяців марного чекання нарешті одержав із Томів листа й прибіг із ним захеканий на віа Анастасіо, Кіана не знайшла в ньому [76] жодного запитання ні про те, як справи на п'яцца дель Моро, ні про новини в Римі.

Можливо, Назон здогадувався, що будинок уже втрачено, й намагався змиритись із милосердою Кіаниною брехнею; а може, йому був просто нестерпний будь-який спомин про той дім. Принаймні в листах він жодним словом не згадував про щасливі роки, прожиті там, ні про що не питав, але й не відповідав на жодне Кіанине запитання, тільки писав про самотність, холодні гори й отих дикунів у залізному місті. З Томів до Рима лист ішов кілька місяців, і за цей час багато чого в ньому старіло, як і в листах із Рима, а дещо взагалі втрачало сенс, тож зрештою і Кіана почала писати чимдалі загальнішими й пустішими реченнями, поки кінець кінцем вигнанець і його дружина стали обмінюватись вже тільки довгими, сумними монологами, щоразу вдаючись до тих самих заспокійливих, обнадійливих або розпачливих висловів, і тепер уже ні він, ні вона не знали — дійшов-таки його або її лист чи й досі блукає десь між залізним і вічним містом.

На сьомому році їхньої розлуки таке спілкування взагалі урвалося, натомість почалась пора великого чекання. Це трапилося того нестерпно спекотного літа, коли поля вигорали, землю вкрили чорні тріщини й від сухот помер Гай Юлій Цезар Октавіан Август, імператор і

володар світу. Може, зі смертю імператора — принаймні таку надію плекали й на віа Анастасіо — втратить чинність і вирок про вигнання?

У Римі було оголошено жалобу. Будь-який звук, що вирізнявся з перешіптування в почесній варті чи ледве чутного бриніння хоралів у храмах, вважали порушенням приписаної тиші, і його силоміць придушували. Ніхто не мав права стукнути молотком чи запустити якусь машину. На вулицях позавмирали цілі колони автомобілів. У ці дні поліційні патрулі та загони венеційської гвардії прочісували місто, затикали роти п'яницям та всіляким базарним торговцям і лупцювали їх до непритомності, забивали гавкітливих собак. Стих навіть вітер. Тільки в небі, на дахах та в кронах дерев офіційна заборона не мала чинності, і жалобний Рим сповнювали мільйони пташиних голосів.

Одного ранку жалобні судна без команд — під чорними вітрилами, з чорними надбудовами та щоглами,— охоплені вогнем, вирушили Тібром униз. Коли сонце підбилося над головою, на складеному з добірного дерева вогнищі спалахнуло [77] й імператорове тіло. І тоді навіть перед прахом покійного Рим став навколішки. А через сорок днів після Августової смерті столичні мури сколихнула нова звістка, що її заніміла імперія почула з гучномовців: сенат оголосив Августа божеством.

І коли згодом, через багато тижнів до залізного міста долетіла чутка про це перетворення, в котлованах та на риштуваннях у Римі вже гнула спини ціла армія каторжників, на віа Анастасіо втратили останні надії, а з еркерної кімнати в імператорському палаці на носорога в калюжі вже видивлявся новий диктатор. Це був Тіберій Клавдій Нерон, пасинок обожненого Августа; він прагнув залишити свою спадщину незмінною й не скасував жодного з колишніх законів, жодного вироку про вигнання і так ревно наслідував свого божественного попередника в усіх державних питаннях та рішеннях, що зрештою навіть прибрав його ім'я і звелів поклонятися собі, як Гаєві Юлію Цезарю Октавіанові Августу.

Але залізного міста, як і поетової долі, всі ці події не торкнулися. Вигнанці й при новому володареві залишились так само безнадійно

забутими, мов мерці. І хоч скільки заспокійливих листів слала тепер Кіана на Чорне море, звідти вже цілих три роки не було жодної відповіді, жодної звісточки. Так наче ота жалобна тиша, що важким тягарем гнітила столицю у дні, коли спалювали імператорове тіло, примусила замовкнути й залізне місто.

Отож коли на дев'ятому році поетового вигнання і на третьому році диктатури Тіберія до метрополії долетіла чутка про Назонову смерть, в імперських комендатурах та канцеляріях її спершу сприйняли всього лиш як іще один доказ уже давно з'ясованого факту. Щоправда, в ті тривожні роки такі чутки зринали часто, однак ця була перша, яку підкріплював зласноручно написаний поетом заповіт. Тієї зими один торговець бурштином, що назвався Аскалапом і стверджував, нібито побував у Томах, приніс той заповіт м'якого дощового полудня на віа Анастасіо. Це була поштова листівка з краєвидом у блідих кольорах — сфотографоване з боку моря захмарене гірське пасмо; біля підніжжя величезного відвалу пустої породи виднілися білі гребені прибою, а на схилах — поодинокі будиночки. Це були Томи, залізне місто. На звороті тієї зіпсованої плямами фотокартки стояли написані Назоном рядки (та чи ці криві каракулі писала справді його рука?): [78]

Люба Кіано,

пригадай, якими спокійними словами

стільки разів ми прощались,

завершували стільки листів...

На цей раз я скористаюся цими словами

востаннє. Це — єдине моє

бажання. Отже, бувай здорова!

Як ото часто трапляється, коли смерть уже давно забутої людини раптом викличе в суспільстві спогади й розмови, так і цього разу сталося те, чого в попередні роки не пощастило домогтися друзям Назона й чому вороги не змогли перешкодити тепер: поетова доля знову стала в Римі темою численних дискусій. Ті самі запитання лунали знов і знов уже відверто — запитання про поетову провину і його заслуги, про підступну цензуру й сваволю правосуддя... І хоч би де, хоч би з якого приводу люди висловлювали обурення, ніхто не проминав нагоди нагадати про ганебну Назонову загибель на Чорному морі. Правда, ніхто й не підтвердив, що поет таки помер; навіть торговець бурштином і той не бачив ні вже покійного, ні ще вмирущого Назона,— ту листівку чоловік одержав разом із рештою пошти з рук одної крамарки в Томах, чиє ім'я він уже й не пам'ятав. Одне слово, ота вся в плямах, помережана кількома рядочками фотокартка з краєвидам залізного міста поки що була єдиним непрямим доказом Назонової смерті. Проте у великих містах газети вже почали друкувати некрологи й спогади, а потім і обережне поцінування поетових творів, які все ще лежали під замком.

Надто пізно збагнули власті, що вигнанцеві загрожувало тільки одне: незабуття,— і конфіскували декотрі публікації про нього аж тоді, коли в очах широких суспільних верств Овідій Назон уже перетворився на мученика, а його заборонені чи спалені книжки на відкриття. На Чорному морі, казали люди, Назон пройшов шляхами своїх "Метаморфоз" і давно вже обернувся на порох або лежить похований під камінням десь у дикім краю. Але для однієї інстанції, що,, згідно з чутками, в ті роки обмірковувала, чи не пора вже непомітно помилувати Назона, ім'я поета тепер, після скандалу зі смертю, вперше в історії його злету й занепаду стало небезпечним, таким, від якого можна чекати чого завгодно.

Поет назавжди уник будь-якого нагляду. Тепер уже не можна було ні схопити його, ні завдати йому шкоди. Але пам'яттю про нього міг скористатися будь-хто і будь-як, [79] не боячись викриття, коли раптом з'явиться таємний лист із заслання, повернеться сам поет або коли його

помилують. А ще гірше буде, якщо в поетовій спадщині трапляться рядки чи строфи, які можна виспівувати замість гімнів чи бойових пісень або писати гаслами на знаменах у катакомбах...

У головах багатьох особливо пильних людей у державних установах помалу визрівали всілякі припущення, здогадки й висновки і нарешті народилося побоювання, що тепер кожне речення, кожне слово вигнанця, після його смерті на краю світу, може обернутися закликом до бунту. Одна сепаратистська організація на Сіцілії вже зробила Овідія Назона своїм речником і закликала до мовчазного маршу вулицями Палермо, який марно намагалися заборонити і який зрештою скінчився кривавою сутичкою з поліцією та військами. Три дні на палермських вулицях палали барикади, автомобілі й крамниці; понад двісті сепаратистів було заарештовано, і четверо з них загинули за глухими вікнами однієї з казарм. Біля національних пам'ятників на Сіцілії маяли схилені в жалобі прапори. У Римі влада вживала запобіжних заходів.

Через три дні після того, як торговець бурштином привіз Назонів заповіт, незадовго перед світанком до бездоглядного будинку на п'яцца дель Моро з'явився загін переодягнених у цивільне поліцаїв; вони штовханули заспаного, переляканого садівника-ефіопа до комірчини для реманенту й замкнули там, а тоді, так ніби це була операція проти партизанів, поспішили на горішній поверх, зірвали свинцеві пломби на дверях до Назонової кімнати з балконом і заходилися коло попелу від рукописів, що пролежав тут дев'ять років.

Обгорілі стоси паперу, за цей довгий час відлигнувши, розсипалися в руках; поліцаї позапихали їх до заздалегідь пронумерованих пластикових мішків, а попіл від рукописів — чи, власне, брудні чорні жмути — підмели віниками й зібрали совками; і навіть зішкребли ножами з полиць та обвугленого письмового столу запечену, вкриту грубим шаром пилу кірку від спалених книжок. Погляду поліцаїв не уникло нічого, жоден найнепримітніший клаптик паперу, на якому можна було прочитати слово чи бодай одну-однісіньку літеру. Коли

через годину ця команда покинула віллу, садівник-ефіоп залишився живий-здоровий, зате колишнє пожарище було геть сплюндроване. [80]

Та минуло всього лише кілька днів після цього нападу — Про нього наляканий ефіоп, побувавши на віа Анастасіо, не сказав навіть Кіані,— і ті самі голови, які недавно ще наказали очистити Назонову кімнату й конфіскувати все, що там зосталося, нарешті, схоже, збагнули: правди про Назона приховувати далі вже не пощастить. Отож певні інстанції отямились і подумали: коли вже будь-хто, навіть оті терористи з катакомб чи якісь сіцілійські селюки, запеклі палії, можуть скористатися поетовим ім'ям собі на вигоду, то чом би не зробити цього насамперед і законослухняному Римові, його справжнім громадянам і патріотам?

Або припустити на хвилинку таке: якщо за наказом імператора й від його імені спорудити цьому Назонові пам'ятник, то чи не передумають потім катакомби вшановувати поета як великого мученика? Атож, пам'ятник! Вигнанець, якому вже, на превеликий жаль, не судилося прийняти помилування від великодушного й богорівного Юлія Цезаря Августа, все ж таки був великим сином Риму про це власне, сказано і в офіційній заяві палацу — сином, звісно, важким, нещасним, його, звісно, довго не розуміли, але ж кінець кінцем все-таки засяг імператорової ласки й повернувся додому...

Отож одного спекотного дня на початку літа представники влади знов з'явилися на п'яцца дель Моро; тепер вони вже не звернули уваги на вкрай нажаханого садівника, що в паніці намагався сховатись в очереті на ставку. Ба більше, цього разу вони не тільки не поставили ефіопові жодного запитання, а навіть не ввійшли до будинку, із забитих і потрісканих вікон якого вже витикалися бузина та бур'ян. Ні, ці люди тільки приставили драбину до кам'яного, оздобленого віночками з мушлів порталу при вході, попросвердлювали в мурі дірки й прикріпили до Назонового будинку плиту з червоного мармуру — меморіальну дошку. На ній позолоченими літерами було викарбувано його ім'я, рік народження і рік смерті, а внизу під цими датами стояло великими літерами одне речення з його забороненого твору:

## В КОЖНОГО МІСЦЯ СВОЯ ДОЛЯ.

### VII

Котта був один з багатьох. Разом із двомастами тисячами римлян він захоплено слухав Овідія Назона на стадіоні "Сім притулків" — далеку постать серед ночі, ніби вкарбовану прожекторами в орнамент із смолоскипів, недосяжну в тому збуреному, всіяному вогнями величезному овалі.

Разом із рештою людей Котта захоплено плескав у долоні після поетової промови про чуму на Егіні. І згодом Назонове вислання вразило його так само глибоко, як і всіх тих, хто не любив імператора. Таких було теж багато. І Котті довго здавалося, що з цими багатьма його об'єднує принаймні відчуття тріумфу, коли, приміром, котрийсь із політутікачів переходив весь прикордонний пост і діставався туди, де його вже не можна було схопити, виставляючи на сторожових вежах снайперів з біноклями та зграями хортів. Проти відваги непокірних сміливців імператорова всемогутність виявлялася безсилою.

І коли один із тих опальних, що переховувалися в катакомбах, убивав чи бодай калічив когось із високих представників влади, армії або сенату, це сіяло паніку серед прихильників та прихвостнів диктатури. Котта також поділяв німу, невимовну радість багатьох таємних ворогів держави, але ніколи — ні в роки навчання в Сан-Лоренцо, ні в університеті, відомому тоді як "Академія Данте",— жодного разу не спускався до лабіринту катакомб, де стояв дух мирри, холодного воску й гнилятини. Бо входи до цього світу були сховані в підвалах убогих кварталів,, у каналізаційних тунелях, захаращених задніх дворах та на відкритих вугільних складах передмість. Коли такий лаз виявляли, то, перше ніж влаштувати облаву, венеційські гвардійці пускали під землю повзучий вогонь фосфорного напалму, і цей непогасний сліпий жар починав уперто вгризатися в пітьму. [82]

З-поміж численної і неоднорідної армії безіменних шанувальників поета Публія Овідія Назона Котта вирізнявся, мабуть лише почуттям страху, бо в поетовому падінні вбачав не просто трагедію уславленої людини, а й ознаки минущості, що все знищує, все перетворює. Та в міру того, як Котта мирився з усвідомленням, що нічого в світі не залишається таким, як було, він почав знову прилучатися до кола тих багатьох людей, які вважали себе прихильниками, навіть знайомими Назона, хоча ступити до його дому на п'яцца дель Моро вперше дістали змогу аж у ті дні, коли поет прощався з Римом.

Потім дехто з цього кола час від часу навідувався на віа Анастасіо і в роки Назонового вигнання — підписати петицію про помилування поета чи просто послухати, як Кіана зачитує гостям кілька рядків з його листа, адресованого Римові; ці листи надходили чимдалі рідше. На одному з таких зібрань, які влада тримала під наглядом, однак терпіла, Котта й почув про того торговця бурштином та про останню звістку від Назона. Але по-справжньому близькими Котті не були ні сам поет, ні його дружина, що так страждала від Рима й від туги за Сіцілією.

Бентежні розмови, що їх викликала в місті чутка про поетову смерть зрештою дали поштовх до вирішальної переміни в житті Котти, і з непримітного, вірнопідданого громадянина римського суспільства, ладного зносити нагляд навіть у власній спальні, він став невгамовним політутікачем, глибоко, як ніколи доти, перейнявшись долею вигнанця. Річ у тому, що після численних обурених виступів з приводу загибелі Назона, після багатьох марних спроб, спростувати чи підтвердити звістку про його смерть, після втішних і захоплених слів, а також перших, сказати б, мармурових ознак реабілітації, у столичних салонах заговорили про те, що органи влади мають намір відрядити на Чорне море експедицію й перевезти поетові останки до Рима. Спеціальна комісія нібито мала знайти прах Назона чи що там від нього зосталося й перевезти до столиці, помістити в саркофаг і задля прийдешніх поколінь поставити його в мавзолеї.

Та поки чутки в Римі розповзалися, стаючи дедалі неймовірнішими, і вже зринало запитання іро те, кого ж офіційна влада пошле до залізного міста; поки один скульптор завбачливо, проте досить грубо витесував у камені Назонове погруддя, а червона мармурова плита на будинку поета залишалась єдиним підтвердженням його реабілітації, Котта, роздобувши паспорт та інші папери одного померлого [83] від гангрени трієстського моряка, вже другий тиждень страждав на борту "Трівії" від весняних штормів у Середземному морі.

Довго не хотілося йому йти з палуби. Він усе чіплявся за поруччя й намагавсь утішити себе, уявляючи, який тріумф його чекатиме, якщо пощастить іще до офіційної комісії повернутись із залізного міста й розповісти в Римі правду про Назонове життя та смерть, а може,— хто знає! — навіть роздобути нову редакцію чи бодай копію римського варіанту "Метаморфоз"... Такий результат міг мати для опозиції й підпілля не менше значення, ніж для радників у імператорських приймальнях, і він, Котта, зажадає від тих і тих визнання його заслуг за повторне відкриття великої поезії.

Але проти вітру ця втіха, хоч яка солодка, була безсила. З кожним новим шквалом, що налітав на палубу "Трівії", картина сподіваного тріумфу в уяві Котти робилася дедалі бліднішою й невиразнішою, поки кінець кінцем не тільки його власна подорож до залізного міста, а й узагалі будь-яка добровільна поїздка на Чорне море почала самому здаватися сміховинною, просто-таки божевільною. І аж згодом, під час одного нестерпного затяжного шторму, намучившись від морської хвороби та страхів за власне життя, Котта нарешті усвідомив: на цю подорож, як і на все, що він досі робив, його штовхнула просто нудьга.

Але як же важко було, опинившись у полоні розлютованої морської стихії, навіть думати про пересит розкішним, безтурботним і безпечним існуванням у Римі, про пересит від багатства й уваги власної сім'ї, все нові покоління якої ставали чимдалі інертнішими й балакучішими... Тут, на борту шхуни, що пливла курсом на залізне місто, навіть показні розкоші офіціозу починали швидко заколисувати, і всі причини

відмовитись від римського затишку зрештою блякли, втрачали будь-яке значення.

Коли "Трівія", до останнього куточка сповнена страху та смороду, проминула омиті хвилями прибою, запнуті дощовими хмарами грецькі острови й пустелі, безлюдні узбережжя, Котта все ще страждав на залізному ліжку— в темному трюмі від кільової хитавиці й проклинав уже й свій замір, і навіть самого Назона. Але він був пасажиром на шхуні й іншого вибору однаково вже не мав. Судно залишалося його єдиним прихистком серед гострих зубців підводних скель та нищівного всевладдя хвиль, що раз у раз накривали палубу. Штурман клявся, що скоріше полетить [84] під повними вітрилами, ніж ляже в дрейф чи ввійде в якусь обмілілу егейську гавань, тож Котта змирився з долею й знову віддався мріям. Так, він привезе до Риму правду про поета, а може, навіть зниклий твір! Котта не втрачав у це віри й тоді, коли через сімнадцять днів нарешті зійшов на берег і, похитуючись, рушив молом у бік залізного міста.

Хоч Котта, простуючи за своєю мрією, кінець кінцем піднявся кам'янистими схилами високо в гори й знайшов серед трахілських руїн останній Назонів притулок, по-справжньому, як йому здавалося, він наблизився до вигнанця все ж таки в ті дні, коли бував з Ехо, крок за кроком ступаючи поруч із цією шолудивою жінкою, яка після, від'їзду кіношника Кипариса стала його коханкою. Отож у тих непристойних жартах, що їх городяни почали переповідати пошепки одне одному про цю пару, крім звичайної для таких пересудів зловтіхи, була й гола правда.

Під заспокійливий шум дощу, який напоював вологою тоненький, пісний шар ґрунту на терасових полях, під захистком скелі перед печерою Ехо до глибоких сутінків ділилася з Коттою своїми спогадами про Овідія Назона, про багаття та зрадливі долі, що їх вигнанець вичитував із вогню. А коли Котта, мов знавіснілий від жадання зальотник, важко дихаючи, грубо, схопив Ехо в обійми, її розповідь змінилася довгим, прикрим мовчанням.

У цій тиші Котту, враженого всім, що Ехо розповіла й ще мала розповісти про Назона, із настанням ночі, коли людське обличчя обертається на світлу пляму, а тіло — на темну постать і відчуваєш себе особливо самотньо, раптом охопив такий потяг до неї, така жага її тепла, її губів, що він уже не мав сумніву: ця жінка розкриє йому свої обійми з такою самою готовністю, з якою щойно розкрила свою пам'ять. Отож він притяг Ехо до себе й поцілував її, принишклу й завмерлу від страху, в уста.

Щось палко шепочучи, раз у раз вибачаючись, Котта відтіснив Ехо в темний куток руїн, підвів у лещатах своїх обіймів до ложа під голою скелястою стіною, опустився разом із нею на холодну, грубу полотняну постіль і заходився зривати з неї одяг, а тоді, не випускаючи її, скинув свій. Ехо терпіла його поцілунки й руки мовчки, без жодного опору, без жодного звуку. І коли цей безтямний римлянин підібгав її під себе, вона німо припала до нього, щосили вп'явшись нігтями в його тіло, мов у баского [85] дикого коня, щоб хоч трохи погамувати його сліпе шаленство, і не чула вже в себе над вухом важкого хекання, а тільки дослухалася з заплющеними очима до шуму дощу та до індичого ґелґотання, що ледве долинало крізь дощ із найближчого обійстя. Ехо ніби розчинилася в тих далеких, кумедних пташиних голосах і коли нарешті повернулася з тої далечі до тями, то усвідомила, що Котта нічим не відрізняється від першого-ліпшого пастуха чи ливаря в залізному місті, від тих коханців, які втікали до неї від сірих буднів, щоб під покровом ночі трохи побути дикими. Аж тепер, коли розвіявся дурман від п'янкого шуму дощу й індичого ґелґотання, Ехо пойняв біль розчарування, що й цей римлянин виявився тільки одним з багатьох, грубим, як і решта чоловіків, і вона закричала й спробувала відштовхнути його.

І коли потім Котта згадував ці безтямні свої хвилини, його від сорому щоразу обпікало морозом. Але не крик Ехо й не впертість, з якою вона боролася проти його шалу, повернули тієї ночі Котту з ілюзій до дійсності а раптове почуття відрази: намагаючись погамувати ніжністю й крик Ехо, і її розпачливий спротив, він ненароком торкнувся рукою

схованої в неї на спині плями — чималої шорсткої латки шкіри, такої сухої і холодної, що його враз пронизала думка про ящірку. Ця відраза вмить убила в ньому всю жагу й насолоду, скувала всі його рухи.

Аж тоді Котта відпустив Ехо. Сховані одне від одного пітьмою, вони повставали й заходилися шукати навпомацки свій одяг — обережно, щоб не натрапити на другого. Ехо й досі не розплющувала очей, а Котта навіть у темряві довго не важився поглянути у той бік, де була Ехо. Вона плакала.

Тієї ночі Котта лишився в печері. Він невидимою тінню сидів у пітьмі біля другої невидимої тіні, поки в нього затерпли руки й ноги. І тоді спробував утішити її, а заразом і самого себе. Котта говорив поквапно й палко, так ніби словами можна було знов обернути Ехо на ту вродливу жінку, за чию руку він ухопився був у хмарі куряви сьогодні вдень. Він нарікав на свою самотність у залізному місті на тяжкі сни в мансарді, знов і знов шкодував, що припустився такої фатальної помилки щодо почуттів Ехо, помилки, сліпою жертвою якої він, мовляв, став. Гірко переживаючи, Котта прагнув викликати в жінки співчуття й прощення, і часом йому здавалося, ніби він бачить, як у пітьмі проступає її обличчя й збентежений [86] вираз на ньому сходить. Але насправді, коли Ехо почала схлипувати тихіше, а тоді й зовсім угамувалась і зникли останні ознаки її присутності, Котта, не перестаючи говорити, й далі дивився тільки в німу темряву.

Може, вона хоче, щоб він замовк? Чи щоб узагалі пішов? Але Ехо не відповідала. Дощ шумів, не вщухаючи, майже до ранку. І коли нарешті засіріло, Котта побачив, що його жертва спить. Упокорений вигляд Ехо заспокоїв його. Ця жінка заснула біля нього, отже, вона йому, мабуть, пробачила. Котта підвівсь і відчув, що його затерплі ноги немовби зліплені з пересохлої глини, й від болю аж застогнав.

Ехо не прокидалася. Похитуючись, Котта пошкандибав з печери. Сіре узбережжя вже парувало й тремтіло в повітрі. Дощ трохи вщух. Теплий вітер обкутував гори хмарами. Коли Котта, пригнічений,

зморений, дістався до линварового будинку й побрався крутими сходами до себе в мансарду, Лікаон прочинив двері майстерні й мовчки помахав йому рукою. З майстерні пахло м'ясом і клоччям.

Після цієї першої й останньої ночі кохання, у ті дні, коли Котта й Ехо більше не торкались одне одного й усе ще не важилися навіть звести одне на одного погляд, нарешті справдилось те, що вже давно пророкували плетухи з крамниці Феме: Котта й Ехо в людських очах стали парою. Тепер у місті часто бачили, як вони вирушали вдвох у гори чи блукали на схилах. Ехо не заперечувала проти того, щоб Котта ходив із нею.

Коли після тієї страшної їхньої ночі він уперше побачив її в зарослій бур'янами вуличці перед руїною й пішов поруч, вона не сказала жодного слова і за кілька годин, поки стинала й запихала до полотняної торби папороть та молодий полин, не відповіла на жодне його запитання. Але другого дня він прийшов знову, і вона вже відповіла на його привітання й стала скупо, затинаючись, розказувати про трави, які саме збирала на схилах у бухті, а третього й четвертого дня нарешті знов почала розповідати про Назонові багаття та його історії. Але входити до її печери, навіть ступати на піщану латочку під виступом скелі Котта, попри всі його примирливі жести, тепер права не мав. Багато про що згадувала Ехо на цих їхніх прогулянках, але про ту ніч ніколи не обмовилася жодним словом і не хотіла, щоб про неї заводив мову й Котта.

У ці дні римлянин спостерігав, як шолудивість з'явилася в Ехо на обличчі, а тоді перемістилась на шию і знову [87] зникла. Інколи вночі до Ехо, як і доти, приходили потай чоловіки, їхні подарунки вона залишала неторканими в кутку печери або викидала чужим свиням та індикам. Ехо приймала на своє ложе вайлуватих жителів гірських долин, терпіла очманілих від горілки ливарів, а одного разу до неї навідався навіть Терей; різникові, як видно, було вже мало тієї його коханки десь високо в горах.

Ехо віддавалася чоловікам з такою байдужістю, ніби цим вона, беззахисна чужинка на узбережжі, сплачувала неодмінне мито за право жити під крилом і захистком залізного міста. Що ж до Котти, то він став єдиним чоловіком, з яким вона показувалась у ці чимдалі спекотніші й курніші дні на люди,— єдиним чоловіком, якого вона ніколи вже не обіймала і який, однак, майже щодня був поряд із нею. І коли ввечері після стомливих блукань берегом та схилами вони нарешті розлучалися перед печерою Ехо, траплялося так, що десь поблизу, сховавшись у тернику чи за рештками мурів, її вже чекав якийсь пастух чи свинар.

Але жоден із цих коханців, просяклих духом кіптяви та вогкої соломи, не розумів, що приниження, сором і відраза одної-однісінької ночі навік розлучили римлянина й шолудиву жінку, яких тепер зв'язували тільки спогади про Овідія Назона. Отож ті чоловіки почали приймати Котту за одного зі своїх і при зустрічі шкірилися до нього так, ніби були з ним знайомі чи й друзі. Бо хіба ж цьому римлянинові, мовляв, потрібно від молодиці в печері не те саме, що й їм, що, власне, й кожному чоловікові! Коли приходив такий залицяльник, Ехо мовчки облишала Котту, брала з рук прибулого обплетену сулію, куделю вовни чи курку, з туго зв'язаним дзьобом і зникала з гостем у своїй руїні.

Коли такого вечора Котта повертався до своєї мансарди, в линваревих вікнах звичайно вже не світилося, в домі стояла глибока тиша. Котта годинами сидів у рипучому плетеному кріслі, задивлявся при світлі гасової лампи на гобелени, за якими ховавсь облуплений тиньк та вогкі плями. Його погляд блукав у майстерно витканих чорно-зелених пралісах, що з них злітали фламінго та куріпки, у грозових хмарах і кронах платанів обабіч білого шляху; той шлях вів у ніч. Усі узлісся, всі болота й річки на гобеленах вийшли з-під руки глухонімої Арахни, про яку Ехо казала, що ткацькі рамці для неї — то заґратоване основою вікно у строкатий безгучний світ. [88]

Стежки, якими ходили Ехо й Котта, були важкі і часто вели в дикі пущі; нерідко доводилося перетинати звори й западини, які Котта ледве долав. Відставши від супутниці кроків на десять чи й на всі п'ятдесят,

він хапав ротом повітря, засапано про щось питав і важко, короткими реченнями відповідав. Ехо дуже легко знаходила дорогу серед каміння та заростів і підіймалася без зусиль навіть найкрутішим схилом. Часом Котті здавалося, ніби вона не йде, а безплотною тінню шастає в якомусь непрохідному лабіринті, і він заспокоювався, коли Ехо, не озираючись, вигукувала йому через плече назву якоїсь рослини; майже жодної з тих назв він зроду не чув.

Не дивлячись на Котту, говорячи немовби сама до себе, навіть тоді, коли йти було вкрай важко, Ехо розповідала йому про книжку, яку вигнанець читав їй із багать і яку вона сама собі називала "Книгою каміння". Назон своїм розповідям у залізному місті назв ніколи не давав. У його історіях судна, що легко линули через океан, білосніжні хмарки вітрил під блакитним небом раптом оберталися у камінь і йшли на дно.

А якось, коли вони простували іншою стежкою, Ехо розповіла про залицяльника, чиї домагання знехтувала одна жінка. Нещасний чоловік у розпачі взяв та й повісився в неї на одвірку і, вже борсаючись у зашморгу й конаючи, вдарився коліньми у двері, які так довго були перед ним зачинені. Аж тепер на цей стук двері нарешті відчинились, і відчинила їх боязка, перелякана жінка. Побачивши чоловіка, що гойдається в зашморгу, вона так і скам'яніла й стояла на порозі пам'ятником самій собі навіть тоді, коли надгробок на могилі вішальника вже давно перехнябився, її будинок занепав, а колись буйні, розлогі дерева в садку потрухлявіли...

Розповідала Ехо й про людей, які від розпачу, що народилися вмирущими, оберталися на каміння. У цих історіях вихід із хаосу буття навіть звірам залишавсь один: скам'яніння. Почув Котта й про левретку та лисицю, які на полюванні наскочили одна на одну — собачка, охоплений прадавнім вовчим інстинктом, лисиця — в передсмертному страху...

— Каміння! — гукнула до нього через плече Ехо й подерлася прокладеною в ущелині стежкою вгору. — Каміння. Саме каміння!

Кожна Назонова історія, казала Ехо, завершувалася чиїмось скам'янінням, і часом, коли вигнанець ішов із [89] печери й ватра його гасла, на шкарубкій кам'яній стіні їй, Ехо, ще цілими годинами ввижались обличчя тих нещасних, долі яких Назон вичитав із полум'я,— кам'яні носи, щоки, лоби й вуста, зажурені кам'яні очі над горнятами та відблисками вогню в топці. А розповідати Назон умів страшно й чудово. У своїх історіях він тлумачив Ехо, звідки беруться кругляки й рінь у пересохлих річищах струмків, у простому мулі він добачав цілу епоху, а в кожному камінчику — життя.

Іноді, коли Ехо слухала вигнанця, в неї навіть складалося враження, ніби його втішає спокій і непроминущість якоїсь базальтової колони чи скам'янілої подоби перед лицем нікчемної швидкоплинності його власного існування серед трахілських руїн. "Який матеріал,— питав Назон уночі в п'яній компанії у Фінеєвому погрібку, де вони справляли свято обжинків,— який матеріал здатний краще передати незаперечну гідність, тривалість, ба навіть вічність, ніж перенесений за межі стрімких часових змін, позбавлений податливості й будь-якого життя камінь? Навіть коли якась скеля під руйнівною дією вітрів, невгомонних, безжалісних тисячоліть чи розпеченого земного ядра розпадеться, обернеться на порох або розтопиться, а тоді знов прибере однієї з форм органічного світу, то й тоді вже звичайнісінький кругляк на цілі віки перетриває всі імперії й усіх завойовників і при цьому спокійнісінько лежатиме собі десь у затінку ущелини чи в м'якому глинястому ґрунті печери, хоч усі палаци імперій уже давно порозвалюються, династії вимруть, а блискучі мозаїчні підлоги в тронній залі будуть до самого даху вкриті шаром ґрунту, такого пісного, що над цією давньою розкішшю не ростимуть і будяки та вівсюг. Яка ж щаслива й гідна людини доля в того, хто скам'янів, порівняно з долею того, хто став жертвою відразливого, смердючого, пришвидшеного червою та хробаками процесу тління!" — казав Назон. Проти цього жахливого процесу, мовляв, скам'яніння видається просто-таки порятунком, шляхом, що веде до раю схилів, зворів та пущ. Метеоричний зблиск життя — це ніщо; гідність і тривалість каміння — це все...

— Того вечора,— знов гукнула через плече Ехо,— Назон був у винаревому погрібку напідпитку й розходився не на жарт! А ливарі тоді відверто махнули рукою на закон, який забороняв їм спілкуватися з вигнанцями. Вони весело реготали з поета, що бубонів собі в келих оті премудрощі. [90]

Серед численних скелястих місць, де побували під час прогулянок Ехо з Коттою, було тільки одне таке, до якого вони приходили дуже часто,— повертаючись стомлені додому, простуючи до блідо-голубого мису вдалині чи й завертаючи просто для того, щоб мовчки посидіти там годину, перепочити, а тоді рушити далі. Іноді Котті здавалося, що те місце, звідки до гавані не було й години ходи,— таємний центр його з Ехо доріг; усі стежки променями виходили звідси або сюди вели. Це була широка, облямована смужечкою чорного піску, водоростей та мушель бухта, в яку поволі, в гуркотом котилися хвилі прибою. Говорити там можна було тільки криком; слова, мовлені звичайним голосом, тонули в гуркоті води та вітру. Бухта лежала під прямовисною скелею заввишки метів двісті-триста, що величезною підковою охоплювала берег. Той, хто хотів розгледіти з цього низького берега всю скелю, мусив так задирати голову, що, коли дивився на безмежно далеку вершину та хмари, які пропливали над нею, в нього паморочилось у голові. Але найдужче в цій скелі вражало не те, що вона була така страхітливо велика й висока, а виступи, які тяглися впоперек її. Це були такі собі карнизи, балкони й балюстради з первісної породи, що скидалися на порослі кущами й травою яруси театру. Коли Котта вперше ступив у затінок цієї скелястої стіни, йому раптом здалося, ніби він знов опинився у приглушеній плющем та чорним деревом просторій залі монументального оперного театру, що його за наказом імператора було споруджено з пароського мармуру й передано громадянам Рима з нагоди святкування річниці якоїсь битви.

У минулі холодні роки люди із залізного міста не часто приходили до цієї грімкотливої бухти, де навесні море викидало на берег цілі гори криги, а після великих штормів, що не вщухали тижнями,— часом і потрощені, вимоклі решткі суден. Довгий час сюди постійно

навідувалася з Томів тільки ткаля Арахна. Ехо розповіла, що мусила супроводжувати стару до бухти навіть у січні; загорнувшись у шкури, Арахна сідала на одному з тих "балконів" і застиглим поглядом дивилася на плиткий, мерехтливий візерунок, що його клало на морську гладінь холодне зимове сонце — світляну гру, яку ткаля намагалася потім перенести на свої гобелени білими єдвабними та сріблястими нитками з острова Кітера.

Відколи клімат на широті залізного міста з кожним сходом сонця почав м'якшати, викликаючи до життя [91] ніколи не бачені тут рослини, до бухти балюстрад уже навідувалася не тільки глухоніма ткаля та поодинокі блукачі, що збирали рештки затонулих суден, а й усе частіше ковалі, рудокопи та ливарі зі своїми жінками та дітьми. Святкового дня, коли ці люди не працювали, вони влаштовувались на кам'яних "балконах" і тішилися гуркотом хвиль що позбавляв їх необхідності розмовляти, просипали десь під тентом пообідню спеку чи обпивалися жовтавим, мов сірка, вином, яке приносили з собою в бурдюках. І з кожним градусом, на який підіймалася температура повітря над пустирищами навколо Томів, у бухті, здавалося, зростало й число тих, хто тільки спав та тинявся без діла. Адже кам'яні майданчики та балюстради в цьому куточку узбережжя, втиканому стрімчаками та гострими скелями, що вистромлялися просто з води, належали до тих небагатьох місць в околицях Томів, де можна було кілька годин привільно відпочити під неозорим морським небом.

Отож Котта, ступаючи чорним піском, помалу вже звик бачити, як високо на скелястій стіні тріпотять тенти, а з "балконів" визирають скуйовджені на вітрі голови й байдуже споглядають пару, що прогулюється далеко внизу. Оті дві крихітні постаті, які рухалися так близько над водою, що іноді навіть ледве встигали відскочити від хвилі, у Томах уже ні в кого не викликали роздратування. У ті дні, коли настало потепління, римлянин і його супутниця стали для ливарів майже такими самими сірими й нецікавими, як і всі чоловіки та жінки на цьому сірому узбережжі.

Саме в бухті балюстрад одного імлистого полудня Ехо пригадала Назонову історію, яка завершувалася не скам'янінням, а тим, що в ній рінь обернулась на живі істоти, на людей. Це була остання розповідь із "книги каміння", яку Котта почув від Ехо. Вона йшла, поклавши руку супутникові на плече й намагаючись перекричати рокіт прибою. Вперше після тієї нещасливої ночі Ехо була йому така близька. І все ж, коли вона прокричала, що зараз він почує історію про майбутню загибель світу, власне, пророцтво, він ледве повірив власним вухам.

Тієї хвилини на Ехо несподівано зійшло таке натхнення, таке самозречення, вона так перемінилася, що Котта вражено зупинився й уперше за стільки днів розгублено замішувався нею. Саме відкочувалася хвиля прибою, і вони стояли по кісточки у воді.

— Загине! — ще раз прокричала Ехо. — Цьому людству [92] з його вовчими звичаями настане кінець! — Назон, мовляв, як ніхто інший, усвідомлював, що в майбутньому на світ чекає катастрофа, і це передбачення, мабуть, і стало справжньою причиною його вислання з Рима. Кому ж бо охота слухати, що саме в найбільшому, найчудовішому місті світу хтось так пристрасно, як Овідій Назон, передбачає загибель, нагадує про кінець усієї величі й краси?!

Котта відчував, як хвилі наносять йому в черевики дрібного чорного піску, як водяні язики перекочуються по ногах на берег, а тоді знов у море і змивають усі його, Коттині, і її, Ехо, сліди. І все ж таки він не сходив з місця; немовби скутий рукою Ехо, Котта стояв, нахилившись до неї, і слухав розповідь про загибель світу.

Це було видіння, про яке Котта в жодному виступі Назона перед римлянами не чув. З майже фанатичним натхненням у голосі Ехо об'являла йому про сторічну зливу, що геть розмиє землю, і змальовувала майбутній потоп з такою певністю, ніби ця катастрофа відбувалась у минулому.

Вже першого дощового року всі річки порозмивали свої русла, мов сліди на піску, всі озера поховали під собою власні береги й перетворили набережні та парки на баговиння. Греблі попроривались або сховалися під водою, а з гір та полонин ринули стрімкі потоки до низин і далі до океану, над яким нависала щільна запона хмар.

Все, що могло рухатись, перебралося на судна та плоти й на таких та ще жалюгідніших пристанищах уже давно погойдувалося над затопленими містами й лісами. А вода й далі підіймала на поверхню й поволі, але неспинно збивала докупи те, що не трималося корінням у ґрунті чи могло плавати, і змикалася над усім, що не спливало на поверхню.

Помалу річки злилися в один суцільний потік, і він досяг нарешті океану й підніс його високо над берегами, і тепер уже лінія, де сходилася вода з суходолом, потяглася назустріч небу. Згодом над водою витикалися вже немовби покраяні ярами острівці, тільки вкриті льодовиками гірські вершини. Але дощ поглинав і кригу.

Минали роки, десятиріччя, і судна та плоти у цьому відкритому морі почали занепадати, іржавіти, гнити, розламуватись і тонути. Те, що мало руки чи кігті й могло чіплятись, тепер боролося, борсаючись у воді, за гнилі, наскрізь промоклі уламки. Поверхня навколо кожної деревиняки аж вирувала від рук, ніг та лап. Але потім уже й [93] птахи, знесилені від марних пошуків місця для перепочинку, почали падати цілими зграями у хвилі і йти на дно — туди, де колись були ниви й міста. Голими алеями, крізь колонади й арки, пропливали дельфіни; на гребенях дахів виростали морські анемони, а на димарях — корали. У поросі вулиць залягала камбала. Немовби на свято з нагоди повернення з вирію птахів, що зграя за зграєю опускалися в глибину, на будівлях погойдувалися стяги з водоростей.

— Але як же тихо там унизу! — вигукнула Ехо. — Як же там неймовірно тихо!

Котта дивився на тенти, що маяли на кам'яних балюстрадах у бухті, й бачив сріблясто-зелені стяги в морських глибинах.

Аж тепер, коли вода, здавалося, поглинула вже й останні ознаки життя на суходолі, дощ почав ущухати, а тоді й зовсім перестав, і крізь розпанахані хмари вперше за сотню років виглянула небесна блакить. Але ця переміна означала не порятунок, а навпаки — страшний кінець. То була зелена, мертва тиша дна, що піднялася з глибини й тепер важко, оскліло лежала на поверхні.

Нарешті дмухнув суховій; засяяло гаряче, вже майже забуте сонце, і потоп повільно, дуже повільно зійшов, відкривши небу та зорям, що також повернулись, їхнє творіння — безживний, болотяний світ. Вода спала, і риб спостигла доля потопельників. Те, що було забарне й не встигало за водою, яка відступала, не встигало пірнути у струмок, у річечку, на глибину, зоставалося в теплих болотах та калюжах, лежало, б'ючи хвостами й плавцями, у пересохлих гірських долинах, на схилах чи в ущелинах і хапало зябрами задушливе повітря

— Коли вигнанець прочитав мені з полум'я долю світу,— сказала Ехо,— його ока, звісно, не уникло те, як це мене вразило й засмутило. Я зіщулилась від холоду, сиділа біля вичахлого багаття й мовчки дивилася на того чоловіка, чекаючи, що пророцтво, може, ще завершиться якось не так безрадісно. І, мабуть, тільки через те, що я, єдиний свідок його ясновидіння, хотіла почути щось інше, а може, так воно в майбутньому буде й насправді, але потім — світ уже загинув, і потоп почав спадати — вигнанець розповів про пліт.

То були всього-на-всього кілька скріплених ланцюгами бочок з-під вина, а на них — дерев'яні двері від стайні. На дверях лежали, міцно притиснувшись одне до одного, двоє з тих, що зазнали кораблетрощі,— чоловік і жінка, [94] яким судилося пережити загибель і відродження світу з мочарів. Полишені на волю млявих коловертів, вони опускалися на плоту разом із водою вздовж гірського схилу все нижче й нижче.

Чоловіка Назон називав Девкаліоном, а жінку — Пір-рою. І ще вигнанець сказав, що потоп, крім цих двох, більш ніхто не пережив.

Океан повільно відступив у чашу своїх берегів, зоставивши двох останніх людей на кам'янистому схилі. Довго не важилися вони сходити зі свого безпечного пристанища з бочок та дощок і все роззиралися нажахано довкола. І бачили тільки далеко розкидані навкруги сірі, безживні рештки світу: безладні купи риби та птахів, серед голого, без кори, галуззя позависали трупи — в карколомних, як у циркачів, позах,— поруч із дохлими вовками та левами з прохромленими боками лежали під курми та вівцями корови зі здутими черевами. В мулі, на ліжках і на хорах стирчали флагштоки й поїдені іржею та сіллю щогли; були тут і оздоблені кам'яними трояндами контрфорси, лопатеві колеса від турбін, ліхтарі, бронзовий полководець на коні... Здавалося, ввесь мотлох світу звалено на цій укритій дохлою звіриною та людськими трупами замуленій пустелі. Чи, може, все це, щойно затонувши й набубнявівши, почало знов уперто проростати на болотяному дні? Але ні, тут уже ніщо не проростало. Все просто валялося, переламане й потрощене, під тепер уже безхмарним небом.

— Жодна душа,— вигукнула Ехо,— не годна собі уявити, які самотні й безпорадні були ті двоє людей! Серед тої пустки, на кам'янистому схилі, який обертався навколо сонця, їм судилось усвідомити, що, крім них, на світі нікого більше не зосталося, що вони — єдині живі істоти на могилі людства! Як же, мабуть, хотілося тій парі, Девкаліонові й Піррі, — провадила Ехо, — теж лежати скарлюченими, як і решта жертв, серед корів, левів та всілякого мотлоху! Самотність тих, що залишились,— усе кричала Ехо,— це, безперечно, найтяжча з усіх покар!

Девкаліон і Пірра. Останні люди... Тремтячи від холоду, сиділи вони на плоту — безмовні, не в змозі ні щось зробити, ні бодай виказати порухом свій біль. Першого дня після того, як їх прибило до суходолу, вони цілими годинами поправляли одне на одному одіж, коси та чуб, потім лягали, пригортались і жалісно скімлили, а іноді, немовби

налякані новою хвилею потопу, підхоплювались і знову до всього байдужіли. [95]

Аж як настали сірі вечірні сутінки, Пірра простягла з плоту руку й помацала суходіл, так ніби перед тим, як ступити перший крок, хотіла впевнитися, чи твердий тут ґрунт, або крадькома пересвідчитися в тому, що ця пустка — все ж таки не міраж, а гори — не гребені хвиль. Отож вона занурила руку в твань, і пальці її натрапили на камінчик — гладенький кругляк. Пірра піднесла його до обличчя і обнюхала, як ото тварина обнюхує здобич; потім міцно стисла в кулаку, покачала між долонями, а тоді недбало викинула в калюжу й відразу забула про нього. З непритомним, як у причинної виразом обличчя Пірра лежала на плоту, повернувшись очима до ще тьмяних зірок; вона раз у раз опускала руку в твань, знаходила камінчика, потім ще одного, ще, брала їх одного по одному й жбурляла всі у воду або в болото — так машинально й невтомно, що плюскіт тих камінців на мокрій і грузькій поверхні зрештою почав нагадувати цокання годинника, і калюжі та мочарі, побрижені колами від тих камінчиків, тепер лежали перед очима в Пірри, мов пральна дошка.

Девкаліон, знесилений і безвільний, заснув і аж після того, як Пірра жбурнула сотню чи й більше круглячків, раптом стрепенувся й розплющив очі. Й ту ж мить побачив, як щойно кинутий у каламутну калюжу камінець опустився на мулисте дно. Але той завбільшки як кулак шматок породи не залишився мертво лежати, а, виглядаючи наполовину з води, прокотився, немовби його штовхала якась невидима сила, м'яким дном, перевернувся на один бік, на другий, заворушився й, посуваючись кривульками, почав збільшуватись, наче ото сніжка, що котиться згори; на ньому тепер витикалися волосини, набігали якісь гулі, з'являлися мацаки; ті мацаки ставали тремтливими, тендітними ніжками та ручками, що посмикувалися, ніби намагаючись ухопитися за порожнечу, і все росли й росли. Пірра, помітивши, який нажаханий Девкаліон, вражено перевела очі туди, куди він дивився, й побачила у стоячій воді незбагненне видовище: камінець помалу прибирав вигляду людини — згорненої клубочком жінки, що вже починала

випростуватись! Щоб не закричати, Пірра хутко затулила собі рота вимазаною мулом долонею, а тоді, немовби бажаючи цю кам'яну з'яву настрахати, загнати назад під воду й знищити, заходилася несамовито запускати обидві руки в мул і закидати ту дедалі більшу жінку рінню, піском та кругляками, а Девкаліон, охоплений, як [96] і його кохана, панікою, почав їй допомагати. Від цього їхнього обстрілу вода в калюжі аж запінилась.

Але та мара не злякалася, не розсипалась і не розтанула в повітрі; навпаки, вона все росла, росла, поки стала завбільшки така, як ці двоє останніх людей, і тоді Девкаліон і Пірра вжахнулися ще дужче. Бо цілі пригорщі ріні й піску, що, виписуючи плавну дугу, падали у воду або відскакували від голого тіла тієї жінки й тонули, геть усі тут-таки розм'якали й починали ворушитися; вони котилися по дні, перекидались, бубнявіли й, викачані в мулі та глині, зрештою лускалися, мовби яйця в гнізді.

І тоді з твані почали плодитися люди — з кожної калюжі по цілому гурту. З тих камінців, що їх кидала Пірра, поставали жінки, а з тих, які кидав Девкаліон,— чоловіки. Тепер уже ціле неосяжне велике військо стояло, похитуючись, на суходолі й німо дивилося на двох останніх людей, народжених людьми. Пірра й Девкаліон, тремтячи від страху, знов посідали на пліт і позатуляли обличчя руками, щоб не бачити цих нестерпно порожніх поглядів. І вода в калюжах і далі вирувала, пузирилася, і лави того війська ставали чимраз щільнішими...

— Після майбутнього потопу, який усе знищить, із граду каміння постане нове людство! — закричала Ехо. — Це майбутнє провістив мені з вогню одного зимового дня Назон. З кожного камінчика — по чудовиську! — вигукувала Ехо. — Вигнанець пророкав, що в тому його світі люди будуть з каміння. Але саме те, що вилізло з болота, рід, який загинув через свою вовчу неситість, своє глупство й жадобу до влади, Назон і називав істинним, власне людством — виплодом міцним, як мінерали, з базальтовими серцями, серпантиновими очима, позбавленим почуттів і мови кохання. Однак не знатиме те пориддя й ненависті, жалю

та смутку; воно буде таке саме непохитне, таке саме глухе, німе й стійке, як скелі на цьому узбережжі!..

Прокричавши останні слова, Ехо змовкла, жадібно вдихнула повітря, так ніби цей надсадний крик геть її виснажив, і поклала руку на плече Котти. Високо над бухтою, на кам'яних "балконах" сиділи й лежали під тентами ливарі, байдужі до двох постатей далеко внизу, оббризканих хвилями прибою. Разом із ливарями на гребені хвиль некліпно дивилася й глухоніма ткаля. Потім рука Ехо м'яко спала з Коттиного плеча; аж тепер він знов побачив знак її хвороби, і той знак, як і першого дня, вжахнув його. Котта побачив шолудиве затилля її долоні, пластівці [97] відмерлої шкіри, побачив руку, немовби зроблену з слюдяного сланцю, сірого польового шпату, вапна та грубого піску,— тендітну скульптуру з суміші крихкого каміння...

Мовчки поверталися вони цього дня з бухти балюстрад до повитого білою млою залізного міста. Згадуючи виступи Назона в столиці, Котта марно намагався віднайти в пам'яті картину загибелі світу, співзвучну з розповіддю Ехо. Він виразно пам'ятав, як читає й говорить Назон, однак жодного його слова про потоп не міг пригадати.

Ехо ступала поруч так стомлено, неначе в ту свою надсадну переповідь Назонового пророцтва вклала не тільки ввесь свій голос, а й усю снагу спогадів, — так стомлено, немовби, повідомивши про апокаліпсис, вона до останку виконала своє покликання й тепер знову поринає в німоту.

Пополудні вони розійшлися на молу, коротко, недбало махнувши одне одному рукою. Потім Котта ще кілька годин сидів там на тесаних з брил скам'янілостей каменях, погладжував, поринувши в роздуми, скойки та щупальця допотопних слимаків, кільчастих червів та рачків, а тоді його знов здолала туга за Римом — тут, у Томах, вона прокидалася в ньому іноді ні з сього ні з того і, після низки коротких споминів, зрештою так само несподівано згасала. Він полічив сегменти на спинці в морської стоноги, що навіки вросла в камінь, згадав про білу, гладеньку

поверхню каррарського мармуру, відчув під собою всотану брилою полуденну спеку і зі смутком подумав про розморені, затишні години на веранді, про канапи й набиті волосом крісла. На молу билися, зі скреготом терлись один об один припнуті човни, немовби в'язні з Трініта-де-Монті після якоїсь святкової ночі вичищали дротяними мітлами та щітками великий стадіон чи театр.

Коли він нарешті підвівся, було вже темно. Туга його прибирала чимдалі блідіших образів, меркла й кінець кінцем привела його в думках знову туди, куди Котту погнав час і задушлива атмосфера Римської імперії,— до безлюдних сходнів гавані на краю світу, до місця вигнання. Але водночас у ньому зміцніла впевненість: хоч би там як, а він, Котта, таки віднайде "Метаморфози", цей спалений, розтриньканий серед ливарів та свинопасів і вдруге вже не записаний твір, і поверне його Римові. Визбирає з пам'яті Ехо та інших людей, що сиділи коло Назонових багать, усі поетові історії, хоч самого їхнього автора йому в трахілській глушині знайти й не пощастило. "Книга каміння",— [98] сказала Ехо. І Котта, повернувшись до мансарди линварового будинку, на початку своїх нотаток про загибель світу, вивів: "Книга каміння".

У той час, як він до пізньої ночі сидів над своїми записами, на ущелини та поблизькі гірські звори налетіла буря. А на залізне місто вона накинулася з такою люттю, що Котті раптом здалося, ніби він перенісся в розповідь Ехо про потоп. І коли встав, щоб причинити віконницю, бо вітер раз у раз бив нею в стіну, й виглянув на вулицю, то побачив, як пориви вітру зривають із дахів мох, покрівельний сланець та очерет і жбурляють у струмок. Течія несла сміття, дошки й тріски, поламані паркани, вирвані з корінням кущі. Струмок сповнював усе місто клекотом і за кілька хвилин став таким повноводим і бурхливим, що сягав уже підмурівків поставлених на узбережних скелях будинків та підпор дерев'яних сходнів.

Але марно чекав Котта край вікна, що ось-ось почнеться катастрофа, марно чекав, що вулицями " розпачливими криками, розмахуючи руками, побіжать нажахані люди... В будинках повсюди було темно. Цієї

бурі в Томах наче ніхто й не помічав, і коли на вітрі десь хряпала ворітниця чи хвіртка, то її ніхто не причиняв. Неподалік на піддашшя впало й так і залишилось лежати відламане крило вітряка; ніхто не ловив мула, що волочив за собою кілка, до якого він був припнутий у лузі. Струмок ніс повний саж поросят. Спустошлива стихія безкарно робила своє діло, а залізне місто спало, так наче була звичайнісінька, лагідна літня ніч.

Засліплений цілим снопом блискавок, Котта стояв біля вікна, заціпеніло очікував удару грому, наслухав, як порипують під натиском бурі крокви та бантини, і не годен був подолати лабіринту сходів, коридорів та комор і бодай розбуркати линваря, що спав десь у кутку своєї майстерні. Чи, може, лежав без сну?

Та згодом буря вщухла — так само раптово, як і знялась. Вона перекотилася через частокіл гірський хребтів на узбережжі й, немов охоплена полум'ям флотилія, зникла за обрієм разом із громаддям хмар та спалахами блискавиць. Потім угамувався й струмок. Невдовзі про зливу нагадував уже тільки шум у ринвах, а з листя притихлих дерев з листка на листок скапували краплі води. Виснажений страшною бурею та записом розповіді про загибель світу, Котта заснув просто за столом. [99]

Вранці повітря пахло росою на квітках та поваленими вночі деревами, а крутий берег проступав у такому різкому золотавому світлі, що коли Котта, ще сонний, прочинив вікно, нічна гроза видалася йому звичайним безглуздим сном. На вуличках, у подвір'ях та в садках мешканці залізного міста прибирали сліди спустошення. У Томах знову лунали удари молотків, вищали пилки в стовбурах дерев, що попадали на вулиці, скреготали на бруківках лопати. Ливарі, лаючись, розбирали завали.

Лікаонів будинок не постраждав, а що сталося з рештою будинків, те линваря не обходило. Він стояв у себе в майстерні, махаючи мотовилом, і, здавалося, був такий заглиблений у роботу, що Котта,

намагаючись дістати від нього відповідь, мусив повторювати свої запитання по кілька разів кожне.

Буря вночі?

А він, Лікаон, нічого такого й не помітив. Спав під самісіньким відчиненим вікном, а не відчув навіть свіжого вітру.

Повиривало з корінням дерева?

Що ж, трухляві дерева часом падають і самі. Навіть такої ночі, коли ніщо ніде й не шелесне.

Завали на вулицях?

— Та коли кругом гуляє стільки будинків, коли стільки руїн, то й так у кожному кутку раз по раз щось обвалюється та обсипається,— відказав линвар. — Уночі я спав. А вдень у мене робота. — І знову замахав мотовилом.

Спантеличений черствим Лікаоновим тоном, Котта з якоюсь тривогою в грудях подався до руїни, де жила Ехо. І хоч би кого він питав про бурю — германця Діта, що саме забивав дошками проломину в стіні, чи винаря, в якого впала повна бочка з солодом на сходи в погрібку і який, стоячи тепер навколішки в калюжі серед купи клепок, лаявся й вичерпував коряком солод у відро,— всі до одного запевняли, нібито не чули ні гуркоту грому, ні навіть жодної блискавки не бачили.

А вся ота шкода, оті спустошення — це ж, мовляв, звичайнісіньке лихо, заподіяне, либонь, шквалом вітру чи якоюсь звіриною. Буря? Злива? Та все це йому, римлянинові, мабуть, просто приверзлося!

Стоячи серед каміння перед руїною Ехо, Котта кілька разів погукав її, але відповіді не дістав. Печера — це вперше він увійшов сюди після

тієї нещасливої ночі — нагадувала бойовище. Мисник, де в Ехо стояли тендітні [100] вази, келихи з Му рано, розмальовані карафи та обсипані кварцовим порошком кулі, ці свідчення її любові до гарних речей, був перекинутий і все побите. На затоптаній глиняній долівці валялися різнобарвні уламки та скалки, що смарагдово-зеленими, сріблястими та вогняно-червоними блискітками відбивали скісне вранішнє світло. На сусідньому подвір'ї каменепад розбив дротяну клітку, і четверо індиків, що втекли з неї сюди, приваблені цим мерехтінням, тепер сиділи на лігві господині, на столі й холодній плиті. Коли Котта сполохав їх і вони подибцяли всіяною блискітками долівкою надвір, з-під їхніх лап залунав ніжний, мелодійний дзенькіт.

Ехо зникла. До самого полудня Котта блукав наповненими 'ядучим димом вуличками. Подекуди на майданах люди порозкладали великі багаття й спалювали на них поламані дерева та всілякий мотлох. Та коли Котта починав розпитувати на цих чадних майданах про Ехо, всі тільки стенали плечима. А винар Фіней під регіт у гурті вийняв із рота свої штучні щелепи і, вдаючи з себе актора лялькового театру, проклацав ними вслід збентеженому Котті й прошамкав беззубим ротом, що від одного римлянина повійниця й тут, на Чорному морі, не проживе, тож їй, мовляв, доводиться при нагоді заскакувати в кущі і з свинопасами.

Котта вибрався з міста і ще раз пройшов тими стежками, якими, бувало, ходив з Ехо. Круті береги, схили, всі гори цього дня немовби вимерли, і Котті раз по раз траплялися місця, де могла б зникнути людина,— урвища, провалля, звори, в які можна було впасти й опинитися похованим під купою каміння або в бурхливому гірському потоці, що змиває все до підземної річки. День уже добігав кінця, коли Котта ступив на чорний пісок у бухті балюстрад. Виступами та галереями він підіймався все вище й вище, аж поки, поминувши прямовисну скелю, усвідомив, що простує в бік Трахіли. На отій темній, омитій бурунами косі внизу він слухав напередодні розповідь про кінець світу, а в перші дні після свого приїзду сюди спостерігав процесію

попелясто-сірих личин під коругвами та балдахінами. Але тепер берег та скелі були пустельні.

У потоках теплого повітря, що здіймалися з моря, канюки, розпростерши крила, злітали спіралями високо вгору, аж туди, де стояв Котта. В гори Ехо піти не могла — стежку тут місцями пересипав дрібний пісок та земля, і слідів ніде не було. [101]

Якою ж близькою стала йому ця пустка!.. Сонце вже позлизувало останні снігові перемети, через які йому так важко було добиратися до Трахіли першого разу. В глибоких западинах уже все цвіло. Дрік, проліски, мирти й ломикамінь яскравіли серед скель, немов оті пістряві скалки в печері Ехо. Сонце сплющилося в еліпс і сховалося за серпанком над виднокраєм. І коли Котта повернув назад, з ущелин уже почала виповзати темрява, а разом із нею й страх, що погнав його тієї ночі перед великим постом з Трахіли, а тепер відлякував від того останнього пристанища.

Високо вгорі між бескидами на мить уже промайнули, затріпотіли, як йому здалося, прив'язані до каменів полотняні клаптики. Спускаючись униз, до моря, Котта підбадьорював сам себе голосом і все кликав і кликав Ехо. Та хоч скільки вигукував її ім'я, від урвищ, виступів на скелях та стрімчаків, де на кристалах і лусочках слюдяного сланцю вже мерехтіло місячне сяйво, йому відлунював лише власний голос.

VIII

Ехо не повернулась. Минув уже й другий день, і третій, а від неї не було ні слуху, ні духу. Котта марно шукав її цілий тиждень. Залізне місто мліло в спекоті часу і, здавалося, не помічало, що одна з його жінок десь поділася.

Те, що Ехо зникла, не обходило й винокура Фінея.

— Вчора вона служниця, сьогодні — міська повійниця, а завтра шукай вітру в полі! — бурмотів Фіней у себе в погрібку, де після тієї буряної ночі все ще тхнуло солодом. — А втім, може, та шолудива показала й непоганий приклад — до такої глушини, як Томи, найкраще приїздити й ушиватися звідси, либонь, тишком-нишком, без галасу.

Печера Ехо була сплюндрована. За одну ніч позникали всі подарунки від залицяльників — іржаві залізні виливанці, повні горнята згірклого масла, вовняні руна... А те [102] хатнє надіб'я, що після погрому залишилося ціле, дотрощив божевільний вугляр Марсій, який разів три-чотири на рік покидав свої вогнища на полонині й спускався на узбережжя. Цього разу Марсій напився з Фінеєм, а тоді цілісіньку ніч марно ждав єдину жінку, яка від нього не втікала. Він усе гукав її в порожній темній печері, а коли його сподівання не сповнилися, вкрай розлютився і потрощив та потовк усе, що було ще не потрощене й не потовчене.

Марсій так гатив ногами в кам'яні стіни печери, що аж звалився на землю, а коли спробував вилізти по черепках надвір, то порізав собі руки та обличчя. Заюшений кров'ю, жалібно схлипуючи, він так і сидів у темряві. Згодом угамувався, прийшов до тями й почав грати на двох порожніх пляшках від горілки, як на флоярі. Звук виходив такий, наче із гори, подаючи гудки, випливає судно. Ця музика й п'яний стогін, яким вугляр перебивав свою гру, цілу ніч не давали мешканцям сусідніх будинків спати, і коли різник Терей відчинив удосвіта ворота й, лаючись, важко рушив вуличкою вгору, щоб кінець кінцем заткнути тому п'яниці пельку, печера Ехо вже не була схожа на людське житло. Щойно Терей ступив до неї, в ніс йому вдарило смородом. Посеред печери, притиснувши до підборіддя обслинені шийки двох пляшок, із засохлою кров'ю на обличчі лежав у власному лайні Марсій. Вся долівка була в темних плямах його крові. Довкола панував рейвах.

Терей схопив нещасного Марсія за комір, витяг його, тусаючи руками й ногами, до водопою для худоби, підняв, укинув у каламутну воду й подався, навіть не озирнувшись, вуличкою вниз. Назустріч йому вибігла

Прокна. Вона заламувала в розпачі руки й щось белькотіла, намагаючись заспокоїти чоловіка. Терей відштовхнув її і грюкнув за собою воротами.

Саме гладкій різниковій дружині Марсій мав завдячувати того ранку, що не втопився в кам'ному жолобі. Схлипуючи, згораючи від сорому за такий брутальний учинок свого чоловіка, Прокна витягла безтямного вугляра з води й заходилася легенько поплескувати його по щоках своїми почервонілими, набряклими долонями, поки він нарешті розплющив очі. Тоді Прокна поклала вугляра на бруківку, вкрила ковдрою, якою в неї були запнуті плечі, і Марсій знову заснув, а вона ще й підмостила йому під голову його ж таки чоботи. Так Прокна й залишила вугляра. І п'яний Марсій, поринувши в горілчаний чад, обплутаний тяжкими [103] сновидіннями, пролежав аж до світу. Роззявивши рота, хропучи та стогнучи, він перекидався з боку на бік на порослому мохом камінні й не прокидався ні від палючого сонця, ні від збитошних дітлахів, що прив'язали йому до ніг по дохлій рибині й "прикрасили" його пір'ям, будяками та глиняними кавалками. Потім прибігли собаки, обнюхали Марсія й пожерли рибу. Рудокопи гучно віталися з сонним вуглярем і копали його під бік ногами. Марсій не прокидався. А в Котти, що того дня поспішав і тільки мимохідь глянув на сонного Марсія, склалося враження, ніби цей упосліджений, обгиджений чоловік — єдина на всьому узбережжі людина, якій зникнення Ехо завдало глибокої туги.

Не зупиняючись біля водопою, Котта поспішив до крамниці Феме. З вікна мансарди він угледів чоловіка, що підіймався сходами від пристані. Той сердитий дід тяг за повід мула, проклинаючи його останніми словами, хоч, правда, й не бив ціпком. До в'ючного сідла були прив'язані торби та кошики, і в них подзенькували порожні пляшки. Постать погонича видалася Котті знайомою, він стрімголов кинувся, мало не впавши, сходами надвір і помчав вуличкою навздогін, щоб переконатися, що таки не помилився. Бо, може, то був усього лиш один з отих обшарпаних, грубих чабанів, які в ці дні проходили через місто,

бо трава на полонинах вигоріла й доводилось шукати пашу для отари у холодкуватих глибоких долинах.

Перед крамницею Феме, серед ящиків із твердими поморщеними яблуками, качанним салатом, червоними буряками та сушеними кінськими каштанами Котта нарешті наздогнав погонича. Ні, він таки не помилився. Чоловік із мулом справді виявився Назоновим слугою.

Піфагор стояв, нахилившись над діжкою з морською сіллю, й просіював її крізь пальці. Коли Котта заговорив до нього й простяг руку, старий злякано підвів голову, мовчки втупився в римлянина, потім з полегкістю всміхнувсь і знов одвернувся до діжки з сіллю. Піфагор не впізнав чоловіка, що приходив колись у гості. Ввечері перед масницею? Кам'яні стовпи в саду? Слимаки? Ну звісно, атож. І Піфагор, почувши про камені в саду та слимаків, закивав головою. Так, він пригадує, як марно боровся з отою навалою, слимаками, як вони гинули від оцту, пригадує місяць у небі, все-все... От тільки цього чоловіка, що нібито приходив до нього тієї ночі, Піфагор [104] не пригадував. Він, мовляв, уже багато років не бачив у Трахілі жодної людини.

Цієї миті Феме з-поза спини старого зробила ошелешеному римлянинові знак — мовляв, із цим дідуганом нема чого розбалакувати, він пам'ятає все й заразом не пам'ятає нічого. Піфагор, схоже, був у неї постійним покупцем. Цілком природно, так, ніби виконуючи якесь щоразу те саме, давно завчене напам'ять замовлення з Трахіли, Феме виносила з глибини крамниці загорнені в газету пакунки і складала їх на столі біля дверей, а її син, який чистив шкребницею та обнюхував шию в мула, раз у раз у захваті вигукував слово, коли, як йому здавалося, вгадував, що в тому чи тому пакунку:

— Мило!.. Чай!.. Тріска!.. Свічки!..

Піфагор наповнював свої кошики, торби та пляшки припасами й міцно ув'язував усе на сідлі, поки мул під важкою поклажею почав

норовитися. Епілептик спробував заспокоїти тварину, затуливши їй долонями очі, але, відчувши, як під рукою в нього здригаються повіки, так розсміявся, що мати цитькнула на нього, ще й потягла ганчіркою по губах.

Котта стояв, непомалу вражений тим, що Піфагор його не впізнав. Ледве впоравшись зі своїм збентеженням, він, щоб нагадати про себе, заходився розповідати, поки старий пакувався, про ту свою ніч у Трахілі, про те, як уперто розпитував тоді в Піфагора про його господаря... До речі, спитав він, Овідій Назон уже повернувся з мандрівки в гори? А чи він коли-небудь приходив з ним, Піфагором, сюди, до залізного міста?

Піфагор чемно відповідав, раз у раз вклоняючись римлянинові, проте жодним словом не натякнув, чи знає, хто оце з ним розмовляє. Ні, казав слуга, господар ще не повернувся з гір. Йому, Піфагорові, мовляв, довелося самому перетерпіти останні зимові тижні, оті лавини напровесні й добряче-таки попомучитись, поки два дні тому нарешті пощастило розчистити стежку до узбережжя. Він пробирався сюди через завали та осипи, щоб не довелося зустрічати господаря, коли той повернеться, з порожніми мисками. Вино, солодощі — все тепер є в кошиках і тільки чекає, мовляв, того дня...

Згодом старий розбалакався, заходивсь показувати Котті брудні від бабрання в грязюці руки, розповідати про Еолові арфи, які нібито поприв'язував на деревах замість дороговказів для вигнанця,— десятки Еолових арф, аж до верхів'їв [105] долин. І Котта почав помалу розуміти причину того недовірливого мовчання й ніяковості, що і в багатьох домах залізного міста викликала вже сама згадка про Овідія Назона: кожне село чи місто, до якого влада засилала вигнанця,— так було сказано в римському законі,— несло відповідальність за нього і за його життя так само, як і за те, щоб він не втік. Цей закон перетворював місцевих жителів у наглядачів. Розмовляти чи, тим більше, вступати з державним злочинцем у близькі взаємини було заборонено; обов'язок кожного — пильність, доноси — справа честі. І якщо те чи те місто нехтувало обов'язками наглядача або виконувало їх абияк, то воно

втрачало свої привілеї на звільнення від податків, свободу торгівлі тощо. У Томах, певна річ, уже давно збагнули, що вигнанець Овідій Назон не просто пішов мандрувати в гори, а зник. Тут припускали думку, що людина може й не виконати імператорської волі. Томи склали з себе свої повноваження, примусивши поета усамітнитись в оточеній гірськими пасмами Трахілі й приставивши до нього в помічники божевільного, який, ні про що не здогадуючись, узяв на себе відповідальність цілого міста. І Овідій Назон, змушений перебратись до свого останнього пристанища, певно, сам пустив поголос про власну смерть, щоб приховати найстрашніший злочин, що його може скоїти вигнанець,— утечу.

Котті пригадалось одне з гасел на транспарантах, спрямованих проти жорстокості римського правосуддя: "З вигнання тільки одна дорога — до смерті". Той, хто втікав із заслання, колись таки мав упасти від пострілів взводу солдатів, а той, хто тримався в засланні до останку, помирав од самотності. Бо, на відміну від політутікача, прізвище якого через п'ять років викреслювали з державних паперів, а заразом і з державної пам'яті, вигнанець, поки й жив, залишався під наглядом.

Не було таких широких просторів, такого глибокого моря, таких пустельних гір, де б утеклий вигнанець міг сховатися від праведного гніву Рима. Затятість, з якою імператорська юстиція домагалася виконання своїх вироків, не могли послабити ні відстані, ні моря, ні пустельні гори. І хай там у якому глухому закутні ховався втікач, однаково наставав час, коли кожнісіньке око, кожнісіньке вухо поруч із ним кінець кінцем таки оберталося в очі та вуха Рима.

Але те, що загрожувало безіменному державному злочинцеві, чий знімок мали всі прикордонні пости, портові [106] управи та митниці, куди більше загрожувало, мабуть, в'язневі знаменитому, чоловікові, чиї портрети з'являлися на вулицях міст, в усіх газетах, чиї риси карбувальники переносили на мідні монети, а скульптори втілювали в камені; на додачу до всього вигнанець Овідій Назон мав носа, якого не можна було ні переплутати з іншим, ні забути!

Втікач із таким обличчям не міг довго переховуватись ні в тісняві міст, ні в малолюдних селах, де кожен чужак викликав невтолиму цікавість — навіть тоді, коли його вже давно вважали покійним і не сподівалися побачити живим, тим більше не збиралися шукати на цьому світі.

Феме, здавалося, вгадала хід думок Котти й заперечила йому. Поки Піфагор ув'язував поклажу й накривав її парусиною від дорожньої куряви, а покараний Батт, чипіючи за кадубом із квашеною капустою, розпускав нюні, крамарка відвела римлянина вбік. У Томах, сказала вона, кожне знає, що він, вигнанець, іноді по кілька тижнів блукав сам у горах, ночував у кошарах, поїдав до решти припаси шукачів високогірного бурштину й збирав мох, скам'янілості та тьмяні смарагди в річищах гірських струмків, аби розплачуватися ними за питво та вечерю у Фінея, за всілякі інструменти й харчі тут, у крамниці. Онде Батт розіклав на полицях у задній кімнаті цілу колекцію тих каменів, серед них є й два гарні опали з Трахіли.

Утік? Дурниця! Куди ж із Трахіли втечеш? Через гори стежки нема, провадила Феме, Та якщо хтось усе ж таки надумає підійматися все вище й вище в гори, то за кожним гребенем на нього чекатиме тільки ще одне урвище, ще одна долина, а потім — новий підйом, нова вершина, щоразу стрімкіша, й нарешті — скеляста стіна, що в самісінькій високості зливається з чорно-синім небом... Ні, звідси нікуди не зникнеш, нікуди не втечеш. Із залізного міста всі шляхи у світ ведуть лише вздовж узбережжя та через море.

Цього дня Котта провів слугу аж до косогорів. Два зачучверених, кошлатих пси, що їх Терей пустив вовчим слідом, на мерехтливих схилах утратили нюх і тепер тюпали за мулом з його поклажею, що пахла маслом та сиром, аж поки Котта прогнав їх камінцями. А ось Піфагорові ті собаки не заважали; задоволений тим, що йому трапився такий уважний слухач, він простував собі далі. Котта вже нічого не питав — слуга сам розповідав, що [107] Назон часто спускався до бухти балюстрад, яка оце лежала далеко внизу під ними, і подовгу, нерідко до

самого вечора, сидів з отою глухонімою ткалею, а він, Піфагор, ждав його в затишку за виступом скелі й мерз.

— Оті фламінго, пальмові гаї,— казав Піфагор,— усе, що можна побачити на гобеленах глухонімої Арахни, вона прочитала з вуст мого господаря.

Вони поволі вийшли з міста й нарешті дістались туди, де кінчалися дерева. Тут Котта попрощався з Піфагором. І за всю дорогу римлянин перебив старого один-однісінький раз: він запитав слугу, чи той коли-небудь чув, щоб Овідій Назон розповідав про кінець світу, про море, що вийшло з берегів, про те, як людство загинуло у хвилях та в мулі, а тоді відродилося з каміння.

Загинуло людство? Піфагор так раптово зупинився, що мул аж тицьнувся мордою йому в плече. Потім старий нахилився, узяв камінця й жбурнув його вниз. Ні, відповів нарешті він, про те, що хтось тонув, мови не було. Он унизу, на березі — в Томахі — адже там кінець світу, мовляв, видно краще, ніж на тих омріяних чи вигаданих картинах страхіть. У цих руїнах, у закурених, здичавілих вуличках і на занедбаних нивах, у цих брудних халупах і на чорних від кіптяви обличчях їхніх мешканців, у кожному куточку, в кожному скреготі залізного міста вже можна побачити й почути майбутнє і навіть доторкнутись до нього рукою. Навіщо вигадувати й лукавити?! Адже в першій-ліпшій брурній калюжі у Томах уже відбивається майбутнє, кожна така калюжа — то вікно у спустошений часом світ.

Там, де спинилася сіра кам'яна лавина, поховавши під собою стежку до Трахіли, Котта повернув назад. Піфагор наче й не завважив, що його супутник уже попрощався. Не довго думаючи, він переліз через гору каміння, тягнучи за собою мула, що раз у раз спотикався, і зник серед валунів та оголеного коріння, яке, немов чиїсь кігті, стирчало з рештками землі із руїн.

Стомившись, Котта став серед цієї пустки перепочити. Тут, на півдорозі від Томів до трахілських руїн, він відчув таку нехіть до всього, що колись його хвилювало й зрештою погнало з Рима в ці гори, аж, здавалося, вже зробився наче той камінь, на який він саме сперся,— сірий, байдужий, німотний, полишений на поталу ерозійним силам та часові. Чуб його заростав мохом, нігті на руках і ногах обертались на сланець, а очі — на вапняк. Тут, серед цього [108] страшного громаддя гір, втрачало свою сутність і значення все, що саме не було каменем. Про Назона й людей з інших поколінь — до і після нього — ці ущелини нічого не знали; байдуже зяяли вони до хмар, чиї тіні так само байдуже пропливали гірськими схилами. До Рима звідси було так далеко, немовби його й узагалі ніколи не було, а "Метаморфози" тут видавалися чужим, позбавленим глузду словом, яке, щойно його промовиш, одразу перетворюється на порожній звук і цей звук означав не більше й був не лункіший, ніж пурхання пташки, що злетіла з гнізда, чи стук віслючого копита.

Каркнула ворона. Котта прочнувсь од роздумів і збентежено роззирнувся довкола. Чи це йому щойно не приснилося, нібито з відчиненої топки плавильної печі на нього пахнуло білим жаром? Чи не приснилося, що він, римлянин-політутікач, став ливарем?

Коли Котта підвівся й знову вирушив у дорогу, про сон та жар він уже забув. Він знав тільки, що ніколи доти не почувався таким схожим на мешканців залізного міста, як цієї години. Так само байдуже, як томські громадяни робили своє діло біля плавильних печей, у штольнях чи на обнесених мурами нивах, він здався на волю своєму давно згаслому шанолюбству. Мов пожбурений камінь, у якому вже не зосталося нічого від живої, теплої долоні, що підняла його й кинула, Котта віддався своєму покликанню. Як ото камінець улягає закону земного тяжіння, так і він, Котта, підкорився притягальній силі Назонової біди. Поетів крах виштовхнув його з римського затишку, і тепер Котта падав услід за вигнанцем. Він стомився. Вже не прагнув ні значущості ні успіху. Котта робив те, що робив. Покинув місце, де

відпочивав,— воно лежало високо над морем і низько під трахілськими руїнами,— і спускався до залізного міста.

Коли Котта дійшов до перших будинків на околиці, вже смеркало. Вночі він не міг заснути, сидів у своїй мансарді й тупо дивився на стіни та гобелени на них. Як же так — невже він, проживши стільки днів серед цих тканих річок, пралісів, морських бухт та квітучих рівнин, не розгледів у них жодного краєвиду, витвореного уявою вигнанця Овідія Назона? Спав серед порослих очеретом берегів, фламінгових зграй і мерехтливих проток із шовку, вовни та сріблястого прядива, прокидався — й жодного разу йому не спало на думку, що гобелени в цій комірчині нагадують лаштунки з "Метаморфоз"? [109]

Другого дня цикади від спеки зняли в траві на терасних нивах таке пронизливе сюрчання, що собаки ливарів просто показилися — валували, вили, і довелося позаганяти їх до підвалів чи позав'язувати їм морди. Того спекотного дня Котта не виходив з дому, сидів у плетеному кріслі й розглядав звивисті річки на гобеленах. Узбережні луки, праліси та степи кишіли табунами всілякої звірини, що паслася, кудись гналась, тікала й спала. Однак людей на 'гобеленах не було.

Рай? Линвар Лікаон уже давно позабував, що зображено на тих гобеленах; вони висіли тут, під його дахом, щоб захистити житло від зимових холодів, зберегти тепло, а також затулити потріскані від морозу стіни. Линвареві було байдуже до ідилічних картин із ниток. Ці гобелени Арахна продала йому за право жити в його будинку, який він занедбав і покинув.

Той будинок стояв на скелі під зведеним із білих тесаних каменів маяком на північній околиці міста; сигнальний вогонь на маяку погас десятки років тому, а вхід до нього був похований під руїнами перекриттів та сходів. Потріскані, перекошені мури ткалиного будинку похилилися на маяк, покрівля низькі просіла і в багатьох місцях була побита, сяк-так залатана й поросла пухким мохом, що пересихав на спекоті. Щоранку будинок зникав у цілому хмаровищі чайок — вони з

пронизливим кигиканням билися за покидьки, які глухоніма кидала їм з вікна. Поїдені іржею залізні віконниці грюкали на вітрі, одна гратка зі скреготом відскакувала й знов ставала на місце. Але про гуркіт у своєму домі глухоніма господиня нічого не знала — вона не чула цієї поліфонії занепаду так само, як не почула й Коттиного стуку у двері; він знов і знов із брязкотом гупав залізним кільцем у бляшану обшивку на дверях, поки нарешті згадав про ткалину недугу й мовчки переступив поріг незамкненого будинку.

Арахну він застав в освітленій сонцем кімнаті з побіленими стінами: ткаля стояла, схилившись над щойно напнутою основою свого верстата. Покрученими від подагри пальцями вона перебирала, мов струни, нитки, ворушила губами й часом поглядала поверх верстата на море за широко розчахнутими вікнами, на спінену оторочку узбережжя та білу лінію прибою, що танула в сяйві далечини. Те, що погойдувалося й гуркало за вікнами, могло бути Егейськнм морем або Адріатикою. Ця неспокійна, глибока синява нагадувала колір моря, лагуни якого Арахна [110] вплітала в свої гобелени; нагадувала хвилі, що б'ють у мальовниче римське узбережжя.

Солоний, просяклий кенафом та розмарином вітер залетів до кімнати старої, відкинув їй із чола пасмо волосся й з грюкотом причинив за Коттою двері. Руда кішка, що спала на стосі паперових викрійок та пожовклих газет біля Арахниних ніг, шаснула надвір. Тінь римлянина впала на ткалю. Арахна рвучко відвела очі від берега, вражено подивилася гостеві в обличчя й прочитала на ньому збентеження людини, яку зненацька застала в чужій оселі, а на вустах — прохання вибачити й запитання: чи вона не покаже йому свої гобелени?

Якою ж згорбленою й худенькою стала Арахна, як висохли в неї руки! Котта не бачив її від того ранку, коли вона пояснювала розгубленому натовпові на молу, що такий сірчисто-жовтий колір води в бухті — від квіткового пилку з пінієвих борів. Одколи зникла Ехо, Арахна втратила єдиний голос, який взагалі мала в житті. У залізному місті не зосталося вже нікого, хто б знав її мову пальців. Коли Арахна приходила

до крамниці Феме по сіль чи до Фінеєвого погрібка по пляшку винного спирту, щоб законсервувати горіхи, люди її, звісно, розуміли, але про що стара думала, що відчувала, можна було прочитати тільки на її гобеленах, чиї розкоші барв і виразність у декого з мешканців Томів викликали потаємну тугу за якимсь чужим світом. Бо красу Арахниних гобеленів, що їх люди могли виміняти навіть за вівцю, кількох курей чи за куте хатнє начиння, годі було порівняти з будь-яким садком чи й квітучим схилом на цьому узбережжі.

Те, що до неї хтось прийшов, аби лиш подивитися на гобелени, неабияк насторожило ткалю, і вона вже хотіла була показати Котті на двері. Та потім таки впізнала його — ага, та це ж той, що приїхав з Рима! Цей чоловік прибув тим самим судном, що з ним нарешті надійшла пошта, якої вона, Арахна, чекала аж вісім місяців,— пака міланських газет. Це ж він розпитував її тоді про вигнанця з Рима! Отож стара підвелася й запропонувала Котті стілець; її дім був у Томах єдиним місцем, де римлян не тільки терпіли, а й радо приймали.

Арахна спробувала на мигах розповісти гостеві про свою тугу за столичними красотами, за розкішними вулицями й палацами, які бачила лише в газетах та в поплямованому вогкістю альбомі визначних пам'яток, що його багато років тому подарував їй один матрос із "Трівії". Котта нічого не [111] зрозумів, однак йому все ж таки здалося, ніби він здогадався, що хоче почути від нього стара, і заговорив про Назонову славу, про свою подорож сюди, на Чорне море, а тоді похвалив мальовничий краєвид у неї за вікном. Арахна читала все з його губів, але в пам'яті своїй відкладала тільки те, що, на її думку, стосувалося римських красот — про решту вона одразу ж забувала.

Потім Арахна охоче повела римлянина до задушної, геть затемненої комори. Там вона розчахнула віконниці, і знадвору почувсь оглушливий лемент чайок, які чекали поживи; тіні численних крил заметлялися по кам'яній підлозі й мотлоху, яким була завалена вся кімната. Засліплений раптовою повінню світла, Котта побачив спершу тільки запнуті ганчірками та ковдрами меблі, прихилені до стіни весла, порожні

обплетені бутлі, роздерту ширму, а вже потім гобелени — згорнені й покидані серед ящиків, скринь та стосів паперу, декотрі не ширші за рушник, інші такі широкі, аж понадломлювались сувої, без сумніву, надто великі як для стін у залізному місті. Більшість гобеленів, схоже, вже попріли, просякли сирістю і взялися білими плямами плісняви.

Тих сувоїв тут було десятків три-чотири чи й більше, і Арахна зберігала їх недбало, мовби якісь трухляві колоди. Тільки Ехо могла зрозуміти глухоніму ткалю й перекласти римлянинові її пояснення, що для неї гобелен мав цінність лише доти, доки народжувався й був ще на кроснах. Та коли вже готовий гобелен потрапляв до її вкритої пліснявою комори, його діставали звідси на білий світ лише тоді, як хтось із ливарів чи селян надумував прикрасити свої закіптюжені стіни гарним краєвидом і приносив натомість вівцю. Арахна тільки перетинала в неї на ногах путо й пускала на кам'янисті тераси своєї скелі, де вівця й дичавіла.

І поки ткаля полотнище за полотнищем розгортала перед римлянином свої творіння, поки брудна підлога в коморі й увесь мотлох довкола помалу зникав під купою райських світів, Котта усвідомив, що на цих панорамних картинах найбільше важить не земля й не море, а небо — чисте, блакитне, трохи захмарене або затягнене грозовими хмарами, але повсюди ніби живе, заселене летючими птахами; небо, де кожна зграйка мала своє місце.

Навіть те, що жило на суходолі чи в морі, що там повзало, плавало, за чимось гналося чи від чогось утікало,— все, здавалося, прагло краси й довершеності пташиного [112] лету. А вгорі над табунами звірів численні фігури пташиного лету являли собою знаки звільнення від будь-якого тяжіння. Коли море було збурене, розбурхане, а береги покраяні розщелинами чи залиті водами сизигійських припливів, тоді рожеві чайки, буревісники й чорні кряки здіймалися над спіненими гребенями хвиль та рифами, так ніби разом із припливом їхнє прагнення до легкості тільки зростало. Над чорно-зеленими непрохідними лісами виписували свої спіралі кречети, шугали коршаки, перелітаючи через

гострі верхи бескидів, цих просто сміховинних, як для них, перепон. У колючих заростях хижак роздирав свою здобич, над землею зависали, заливаючись співом, жайворонки. І хоч як далеко внизу була земля, високо вгорі над усіма перешкодами й западинами завжди пропливали птахи: вони радісно й легко віддавались повітряним круговертям, раптово вихоплювалися з цієї уявної поразки супроти вітру, кидалися сторчма вниз, а тоді знов шугали вгору, немовби тільки так могли знехтувати залежністю від Землі й прямої ходи.

Аж на останніх картинах, що їх Арахна розгортала перед Коттою, він завважив якийсь сумнів у величі лету, завважив, власне, падіння; разючий, якийсь майже зловтішний контраст до райського самозабуття пташиних зграй. Це була картина порожньої далечіні, зіткана з ниток синіх, білих та сріблястих відтінків,— вид на море, що спокійно простилалося під сонцем: небо, поцятковане легенькими літніми хмарками, мертва хвиля, а вгорі — поодинокі чайки. Але ніде ні берега, ні острова, ні судна.

Далеко-далеко, на самісінькому обрії Котта розгледів двоє широких і сірих, як у кондора, крил, безпорадно скинених над водою, наче руки потопельника; проте ні дзьоба, ні голови не видно було. Навколо крил із води білими списами здіймалися фонтани бризок, а з високості ще летіли, погойдуючись, загублені пір'їни й легенькі пушинки — вони опускалися на море повільніше, ніж важке тіло, що його доти несли ті крила. Там, удалині, в море впало щось велике й схоже на птаха, а у висхідному повітряному потоці нерухомо позависали чайки, і філігранно оздоблена легеньким бризом морська поверхня відкидала в небо сонячне світло.

Ікар. Ім'я того, що впав у хвилі й зникав у тому яскравому сяйві, було одним із багатьох знаків, який спурхнув із пальців глухонімої ткалі і якого так і не зрозумів Котта. [113]

Арахна всіляко запобігала перед гостем із Рима й кивала головою у відповідь на кожне запитання, яке читала з його вуст. Хто їй описав ці

праліси й пальмові гаї, хто розповів про всіх отих птахів, яких на узбережжі залізного міста ніхто ніколи не бачив? Може, Піфагор таки не збрехав і ткаля справді часто просиджувала пополудні з Овідієм Назоном на отих кам'яних галереях?.. Та коли Котта спитав у старої, чи розповідав їй вигнанець іще про щось, крім мистецтва лету та пташиний світ,— приміром, про кристали, скам'яніння чи бронзу,— вона тільки похитала головою.

Раптом Арахна почала ще дужче впадати коло римлянина, непомітно вирядила його з комори, причинила на защіпку залізні віконниці й, забувши про гобелени, поставила перед ним у кімнаті горіхову наливку та пиріг.

Збитий з пантелику, із затуманеною від наливки свідомістю, Котта вийшов нарешті з будинку на скелі, який, коли він озирнувся ще раз, уже зник у хмарі чайок. Невже Назон кожному, хто його слухав, прочиняв щораз інше вікно до своїх фантазій і кожному розповідав лише ті історії, які той хотів і-и. був спроможний почути? Ехо пізнала книгу каміння, Арахна — книгу птахів. "І я питаю себе,— писав Котта в одному шанобливому листі до Кіани, листі, який так ніколи й не надійшов на віа Анастасіо,— чи не були "Метаморфози" замислені як велика історія природи — історія, що починалася від каміння й сягала аж до хмар?"

IX

Настав серпень — спекотний місяць, єдиною оздобою якого було імператорове ім'я*. Під сонцем цього місяця згоряло все, що не було таке стійке, як кактуси, будяки чи тамарикси. В обідню пору стрекотання цикад ставало [114] особливо нестерпним, і жінки залізного міста затикали вуха своїм дітям розім'ятим воском, щоб захистити їх від тієї лиховісної музики, яка нібито вчувалася в сюрчанні. Лискучі ящірки вилазили з тріщин у мурах та скелях і злизували з гарячого міського каміння мух. На сланцевих дахах грілися під сонцем змії.

* Augustus — серпень (лат.).

Германець Діт, шукаючи духмяне зілля для настоянок, у руїнах однієї вулички — люди покинули її десятки років тому — побачив павуків завбільшки з кулак; їхнє павутиння було таке міцне, що в ньому заплутувалися й гинули не тільки цикади, а й в'юрки, навіть вівсянки, які вже вбилися в пір'я.

Та переляк, викликаний у Томах цими досі не баченими потворами, швидко минув: виснажене швидкими часовими змінами та спекою, місто вже звикало до нових клопотів, як перед тим звикло до пишної рослинності й теплових бур нового клімату. Лише різник Терей не знаходив собі місця від люті. Одного дня видерся навкарачки на дах різниці, щоб побити коцюбою змій; у сусідньому дворі одразу зібралася ціла ватага гамірної дітвори й відвідувачів винаревого погрібка. Публіка, позадиравши голови, спершу підохочувала Терея, а згодом рушила вслід за ним; різник з коцюбою та незапаленим смолоскипом у руках через заселені отруйними павуками руїни порвав кілька павутин, у яких заплуталися цикади й пташки, й наловив на смолоскипа павуків. Потім один із винаревих помічників під тюкання та оплески ватаги вмочив пальця в темну липку піну, що виступала на черевах у павуків, і поквацяв нею собі щоки та лоба.

У ці дні не було, здавалося, нічого такого, до чого Томи після короткої хвилини жаху чи подиву не могли б звикнути; не минало й години, і це місто немовби знов байдужіло навіть до того, що доти було йому геть чуже. Але одна подія, яку в Томах очікували особливо нетерпляче і яка для ливарів та свинопасів важила більше, ніж усі загадки природи, не наставала й не наставала: хоч як напружено люди виглядали, однак над звивистою узбережною дорогою не з'являлася жодна хмарка куряви. Кіномеханік Кипарис, що вже багато років підряд приїздив до залізного міста в серпні, наче у воду канув.

У Томах уже так знудилися за ліліпутовими фільмами, що якось уранці стіна різникового будинку виявилась геть розмальованою. Ті

незграбні малюнки, нашкрябані вуглиною та кольоровою крейдою, нагадували про останні Кипарисові [115] фільми: яскраві султани на шоломах, кінські гриви, стяги, вітрила, списи...

Терей накинув на шию крамарчиному синові Батту цілий вінок вуджених ковбас за те, що хлопець забілив йому вапном ту мазанину на стіні.

Котта вже взяв собі за звичку щовечора обдивлятися мансарду й виловлювати скорпіонів. Відколи якоїсь безсонної ночі засвітив світло й побачив у тріщині біля вікна одну таку величезну погань, він уже не лягав спати доти, доки не освітлював усі закамарки й не обляпував віничком усі складки на гобеленах. Та коли нарешті засинав, йому часто снилися жала, укуси й усілякі інші капості, на які здатна субтропічна фауна.

Цілими днями Котта блукав узбережжям, аж поки спека заганяла його в затінок під прямовисною скелею, разом із рештою міських нероб очікував у бухті балюстрад вечірньої прохолоди або сидів в Арахни й спостерігав, як на ткацькому верстаті майже непомітно для ока народжується заселене-птахами небо. А вночі писав листи до Рима — своїй родині, Юані. Писав, що хоче діждатися в Томах Назона, який має повернутися з гір. Котта порівнював глибоко врізані в суходіл бухти Чорного моря зі скелястими сіцілійськими берегами, а колючі живоплоти в долинах — із римськими гаями та дібровами... І все, що Котта писав, він запечатував у конверт, відносив уранці до крамниці Феме й укидав у наготований до наступного прибуття "Трівії" поштовий мішок, де ті листи помалу вкривалися пліснявою.

І хоч би що Котта робив, усе його, як і решту мешканців узбережжя, страшенно стомлювало. Серпнева спекота немовби пригнічувала Томи важким кошмаром, від якого ніхто не міг утекти, який сковував будь-який живий рух. Декотрі ливарі кидали свої печі і з самого ранку обпивались у винаря, що охолоджував свою сивуху штучним льодом; інші цілими днями куняли під тентами в бухті. Пополудні в місті було

чути тільки цикад — жодного людського голосу, жодного удару молотка. Курні й порожні лежали майдани у сліпучому світлі.

Одного з таких палючих днів місто з його летаргійного сну розбудив крик: "Судно!... Судно!" Але це була не давно очікувана "Трівія", а грецький фрегат, якого тут, на узбережжі, не бачили вже багато років. Ніби криваві бойові обладунки, звисали з його рей червоні вітрила. Судно вже давно пришвартувалось, а високо над бухтою в мертвому [116] штилі все ще висіло пасмо диму з труби його допоміжної машини.

Всяк, хто міг ходити й бігати, поспішив тепер до моря. Немовби для того, аби ще дужче підігнати одне одного, люди, не спиняючись, вигукували назву, що красувалася вицвілими золотавими літерами на носі фрегата,— слово, що викликало в містах чорноморського узбережжя стільки ж сподівань, скільки й сумнівів та гіркоти. "Арго"! Судно, яке багато років тому вийшло з томської гавані і яке всі давно вже вважали пропалим безвісти, нарешті повернулося.

Поспішаючи разом з усіма на пристань, Котта вздрів Лікаона, який сидів на сходах перед портовою управою. Лікаон сказав, ніби судно належить фессалійському море-ходові на ім'я Ясон. Коли цей трищогловий фрегат стояв отак, з іще рифленими вітрилами біля причалу — пошарпаний, роззброєний військовий корабель, переобладнаний на торгове судно,— вигляд він мав лиховісний: чорний, обшитий панциром фальшборт, що нагадував про своє колишнє призначення, а на додачу — оздоблені залізними драконячими головами ляди на гарматній палубі й охоплений полум'ям штурвал, намальований на димовій трубі. Та саме завдяки своїм темно-червоним вітрилам судно важило сумнозвісної слави, саме завдяки вітрилам його ловсюди впізнавали ще здалеку,— вітрилам, що ними Ясон ніби звів пам'ятник своїм давно забутим мохьким боям та рікам крові, від якої вода під кілем в "Арго" ставала каламутною.

Цей фрегат зникав і з'являвся в гаванях чорноморського узбережжя завжди несподівано і нерідко залишав після себе збентеження,

суперечки й ненависть. Бо фессалієць перевозив не тільки товари, які міняв на залізні виливки, хутра та бурштин, а й щоразу брав на борт гурт переселенців — безробітних ремісників, зубожілих селян, мешканців гетто із Саломік, Волоса й Афін... Ясон обіцяв усім золоті гори й світле майбутнє на Чорному морі, а за місце на задушливій середній палубі забирав у тих нещасних останні гроші.

Аж на розвалених причалах Одеси та Констанци", перед згорілими севастопольськими доками чи десь на пустельному клаптику узбережжя Ясонові пасажири усвідомлювали, що їхні сподівання марні. Та на поворотний біллях до Греції вони вже не мали ні грошей, ні сили. Отож у похмурих портах ті люди сходили на берег і пускалися шукати серед руїн бодай тіні примарного щастя. [117]

Від Констанци й до самого Севастополя грецьких переселенців ненавиділи й називали "Ясоновим зміїним поріддям". Вони порушували у глушині спокій, тулилися в печерах та землянках і переривали на березі всю рінь, шукаючи перламутру та бурштину. Нерідко голод змушував їх обкрадати мешканців узбережжя. Переселенці цупили й забивали навіть мулів, тікали від гніву скривджених усе далі й далі в гори чи в пустелі Кримського півострова й так дичавіли, що ставали схожими на людей кам'яного віку.

За цей ошуканий живий вантаж Ясона фессалійського проклинали так само, як і шанували за чудові товари, за ті новини, які він привозив, — відблиск далеких, недосяжних метрополій. Товари Ясон розкладав на борту судна й пропонував на продаж або на обмін. Отож роздратовані ливарі, селяни та рибалки й цього разу нетерпляче сунули трапом на "Арго", а Ясон біля штурвалу розхвалював у рупор свої товари — вибивний перкаль, прянощі, годинники та інші такі дивовижі. А коло поруччя горішньої палуби й цього разу стояли бідолашні переселенці; вони підкликали жестами нетерплячих покупців і засипали їх запитаннями про одеські багатства й красоти — запитаннями, на які тут ніхто не міг дати відповіді, інші пасажири тупо дивилися на мовби заросле горами місто-руїну, на чорні стрімчаки, що загрозливо

здіймалися в небо,— дивилися так, ніби в цьому миготливому від спеки краєвиді вже вгадували картину свого майбутнього убозтва. Але на більшості облич була тільки полегкість від того, що це пустельне місце — ще не обіцяна мета їхньої подорожі, що й Одеса, й надії, й усе їхнє майбутнє поки що десь за обрієм, і невдовзі "Арго" знов понесе їх з цієї покраяної ущелинами глушини далі.

Розхвалюючи на повен голос свої товари, Ясон не забував ще й раз у раз повідомляти покупцям якусь новину з цивілізованого світу. Серед уже давно відомих новин — як, скажімо, смерть і канонізація імператора — мешканці Томів з подивом і обуренням почули й приголомшливу звістку про те, що наступник всемогутнього Августа минулої весни наказав улаштувати величну карнавальну процесію: перетягти на полозках та котках — суходолом! — з Тірренського моря до столиці п'ятнадцять кораблів імператорського військового флоту й під вітрилами провезти їх розкішними римськими вулицями. І все це для того, аби показати, що всяк, хто носить ім'я Августа, спроможний [118] навіть кам'янисту землю обернути на море, а море — на дзеркало своєї слави.

Ті кілька годин, поки фрегат "Арго" стояв у гавані залізного міста й поки Ясон нарешті звелів знов напнути вітрила й узяти курс на Одесу, справили на сонні Томи таке глибоке й незабутнє враження, яке доти справляв лише приїзд кіномеханіка. Втому та виснаження в усіх одразу наче рукою зняло; на вуличках панував гомін. Кожне, немов мародер, забігало до власного дому, згрібало жужмом усе, що було чогось варте, й цупило на борт "Арго", щоб там продати чи поміняти. Ливарі й ковалі, важко сапаючи, перли на собі стільки заліза, що декотрим аж темніло в очах. І хоча рідко хто з них вертав із судна з меншою ношею, "Арго" під вагою іржавих виливків, ґраток, штаб і траверс-балок осідав з години на годину все нижче й нижче.

Складалося враження, ніби це так важить не метал, а задоволення від того, що плодами праці, які місяць у місяць, рік у рік люди складали в своїх кузнях та на закіптюжених складах, нарешті пощастило

скористатися, кудись їх віднести й віддати комусь на добро; задоволення від того, що клопоти біля плавильних печей та в темних штольнях кінець кінцем дали віддачу: залізо в обмін за шовк і вибивний перкаль, залізо за ефірні олії, цукрові голови та універсальний порошок від усіх недуг, залізо за новину про розкоші та божевілля світу.

Коли вечірня прохолода нарешті принесла учасникам торгів полегкість, пристань стала схожою на ярмарок тіней; гарні речі помалу втрачали свої яскраві барви, хоч гамір та біганина й не вгавали; море в сутінках було наче срібне.

У довгій вервечці людей, мулів та візків, що тяглася від гавані до чорних міських вуличок, а звідти знов і знов на пристань, уже спалахували там і сям смолоскипи. Мешканці Томів були вельми заклопотані перенесенням та перевезенням того, що придбали, і ніхто й не помітив, як Ясон подав команді знак готувати судно до відплиття. Фессаліець любив ночувати більше у відкритому морі, ніж десь у непевній гавані, де багато хто міг зазіхнути на багатства "Арго".

Зітхнувши з полегкістю від того, що в Темах жоден грецький переселенець не зійшов із судна й не залишився на березі, Ясон, коли швартові з плескотом упали на воду, наказав запускати машину й напинати вітрила, а пасажирам видати нарешті мішки з хлібом та в'яленим м'ясом. [119] Обвішане гірляндами вогнів судно, тягнучи за собою пасмо диму, що заслав місяць, випливло в темряву.

Цієї ночі Томи обляглися пізно. Люди переносили з пристані до кам'яних будинків свої покупки, ще раз їх обмацували, ще раз оглядали й милувалися ними. Та хоч які неоднакові, потрібні чи непотрібні були речі, що їх Ясон залишив цієї ночі томіянам в обмін за бурштин та залізо, серед них виявилась усе ж таки одна така, якій судилося відчутно змінити життя в Томах; кінець кінцем навіть склалося враження, ніби той фессалієць припливав сюди тільки для того, щоб доправити на узбережжя залізного міста той невеличкий вантаж.

Цей чорний дерев'яний ящик, тепер уже прилаштований на спині в мула, крамарка Феме замовила ще кілька років тому, а потім про нього й забула. Це була машинка із заліза, скла, електричних лампочок та дзеркал, і все, що клали під її пильне око, вона вміла збільшити й показати на білій стіні,— пожовклі фотокартки, газетні вирізки, навіть злякано підставлену руку. Геть усе.

Цей чудесний пристрій Феме називала епіскопом; хоч його картини й не рухались, як ті, що їх привозив кіношник, зате він переносив на стіну навіть найменш вартісні речі в житті й так гарно їх висвітлював, що вони ставали просто неоціненними й неповторними. І коли хтось споглядав зображення на стіні досить довго, то йому починало ввижатися, ніби він осягає внутрішній світ речей, проникає в оте пульсування, колихкий блиск та мерехтіння, і проти всього цього рухомий зовнішній світ здавався якимсь незграбним, малозначущим.

І що з того, коли винар запевняв, ніби ті картини мигтять уже від самої неритмічної роботи генератора, який, чмихаючи й гуркаючи, виробляв у підвалі струм для лампочок та холодильних змійовиків у крамарчиному будинку! Глядачі, яких у перші дні сходилось у задній кімнаті Феме чимдалі більше, на такі твердження не зважали.

А потім один свинопас пустив чутку, буцімто через кілька годин після того, як він підставив під ту машинку свою покалічену, всю в болячках руку, вона загоїлась, і більшість відвідувачів почали приносити з собою торби та сумки з речами, щоб покласти їх під око епіскопа й показати на стіні. Були там залізні й глиняні виліпки хворих рук, ніг, сердець, фотокартки рудокопів, що втратили в штольнях здоров'я, лозини, за допомогою яких [120] шукали нові залізорудні жили, щетина й ратиці безплідних свійських тварин, а також записки, в яких люди висловлювали найзаповітніші свої бажання; були й нікому не адресовані листи.

Феме залюбки вволювала бажання всіх цікавих і тих, хто вірив у чудеса. І хоч за вхід вона грошей ні в кого не брала, однак у переходах

до задньої кімнати викладала найстаріші, вже прогірклі товари так спритно, що мало хто йшов із крамниці додому, не купивши принаймні бляшанку жиру, мішечок волоських горіхів чи припалу пилом коробку шоколаду з начинкою.

За кілька тижнів та крамарчина задня кімната — холодна, темна комірчина в кінці довгого коридора, заставленого полицями, стелажами, комодами, діжками та штабелями ящиків,— стала справжнім диво-гротом. На стінах тепер горіли рядами вощані свічки та лампади, а на порожніх полицях, товари з яких було розпродано, люди складали букети квітів та медальйони на згадку про розраду, полегкість, а чи сповнення якогось заповітного бажання. Гуркіт генератора вже не втихав не тільки вдень. Пізно вночі або в уранішніх сутінках — хай там коли котрийсь відвідувач переступав поріг крамниці, з відчинених дверей диво-грота падало таємниче синювате сяйво — відблиск просвітлення.

Після торгів з Ясоном, які довели, що навіть не вельми якісне томське залізо ще має певну вартість, кілька ливарів знов розпалили свої печі, а кілька нероб знову повернулися з бухти балюстрад до темних копалень; однак багато хто став жертвою видовищ і див у гроті. Якщо до прибуття "Арго" ці люди просто мліли собі на серпневій спеці, то тепер вони сиділи в задній кімнаті Феме, зачаровані дивовижними картинами, а на додачу обпивалися винаревою сивухою і приносили з собою все нові й нові речі, щоб уже вкотре випробувати дивну силу машинки. Навіть коли сподіваного наслідку й не було, а від смороду дизельного двигуна та від мигтіння яскравого світла очі в глядачів бралися слізьми, то й тоді вже сама сповнена чекання атмосфера й розмаїття зібраних у цій кімнаті страждань та палких мрій створювали обстановку, в якій щомиті могло статися неймовірне.

Але найдужче з-поміж усіх чарами тих проекцій був заворожений крамарчин син. Під материною орудою Батт так добре навчився користуватися епіскопом — рефлектори він завжди тримав чисті, вмів кількома спритними рухами [121] поміняти лампу розжарювання,— що

Фемє кінець кінцем дозволила йому поратися біля машинки самому. Вперше в житті епілептик відчув, що таке бути людиною серед людей; уперше всі проштовхувались до нього, тицяли йому речі, які хотіли покласти під око машинки, ще й давали хабара — дрібні гроші та солодощі, аби показував те чи те зображення на стіні стільки, скільки треба було, аби сталося чудо. Батт приймав простягнені до нього руки, подарунки й від захвату щось аж белькотів та викрикував.

Коли за два дні й дві ночі його необмеженого вадарювання над машинкою Феме надумала вкласти сина спати, він заходився так ревіти й гарчати, так затято впиратися, що крамарка зрештою постелила матраца під столом, на якому стояв єпіскоп, а другого ранку принесла Баттові до грота і їсти, бо ніяка сила не могла примусити хлопця розлучитися з машинкою. Кінець кінцем Феме облишила всі спроби вигнати його надвір чи бодай до прилавка крамниці.

Тепер Батт уже зовсім не виходив з грота; нужду справляв у ніші за ширмою, де продер дірочку, щоб, присідаючи, не спускати з очей жодної своєї картини. Коли хлопець залишався в гроті сам або коли сп'янілі й розморені відвідувачі вже не мали бажання дивитися на екран, Батт закладав у машинку речі з власної колекції; її він назбирав на міських смітниках, шукаючи різнобарвні скельця, старі ґудзики та висохлих у пастках мишей. Іноді він поринав у неглибокий, тривожний сон і вихоплювався з нього ту ж мить, щойно хтось пробував бодай доторкнутися до його машинки. Так минув цілий серпень і перші дні вересня; за весь цей час хлопець жодного разу не бачив іншого світла, крім розпеченого сяйва вольфрамової нитки, і не покидав свого поста навіть тоді, коли число тих, хто ще вірив у чудо, й просто глядачів стало помалу меншати й залізне місто почало забувати про свою святиню.

Тим часом свічки та лампади на стінах догоряли, гасли, нових натомість ніхто вже не ставив, і грот утратив колишній свій блиск, знов обернувся на звичайнісіньку комору. Епілептик спостерігав, як на стіні спалахують і гаснуть речі світу й, здавалося, вже не годен був вирватися з полону своєї невтолимої спраги до все нових і нових

безплотних світлових картин так само, як і звільнитись від тієї страшної сили, що іноді хапала його, починала трясти й тіпати, а тоді кидала ним об підлогу й видавлювала йому з рота піну. [122]

Після довгих спекотних тижнів, коли сухе повітря зволожувала тільки роса, однієї вересневої ночі за вікнами залопотів перший осінній дощ, і тоненький шар ґрунту на терасних полях усмоктував важкі краплі доти, доки його потріскана, неродюча кірка нарешті наситилась водою й перетворилася на баговиння, що вийшло з огороджених кам'яними мурами садків та городів і поповзло вниз до моря.

Тої ночі Феме зненацька прокинулася зі сну. Стояла тиша — така, що аж у вухах дзвеніло. За вікном шумів дощ, а в домі було тихо, мовби в утробі гори. Гуркіт і чавкання дизельного двигуна вже змовкли. Жінка встала, накинула на плечі хустку й притьма рушила сходами вниз до крамниці. Двері до задньої кімнати стояли відчинені. Світло ніде не горіло, тільки попереду ледве жевріло тьмаве сяйво. Феме ступила в пропахлу воском темряву й розгледіла сина, що як завжди, нерухомо сидів біля єпіскопа,— холодної, чорної залізної скриньки. На виду й на руках у хлопця, здавалося, ще дотліває сіре світіння — відблиск погаслих картин, не набагато виразніших, ніж обриси скелі в пітьмі.

І тоді Феме скрикнула. Бо ще до того, як нажахано й ніжно торкнулася рукою синового чола, вона збагнула, що це нещасне створіння, яке вона в муках привела на світ і в якому всі ці роки підтримувала життя, обернулося на камінь.

## X

Щоб перевезти скам'янілого Батта із задньої кімнати до крамниці, довелося покликати п'ятьох кремезних, як різники, чорноробів. Під його вагою одне колесо у візку зламалось, і далі чоловіки мусили нести Батта на шкіряних шлеях та вірьовках, мов упольованого звіра; поряд із їхніми

розпашілими від натуги обличчями камінь видавався ще блідішим і холоднішим. [123]

Усі спроби повернути епілептика до життя виявилися марними. Щоб утішити вбиту горем крамарку й збудити в ній бодай кволий промінь надії Діт-германець заходився натирати застиглого хлопця всілякими мазями та екстрактами з міцним запахом. Терей, на пораду одного пастуха, облив камінь свинячою кров'ю, а один із доброзичливих сусідів вирішив запустити генератора й осяяти скам'янілого Батта благодатним світлом епіскопа.

Та поки той сусід колінкував біля двигуна, смикаючи й торгаючи за пас, Феме охопив такий розпачливий гнів, що вона почала гамселити молотком по епіскопу й проклинати Ясона з його судном, а тоді подалася на Арахнину скелю й висипала мішок уламків та битого скла від епіскопа в море.

А Батт стояв тепер у крамниці поміж діжок із капустою, кісь та слоїків з льодяниками — такий самий камінь, як і решта на цьому узбережжі: аж чорний від патьоків свинячої крові. Вилискуючи Дітовими мазями, він бовванів серед світу живих, мов спаплюжений жертвопринесеннями ідол на бойовищі.

Коли Феме вже втратила останню надію збудити життя в цьому камені, вона зачинила на сім жалобних днів крамницю і не виходила ні на оклики покупців, ні на стукіт стурбованих жінок, що приходили її втішити. Феме повиносила геть усе із задньої кімнати, вимила водою з оцтом та попелом кам'яну долівку, як це роблять там, де лежав небіжчик, а тоді забила ті двері дубовими дошками. Вночі люди чули крізь зачинені віконниці, як крамарка молиться. Вона поставила півколом у ногах перед скам'янілим сином свічки та лампади, які потім горіли вже вдень і вночі, пов'язала його жалобною стрічкою, прикрасила вінками з квітів, а тоді ще й гірляндою із свіжозірваної кропиви, що росла в бузині на подвір'ї. Батт, якому за життя кортіло до всього доторкнутись, усе помацати й переконатися, що та чи та річ справді

існує, Батт, який жалив собі руки об такі кропив'яні гірлянди, тепер сам опинився під їхнім захистом від людської цікавості й настирливості.

Вранці восьмого дня крамарка підняла жалюзі на дверях і виставила напоказ залізному місту пам'ятник рідному синові. Жителі узбережжя підступали до скам'янілого Батта спершу недовірливо, з острахом і навіть підповзали навколішки. Та коли ні ще одного лиха, ні ще одного s4yfla не сталося, люди почали підходити сміливіше, поки один [124] селянин з Лімірського плоскогір'я кінець кінцем зірвав з каменя кропив'яну гірлянду й, добряче пожаливши собі руки, пересвідчився, що крамарчин сни перетворився на звичайнісінький вапняк.

— Валун валуном! — кричав той чоловік згодом у винаревому погрібку. — Таких валунів на всіх відвалах хоч греблю гати! Що ж тут такого, коли людина, проживши життя, перетворюється на камінь не в темній могилі, а в напівтемній крамниці?

Отак і епілептикова доля помалу втрачала свою незвичайність, ставала легендою, а потім і взагалі канула в забуття — так само, як і доля решти людей, котрим судилося жити на Чорному морі. Бо хоч той сірий камінь і зостався стояти серед діжок та ящиків, хоч пломінці свічок та лампад, мов стрілки незгасної, багряно-золотої пам'яті, щоразу й повертались від протягу в глибину крамниці, ця статуя зрештою стала для покупців всього лиш громіздким, неоковирним інвентарем, таким звичайним, як і залізні вішалки при вході, де часом висіли довгі, мокрі від дощу плащі. У калюжках брудної води, що накапувала під цими плащами, віддзеркалювалося Баттове зображення — тремтливий силует, який від найменшого поруху калюжки кривився в гримасі, так ніби до нього верталося життя.

Засуха минула. І хоч осінь настала така сама м'яка, сонячна й тепла, яким у попередні роки зрідка видавалось лише літо, траплялися й грозові ночі, і знов пускався короткий, однак такий рясний дощ, що вигорілі під сонцем барви узбережжя помалу перетворювалися в глибоку, темну зелень; навіть на глибокі западини й відвали породи,

здавалося, напливають зелені тіні. На скелях і дахах залізного міста цвів мох. А павуки та змії щезали.

Перші осінні тижні Котта просидів у линваревому будинку, і навіть пияки з Фінеєвого погрібка про нього забули. А його мансарда вже давно нагадувала занедбану оселю якогось ливаря.

Відколи зникла Ехо, ознаки запустіння день у день виразніше проступали і в линваревому домі. Ніхто вже не висмикував паростків плюща та бур'янів зі швів у мурах, шви розходились і перетворювалися на широкі щілини. Незакріплені віконниці билися на вітрі об стіну доти, доки спадали з завісів або доки вщухав вітер. У коридорах та коморах пилюга, що лишилася після посухи, змішувалася з піском та тиньком, утворюючи пухкий ґрунт, і тепер на [125] скринях, полицях та ящиках проростали бліді стеблинки. В одній із кімнат горішнього поверху рій шершнів приліпив до сволока гніздо, схоже на химерний світильник, і жити в кімнаті стало небезпечно. Та линвареві Лікаону було байдуже. Він метр за метром віддавав свою оселю природі, що вперто наступала й наступала.

Іноді вночі Котта чув, як Лікаон виходить з дому, а вранці, зморений і виснажений, повертається всіяним жорствою схилом додому. Досі Котта сприймав ці Лікаонові нічні мандрівки як химери старого дивака, що вижив з розуму. Не дуже здивувався б навіть годі, коли б линвар дістав із своєї залізної шафи побиту міллю вовчу шкуру, вбрався в неї й знову подавсь у гори. Що ж, закортіло чоловікові побавитись у вовка, повити. Але після скам'яніння крамарчиного сина Котта ніби прокинувся від сну.

Як і багато політутікачів, що приймали мову, звичаї, а згодом і спосіб мислення тих підкорених, диких народів, серед яких шукали захистку від жорстокого Риму, Котта цілком пристосувався до життя в Томах і тепер навряд чи й відрізнявся від решти мешканців залізного міста. Одягався так само, як і вони, розмовляв їхньою говіркою, а часом декотрі загадки узбережжя йому навіть щастило сприймати з в'ялою байдужістю місцевого жителя. Листів до Рима Котта більш не писав.

Мабуть, тільки Баттове скам'яніння показало йому, що тепер він не в залізному місті і не у "вічному", а потрапив до якогось проміжного світу, де закони логіки вже не чинні, і де, однак, не діє й жоден інший закон, який би його тут утримав і захистив од божевілля. Баттова статуя бентежила не тільки світ тубільців, а й здоровий глузд римлянина, який умів заявити про себе в кожному столичному палаці, в кожній імператоровій битві і який тут, у крамниці Феме, спромагався лише на нічого не варті слова.

І хоч би коли Котта в ці дні засинав чи бодай на хвилинку впадав у дрімоту, його щоразу починали діймати сни з "Книги каміння". Образи й постаті історій, які Овідій Назон читав для Ехо, дивлячись у багаття, не давали йому, Котті, спокою. Йому вчувався голос Ехо, що промовляв з пітьми про рай ущелин та схилів, про метеорні, нетривкі розкоші органічного життя й незаперечну гідність каміння... Довкола здіймалися мегалітичні споруди, вали, в яких відлунював м'який голос зниклої Ехо, виростала все вища й величніша архітектура, аж поки небо вгорі оберталося [126] всього лиш плетивом невиразних пасмуг. Тоді він усвідомлював, що неоднорідне склепіння, яке тепер змикалося над ним, зведене все з кам'яних брил, конгломератів, скам'янілих голів, рук та ніг, із застиглих тіл людей, котрих він у своєму житті знав, любив чи боявся. І коли Котта прокидавсь і виборсувався з того лабіринту, лещата, що ввесь час міцно тримали його, однаково не попускали. В крамниці Феме сірим холодним каменем так само стояв Батт — оздоблене лавандою та ломикаменем грізне нагадування про те, що межу між дійсністю й сном, певне, назавжди втрачено.

Іноді, як Лікаон виходив з линварні, Котта крадькома його розглядав і з полегкістю зітхав, коли старий був небалакучий, насуплений, але без найменших слідів шерсті, ікол чи лап. Це був тільки згорблений сивоголовий чоловік, що йшов до криниці вмитися.

Скам'яніння крамарчиного сина для линваря було не що інше, як рідкісний випадок занесеної здалеку хвороби — можливо, невилікований правець, яким хлопець заразився від отої наволочі з "Арго" або коли

порпався в мотлосі, викинутому морем на берег; одне слово, болячка, не варта уваги, а як для того малого пришелепка, то ще й, мовляв, найкращий вихід, адже так він нарешті позбувся отих своїх корчів... Скам'янілого Батта Лікаон не хотів ні торкатись, ні навіть бачити — за своє життя, він, мовляв, набачився каміння доволі. Лікаон залишався Лікаоном.

Та однієї місячної ночі, коли Котта лежав без сну і йому здалося, ніби десь у горах, на осипах пролунало вовче виття, він не зважився зазирнути до линварні. У ліжку Лікаона, мабуть, не було. Заспокоївся Котта аж тоді, як те вовче виття потонуло в глухому рокоті селевого потоку чи кам'яної лавини; таке в Томах іноді було чути, зрештою, й серед білого дня. Напоєний осінніми дощами родючий шар крутосхилів одділявся від кам'янистої основи, сповзав униз, покраяний струмками та рівчаками, й осідав на гірських рівнинах новим пластом, що пахнув живицею потрощених дерев, свіжою кров'ю звірини, мохом, землею і знов укривався зеленню та квітом.

Під одним таким оповзом у вузькому зворі загинуло двоє чабанів разом з майже всією отарою. Про цю трагедію здогадався Діт, коли на гірській стежці назустріч йому кинулися перелякані, закривавлені, вимазані глиною вівці. Він покликав на допомогу рудокопів та шукачів бурштину, вигріб з ними понівечені трупи чабанів і поховав їх на [127] широкому гребені селевого потоку, ще й поставив пам'ятний надгробок. Побитих овець люди перевезли мулами на пристань і, посмаживши їх на двох величезних багаттях, справили поминки. А м'ясо, для якого не вистачило жаровень та рожнів, Терей посолив і приготував з нього вудженину.

В ці дні Котта вже не міг усидіти в тісній мансарді й виходив на вулички залізного міста поглянути в бік ущелин та повитих хмарами гірських кряжів. У такі хвилини в нього часом з'являлося відчуття, ніби всі його колишні й нинішні сни та страхи народжувалися в глибині цих громохких, лиховісних гір. І осердя цих гір мало назву Трахіла. Після отої жахливої карнавальної ночі перед великим постом Котта уникав

трахілських схилів і щоразу знаходив нові вагомі причини, аби не повертатися до пошуків Овідія Назона в сповненому небезпек останньому пристанищі вигнанця. Та хоч би які таємниці крилися там, угорі, серед повалених підворіть, порожніх зіниць вікон та заростих бур'янами підмурівків, ніщо вже не могло викликати глибшого, гнітючого враження, ніж статуя в крамниці Феме.

Був ясний жовтневий ранок. Уночі пройшов дощ, край синього, як море, неба танули останні громаддя хмар, а повітря пахло мокрим листям. Котта вийшов з линваревого будинку, певний, що тільки одна-однісінька людина може врятувати його від божевілля, повернути впевненість у собі й здоровий глузд римлянина. І ця людина була Овідій Назон.

Вигнанця пригнічували загадки цього узбережжя, певна річ, так само, як і його, Котту. Але за роки свого заслання Назон довідався про ці загадки і їхні розгадки, мабуть, набагато більше. І хоч Котта пустився шукати поета і його обгоріле творіння просто з шанолюбства, потягу до пригод чи з нудьги, цього жовтневого ранку він таки усвідомив, що вибору в нього більш нема. Він мусить знайти вигнанця.

Отож Котта вирушив у гори. На нього сонно дивилася корова, що лежала, жуючи жуйку, на одному з терасних полів. Вона витріщалася вслід йому дотих, доки він зник з її очей. З багатьох можливих шляхів, які він обирав собі ще на борту "Трівії", тепер у нього зостався тільки один: шлях до Трахіли. [128]

XI

Селеві потоки не пощадили жодної долини в горах. Наче допотопні чудовиська, обтикані вирваними з корінням соснами, гуркочучи, сунули з повитої хмарами височини потоки щебеню та глею, заливаючи пасовища, хатини й устя вироблених копалень.

Крутосхили, немов карнавальні костюми, поскидали з себе все, що на них росло, і тепер світили голими скелястими спинами. Звори, де колись паслись отари, пересохлі річища були заповнені селем, який тепер звивистими каскадами тік до моря... Що вище підіймався Котта, то страшніші спустошення поставали перед його очима. Гори, які Котта вже трохи знав, перетворилися на пустища. Перед ним раз у раз виникали нові перепони, втягаючи його в тяжку боротьбу, каміння й колючі чагарі роздирали ножами руки.

Котта, цей блукалець, плазун, комашка, темна рухома цятка, що загубилася серед хаосу, на цілі хвилини зникав у ярах та западинах, потім вигулькував знов, сходив вище, знову щезав і знову з'являвся. Та хоч який плутаний був його шлях, Коттині супутники — стерв'ятники, що кружляли в нього високо над головою,— знали, де він перебуває щохвилини. Байдуже, спокійно виписували вони свої петлі над змученим мандрівником; це були сипи — Котта розгледів їх, коли після гуркітливої кам'яної лавини вони цілою зграєю зависли над місцем катастрофи і, розпростерши крила, чекали, коли внизу знов стане тихо, збіжить вода, розвіються хмари куряви й з'являться трупи.

Котта зводив до неба погляд, утирав з чола піт, кляв своїх супутників, але вітер, однак, одразу зносив його прокльони. А коли птахи, розпростерши крила, облітали гостроверху скелю, а тоді з клекотом сідали на неї, він жбурляв у них камінням. Незворушно й пильно спостерігали стерв'ятники за кожним порухом цього змученого подорожнього, чиї безсилі камінці не долітали до них. [129]

Один із рудокопів, які допомагали Дітові вигрібати з-під селю й ховати чабанів, розповідав у Фінеєвому погрібку, що, коли вони знайшли ті два трупи, один із них був уже без очей, навіть без обличчя, хоч руки й ноги ще не зовсім охололи. Чабани лежали, присипані камінням, з поламаними руками й ногами, безпорадні перед дужими птахами. А очі тому бідоласі стерв'ятники повиймали, певно, ще живому. Те, що найм'якше й найніжніше, вони викльовують насамперед.

Котта вже п'ять годин піднімався в гори, а був ще далеко від тієї заваленої стежки, що кілька місяців тому привела його до Трахіли. Напрямок тепер можна було визначити лише за сонцем. Коли від жбурляння камінців у Котти заболіло плече, він завважив, що птахи вже не намагаються підлетіти ближче. Кінець кінцем вони знялися й почали здійматися все вище й вище, поки на очі їм трапилась інша здобич. Раз у раз ховаючись за гнаними рвучким вітром, пошматованими хмарами, птахи кружляли над гірським пасмом, тоді стали виписувати дедалі вужчі й вужчі кола, і Котта подумав, що вони кружляють не десь там, а вже над Трахілою. Саме зграя підказала йому, що він дуже збився з дороги: від останнього Назонового притулку його відділяв цілий лабіринт розколин, западин та зворів. І Котта ввійшов до цього лабіринту.

Пополудні хмари розійшлися, не стало видно й птахів. Досягнувши плоскогір'я, зритого напівзруйнованими часом і негодою копальнями, Котта обминув один-єдиний прохідний схил і нарешті підійшов до руїн Трахіли. На прямовисних скелях зяяли штольні, біля підніжжя розкривного відвалу стояв зарослий колючим чагарником каркас стрічкового транспортера, перекинуті вагонетки валялись обабіч вузькоколійки, що закінчувалась у калюжі води. А на купі каміння досі бовваніли гондоли, нанизані на обірвану линву підвісної канатної дороги. Перед Коттою були решткі мідної копальні загиблого міста Ліміри. У Томах ще жила пам'ять про це місто, про нього розповідали з покоління в покоління, бо така доля, казали люди, зрештою спіткає всі гірничорудні міста.

Лімірійські рудокопи за кілька сторіч спорожнили ціле гірське пасмо, виробили останні рудні жили і потягли штольні від свого схованого в горах міста все ближче й ближче до узбережжя, поки порода вже стала така пуста, як рінь, і над Лімірою нависла загроза занепаду. Зникла [130] мідь, зник і добробут, а разом з добробутом — і мир та злагода.

І коли комори та склади спорожніли й люди вирізали всю худобу, ті, хто ще зоставався в місті, почали нападати одне на одного вже навіть

за окраєць хліба, поки якоїсь серпневої ночі один бік гори, поточений штольнями та штреками, завалився й поховав під собою майже збезлюдніле місто. Другого дня над горами стояла страшна золотаво-червона хмара куряви, яку зрештою пошматував південний вітер і погнав у бік моря.

Поїдений іржею автобус, який у літні місяці іноді привозив до лімірійських руїн прадавнім, прокладеним серед скель шляхом орду шукачів скарбів, ставав на ті кілька днів гримучим архівом усього, що було відомо про це загибле місто. Поки пасажири, сидячи в автобусі й намагаючись перекричати ревіння двигуна, розповідали один одному про те, як роздовбували гострими кайлами та розгрібали лопатами завали, про свої успіхи в пошуках домашнього бронзового начиння, прикрас, зброї, мідного дроту й усіляких інструментів, а потім кінець кінцем знов поверталися в тому напхом напханому автобусі на узбережжя, Ліміра ще раз поставала із забуття.

Здавалося, шукачі міді гребуться не просто в завалах, не просто там, де колись сталася катастрофа, а в самому часі. На кожній укритій мідянкою пряжці наче прозирав спогад про жінку, що взяла з собою ту оздобу не тільки в могилу, а й у вічність; із кинджалів та сокир, що зітліли й обернулися на позублені чорні пилки, немовби скрапувала кров давно забутих бойовищ, а в казанах без дна доварювалося м'ясо вимерлих тварин. Із кожної копальні курілася минувшина.

Шукачі розривали могили так само незворушно, як і кошару чи комору якогось лімірійця, що його гірський обвал застав сонного в ліжку. Незалежно від того, що, коли і як було поховано — кам'яною лавиною чи людськими руками ще задовго до катастрофи,— все те шукачі виносили на денне світло, бо в знайдених речей від багатьох значень, які вони, певно, мали колись у лімірійському світі, тепер залишилося тільки одне: вартість міді. Дріт, статуетки, браслети, талісмани, які захищали людей у глибині копалень від біди,— шукачі перетоплювали все, що знаходили, на пласкі виливки тут-таки серед руїн, а потім, коли їхали назад, ці виливки на кожній баюрі бились один

[131] об один і видавали такі звуки, наче згори з гуркотом котяться камінці.

Котта не раз чув у Фінея та в крамниці Феме про ті наїзди, про пом'ятий автобус, що належав якомусь механікові з Констанци, але сам того автобуса ніколи не бачив. Він щороку з'являвся в залізному місті на кілька тижнів — перед першими осінніми бурями — й здебільшого був уже заповнений галасливими пасажирами. Бо перед кожною такою подорожжю механік об'їздив якнайдальші села та хутори на чорноморському узбережжі доти, доки в автобусі не зоставалося жодного вільного місця. Але цього року його марно чекали в Томах.

Котта обмив свої побиті, подряпані руки та натруджені ноги в зеленкуватій калюжі, забрів затопленою колією по коліна у воду, а тоді знеможено сів, прихилився спиною до однієї з перекинутих вагонеток і довго дивився спершу вниз, а потім поверх гірських хребтів у небо, що помалу згасало. До ночі йому тепер було не дістатися ні в Трахілу, ні в Томи.

Хоч Котта перебував у ніби підвішеному стані між незаперечною імперсько-римською дійсністю і загадками залізного міста, ніщо не викликало в нього такого страху, як перспектива самому заночувати в горах. Та він зрештою змирився й підготувавсь до цього випробування: спорудив із каміння та всілякого брухту перед входом до заваленої штольні захисток од вітру, набирав хмизу на багаття, не маючи ні відкривачки, ні ножа, розітнув гострим камінцем дві іржаві бляшанки з консервами, що їх купив у крамниці Феме, й просто руками, з яких скрапувала оливкова олія, почав їсти м'яку рибу, консервовану кукурудзу та хліб.

Сонце зайшло. З моря встала оксамитово-синя темрява, знебарвила речі, денних звірів та птахів позаганяла до печер та крон поснулих дерев, а нічних повиманювала зі схованок. І коли в глибоких сутінках тепер щось і шастало, лазило чи пролітало, то робило воно це дуже обережно, нишком, і Котта не чув довкола нічого, крім мирної тиші.

Загорнувшись у ковдру, він лежав на піску в чорній пащі штольні, перегородженій обваленою породою та потрощеними підпорами, спокійно лежав серед ночі. Десь глибоко внизу була рівнина моря, невидимий берег, а він мав таке відчуття, немовби його плечі, спина, все тіло прилипло до склепіння величезної зали, і дивився він уже [132] не вгору на зорі, а вниз, у бездонну, всіяну міріадами іскор глибінь...

Цієї ночі його сон ніщо не потривожило. Він прохропів до самого світанку при вході в штольню, звідки час від часу вихоплювався подих гори — затхлий, гнилий, запертий обвалом протяг. Заколисаний літніми снами, пригадати яких Котті ніколи не щастило, він не бачив, ні як сходив, ні як заходив місяць, не чув навіть виття, що знялося в одному із залитих місячним сяйвом зворів і змовкло аж тоді, коли це сяйво згасло.

Сни у цій останній з покинутих лімірійських копалень були для Котти таким самим надійним сховком, як колись у сульмонських садах, чиї кам'яні огорожі, сходи та мармурові статуї цілу ніч дихали теплом літнього дня. Котта чув дзенькіт склянок, гомін і сміх людей на заквітчаних рожево-ліловим бужевілем терасах, лагідні звуки, що губилися в оливкових та помаранчевих гаях. Серед неосяжних кам'яних пустель чорноморського узбережжя він був ніби личинка, що, покладена в пісок, мох чи ніжно-зелений лишайник, чекає свого пробудження.

Котта прокинувся вдосвіта. Перший, про кого він подумав, був Овідій Назон, який, звичайно, кожну ніч проводив у цих горах,— римлянин, що поміняв на голе небо не тільки пишноти Рима, а й кам'яний дах над головою в своєму останньому притулку. Цієї глушини Котта вже не боявся.

Коли жовтневе сонце підбилося над гострими гребенями хребтів і безживну кам'яну пустелю затопило невблаганне світло, Котта вже був далеко від обваленої мідної копальні. Вперто, так ніби за одну цю ніч він поріднився з горами, римлянин уже кілька годин простував до своєї мети. Цього ранку птахи знов кружляли над тими прямовисними скелями, де мала бути Трахіла.

Перед Коттиною рішучістю падали всі перепони; він так затято крокував, що аж злякався, коли вже над полудень наштовхнувся на першу ознаку Трахіли — оту розбиту скульптуру собаки, яка колись уже трапилася була йому на шляху. Перед ним був останній Назонів притулок. І все ж серед цього краєвиду Котта навіть не міг собі уявити могилу. Стрімчаки на тлі сірих обвітрених гір були тут такі білі, немовби щойно відкрита каменярня. Там, де колись стояли голі, понівечені ерозією хребти, тепер зяяло плетиво чорних розколин, а на рівних, наче опалі намети, осипищах лежали величезні, мов будинки, кам'яні брили. [133]

Котта здолав останній перед трахілськими руїнами підйом, і стерв'ятники підлетіли до нього так близько, що він почув навіть шурхіт їхніх крил. Німотно виписували птахи коло за колом над Назоновим притулком. І тоді серед уламків потрощеної сосни Котта нарешті побачив і здобич, яку вони щойно довбали, наче кайлами, своїми дзьобами. Там лежала — без очей, з роздертими боками, тельбухи геть виклювані, а нутрощі обліплені роями лискучих мух — вовча падаль.

XII

Трахіла була похована під камінням. У пустельній самоті, до якої римський поет утік від ворожого залізного міста, не лишилося навіть руїн.

Розвалені мури висілка, поетів будинок, криниця — майже все, що тут ще нагадувало про людське існування, було потрощене й знесене кам'яною лавиною, чий широкий, усіяний уламками слід вів згори, з тверджі бескидів та скелястих виступів. Очевидно, лавина зірвалася з отих стрімчаків — ураган каміння, який налетів на Трахілу й понісся далі; слід губився в синіх глибинах звору. Ні мури, ні жоден підмурівок не витримав цієї навали. Тільки одна ворітня ще стриміла з купи щебеню, ніби востаннє скинута над водою рука потопельника, а під величезною брилою, що застрягла в розколині перед Назоновим садком, Котта побачив решткі тих густих заростів, де ховались обліплені

слимаками камені. Ціла зосталася й шовковиця, вся, мов прикрасами, обвішана синьо-чорними ягодами.

Пригнічений раптовим почуттям самотності й безнадії, Котта рушив повз дохлого вовка до воріт; з падла, вкритого присохлою кров'ю, із дзижчанням знявся рій мух і лискучим градом порснув на римлянина. Котта затулив обличчя долонею, пробіг крізь цей град і від огиди аж скрикнув. Та тільки птахи злякалися його крику й злетіли ще вище. А мухи сліпо й глухо, щойно знявшись, знов ринули вниз на падло й позапускали свої хобітки в солодку гниль. [134]

Ясний металічний блиск лежав на трахілських завалах. На мить це мерехтіння здалося Котті залишковим світінням, слідом роїв зелених мух — так наче комахи, злітаючи й знов сідаючи, струшували з крилець свій єдвабний полиск, і він залишав в осінньому повітрі розсипистий, переливчастий слід. Тільки там, де стояв поетів будинок, увесь блиск від лавини зійшов і з'явилося холодне сяйво, що кидало відсвіти навіть на здиблені високо вгорі скелі. На декотрих розбитих брилах той блиск уже потьмянів од окислення, взявся чорною осугою, але в інших місцях ще так яскрів, так променився, як ото срібні карафи, столове начиння та вази на п'яцца дель Моро, коли в добру годину пообіднє сонце падало крізь крони дерев та відчинені вікна на скляні мисники в салоні.

Руда. Та лавина, що поховала під собою Трахілу чи, може, підхопила її й понесла вниз, складалася з галеніту й срібної руди. Жахливий потік багатства, що змив на своєму шляху все живе — калікуваті сосни, дернину, вовків і їхню здобич...

Та хтось із Трахіли, бодай одна душа все ж таки уникла катастрофи, бо межу лавини так само обрамляли десятки каменів; вони бовваніли на верхах скель, серед потрощених, пропахлих живицею стовбурів, і на всіх них тріпотіли клаптики. Декотрі монументи вціліли від гірського обвалу завдяки льодовиковим валунам, але більшість були зведені чиєюсь рукою з уламків уже після катастрофи й поставлені як знаки тріумфу поверх застиглого кам'яного потоку.

Ще не отямившись від вигляду Трахіли, Котта завважив тоненькі цівки диму, що вилися з-поміж брил. І раптом наче прийшов до тями: менш як за півсотні кроків од нього, в неглибокій ніші курилася чавунна трубка з Овідієвого будинку, а перед відчиненими дверима сидів Піфагор, розстеливши на колінах блакинту пілку, яка вперто метлялася на вітрі й на якій він наче щось писав. Але неподалік від старого, там, куди не сягало оте срібне сяйво на схилах, стояв спершись ліктями на кам'яний конус, немов на бюрко, й недбало піднісши в привітальному жесті руку, сам Овідій Назон, поет Риму.

Задивившись на вогонь у грубці, Назон, здавалося, щось говорив до свого слуги. Голос Назонів Котта впізнав, однак не зрозумів жодного слова. Потім він почув, як у голові в нього зашуміла кров, почув подуви вітру, що зривали з вуст вигнанця слово за словом і відносили їх на схили. А Піфагорова рука все пурхала над блакитною пілкою, так наче слуга намагався якомога хутчіш позаписувати слова, поки їх не розвіяв вітер. [135]

Та ось час уповільнився, зупинився, а тоді повернув у минуле. Заплiснявілий помаранч котився молом залізного міста, Розбурханим морем пливла, зазнаючи кільової хитавиці, "Трівія". З одного вікна на п'яцца цель Моро сіявся, мов сніжинки, попіл, а на стадіоні "Сім притулків" перед цілим букетом мікрофонів стояла, осяяна світлом вогненного візерунка з двохсот тисяч смолоскипів, невеличка постать. І вже з цього гамірного овалу час знову швидко повернув назад до трахілських завалів.

Я знайшов Назона. Я знайшов засланого, безвісти пропалого поета Рима, вигнанця, якого всі вже вважали небіжчиком. Серед цього спустошення, тут, на руїнах останнього пристанища найзнаменитішого колись чоловіка в столиці, Котта відчув полегкість, так ніби з плечей у нього спав нестерпний тягар. Вигляд цих двох чоловіків біля курної трубки, вигляд огорненого димом поета, що стояв у недбалій позі, так, як тоді, коли виголошував промову на стадіоні, вивільнив Котту з лещат залізного міста й переніс знов до римської дійсності. І він побіг до

вигнанця, і щось закричав, замахав руками й засміявсь, а тоді послизнувся на ріні, вдарився кісточкою на нозі, але не відчув ні цього удару, ні різкого болю в сухожилках. Нарешті він таки знайшов Овідія Назона!

Коли, стрімголов пробігши півсотні кроків по срібній руді, об яку порозбивав собі ноги ще дужче, ніж об усі перешкоди на шляху до Трахіли, Котта, спотикаючись, нарешті ступив із сяйва схилів у тінь прямовисної скелі, коли від раптової зміни світла йому на хвилю потемніло в очах, коли позад нього ще котилися порушені ним камінці і він, важко хекаючи, привітався, то раптом збагнув, що, крім нього, тут більш нікого нема.

Так, грубка стояла на місці, і з неї курився дим: дверцята топки відлетіли, збоку в чавуні зяяла тріщина; порив вітру знов роздмухав пригаслий присок, глибоко схований під обвугленими полінами та білим попелом. Так, і блакитна, обписана пілка тріпотіла, билася на вітрі; але той клапоть тканини лежав не на колінах Піфагора, а був прив'язаний до незграбного монумента, що здаля нагадував людину, зіп'яту навпочіпки. І то не поет Риму стояв, спершись на другий камінь, ні,— це був обчухраний сосновий стовбур, що його, мабуть держали тут про запас на той випадок, як скінчатьси дрова; обламане гілля безладно валялося навкруги трубки. Тільки одна гілка завтовшки як рука, вціліла на стовбурі: та гілка, хоч і поцюкана сокирою [136] чи ножем, все ще міцно трималася на стовбурі і вказувала на Котту й далі вниз. Там блищало море. Котта був сам.

Ядучий дим, що його кидав в обличчя змінний вітер, вивів Котту із заціпеніння. Він аж тепер відчув у нозі такий біль, аж на очах виступили сльози. Застогнавши, Котта пошкандибав до блакитних клаптиків, сперся на камінь, потім опустився на землю й сів, прихилившись до каменю спиною. А пілка все лопотіла й ляскала його по обличчі щоразу, коли вітер на хвилю повертав із заходу на південь. Котта навіть не затулив долонею очі. Тим часом вогонь почав затухати й нарешті погас. Грубка вичахла. Котта безтямно дивився на цей викинутий кам'яною

лавиною шматок брухту й відчував, як у глибині його єства, народжується якась сила і починає спершу спроквола, а тоді дедалі дужче його трясти. А з темного отвору топки, мов сніжок, сіявся попіл — дрібнесенький білий попіл. Так і є — він, Котта, певно, стратився розуму.

Божевільний... Дивно, що довкола й досі валяються камінці і їх можна брати в руки й жбурляти. Й оце болюче сіпання в нозі не минуло, й ворітня, присипана уламками, ще на місці, й ліжко, й отой блиск на схилах... Так, він збожеволів, але світ усе ж не покинув його, а навпаки, терпляче лежить поряд із ним, своїм останнім мешканцем. І море зосталося з ним. І гори. Й небо.

А потім його раптом звели судоми й роззявився рот. Що ж то було — ревіння, сміх чи ридання? Цього Котта не знав. Власний голос долинув до нього наче звідкись іздалеку-здалеку. Котта був тепер десь поза собою, високо вгорі, на мерехтливих скелях і бачив, як серед трахілської пустки, перед вичахлою грубкою, там, далеко внизу, сидить навпочіпки божевільний, змучений чоловік. Блакитна пілка метлялася на вітрі й раз у раз била його по губах, била по очах, аж у нього виступили сльози. І тоді він перестав кричати, перестав сміятися й ридати. Навкруги стало навдивовиж тихо.

У цій тиші Котта повернувся з висоти скель знов до своєї душі, до свого подиху, до своїх очей. Нестерпне протиріччя між римським здоровим глуздом і незбагненною дійсністю на Чорному морі щезло. Епохи позбувалися своїх назв, переходили одна в одну, перетиналися. Тепер хворий на падучу крамарчин син уже міг скам'яніти й грубою статуєю стояти серед діжок із квашеною капустою, люди могли обертатись у тварин чи вапняк, а тропічні рослини могли серед криги розквітати й знов одмирати... Отож Котта заспокоївся, впіймав тріпотливу пілку й почав читати [137] нашкрябані вуглиною, шматком руди та крейдою окремі слова напису, майже стерті сліди якого він ще мав знайти на решті монументів:

...ГОСТРЯКИ

СРІБЕРНІ

...ГРІМ...

...БЕЗЗАХИСНО

СЕРЦЕ...

РІЗНИЧКИ

...СОЛОВЕЙКО

Два дні пробув Котта серед трахілських руїн. Він витяг із каміння ту блакитну пілку й перев'язав нею свою напухлу ступню. А на ніч спорудив із шматків руди перед нішею в скелі захисток од вітру, розпалив поряд з трубкою чимале багаття і, згорнувшись клубочком, заснув у відблисках жару. А перед тим, оточений роями зелених мух і знемагаючи від огиди, він прикидав дохлого вовка камінням, ще й спробував вивершити якусь піраміду. Та це йому не вдалося. І все ж падаль тепер лежала під купою каміння, над якою ще довго гуділи мухи, вишукуючи щілин, щоб проникнути всередину. А стерв'ятники зникли.

Ці два дні заходив він і до здичавілого Назонового садка, зусібіч обсипаної рінню оази під навислими кам'яними брилами, і знайшов там обписані колони, тесані плитняки та менгіри. Вони стояли так само, як тієї квітневої ночі, коли він побував тут уперше,— повгрузали в землю, поперекошувались, а декотрі й зовсім попадали: занедбані надгробки, схожі скоріше на пам'ятні обеліски. Але тепер ці менгіри, захищені від літньої спеки лаврами, папороттю й терном, захопило наступне покоління слимаків, і поверх написів так само пульсувало слизьке покривало. Тільки подекуди ще можна було прочитати окремі слова, і складалося враження, ніби в цих невеличких заглибинах ще стоїть дух оцту, смерті, що створює довкола тих небагатьох слів атмосферу

страху. Здавалось, неначе слимаки тримають в облозі кожнісіньку літеру, аж поки з неї вивітриться остання згадка про загибель, а потім поблажливо, спокійно розповзаються по всіх знаках на камені, ховаючи під собою одне по одному всі слова.

Котта шкандибав світом трахілських руїн як людина, що дивом зосталася жива й никає завалами знищеного стихією міста — спочатку спантеличено й без певної мети, згодом усе зосередженіше й нарешті навіть з готовністю пошукати серед каміння якихось ще придатних речей... Але в Трахілі [138] не лишилось нічого, крім потрісканої трубки та нашкрябаних на клаптиках тканини чи викарбуваних на камені слів. Отож Котта монумент за монументом обійшов це хранилище потьмянілих знаків, повисмикував з каміння прапорці, серед тиші прочитав уголос те, що ще можна було прочитати,— якийсь позбавлений глузду текст,— і наповнив свою торбу тим шматтям. Бо серед багатьох вицвілих написів та окремих слів на вітрі лопотіли й імена, йому знайомі,— імена мешканців залізного міста.

Минуло два дні, харчі скінчились, і зуби в Котти від водявих шовковиць стали фіолетовими. А на стрімчаках та гребенях хребтів, куди Котта зі своєю скаліченою ногою не міг видертися, й досі бовваніли монументи з непрочитаними словами.

Голод гнав Котту назад, на узбережжя, але він ще мусив повернутися сюди, поки дощі не змили на клаптиках останню літеру!

І ось одного вітряного жовтневого ранку Котта обережно, спираючись на ціпок із розгілини, ступаючи крок за кроком, спустився до моря. Ще до смерку він був уже в бухті балюстрад. Там його й знайшов винар Фіней, який привів на берег двох мулів з великими кошиками, щоб набрати подрібненої прибоєм щебінки. Побачивши виснаженого римлянина, винар повідв'язував з одного сідла кошики й запропонував Котті сісти на мула. Отак після заходу сонця Котта, напівсонний, скоцюрблений, доїхав, похитуючись до линварового

будинку й застав там усе так, як і сподівався. Вікна й двері стояли навстіж. Лікаонів дім був порожній.

XIII

Томи нагадували прифронтове місто. Дедалі більше верховинців утікало з худобою на узбережжя, бо в горах морени й кам'яні лавини спустошували житла та пасовища. Звори зникали під осипищами. Були дні, коли від підземних поштовхів у мисниках залізного міста бряжчав [139] посуд, у бухті балюстрад обвалювались еркери та карнизи, а в оточеній мурами гавані здіймалися такі вали, що всі човни довелося повитягати на суходіл. Під завісою осіннього дощу гори, здавалося, скидають із себе все живе, збирають його на узбережжі й ув'язнюють на вузькій смужці між скелями та морем. Життя в Томах, як ніколи, пожвавішало.

Утікачі з гір знаходили собі притулок у печерах та серед руїн; вони робили над розваленими мурами тимчасові дахи з віття, комишу та бляхи, обсаджували ці вбогі оселі люпином і спали поміж овець та свиней, просто на камінні. Нічну темряву тепер осявали їхні миготливі багаття, сповнювало валування вівчарок та крики безпритульних п'яних чоловіків, що ховалися від дощу у Фінеєвому погрібку. Дехто з горян ще зроду не бував на узбережжі. Ці люди, обвішані з голови до ніг амулетами проти злих духів, на яких складали вину за своє лихо, нарікали незрозумілою говіркою на долю, кидали з крутих бескидів у розбурхане море жертву — бурштин, череп'яні фігурки та сплетені з волосся віночки — і, коли хвилі нарешті вгамовувались, монотонно, кволими голосами співали своїх пісень.

Не минало й дня без сварки чи й бійки між цими варварами з гір та мешканцями залізного міста. Дехто з ливарів не відчиняв удома віконниць тепер уже й удень і, коли вуличкою проходили ті втікачі, жбурляв на них через мур камінцями та всілякими покидьками або обливав їх помиями.

Тільки винар, здавалося, був радий ватагам цих нещасних, яких день у день більшало. Як і крамниця Феме, його погрібець був одним із тих місць, котрих не проминали ні горяни, ні бережани. Фіней скроплював недолю своїх нових відвідувачів вермутом та ялівцівкою, а плату брав із них тим, що їм пощастило врятувати на своїх ізворах та полонинах. Отож його комори з голими кам'яними стінами помалу заповнювалися грубо вичиненими шкурами, всілякими різьбленими речами та мінералами; а внутрішній двір обернувся на хлів, де в дощові дні Фіней і сам загрузав по кісточки в багні.

У цю напружену пору винар не виходив з погрібка вже й уночі; спав він тепер у дерев'яній халабуді, що стояла біля шинквасу й була схожа на собачу будку. Від гармидеру й криків п'яних гуртів Фінея відділяла тільки груба полотняна ширма; він лежав у халабуді на [140] залізному ліжку й намагавсь уявити собі обличчя тих тіней, що мелькали на ширмі, поки й засинав. Та коли в погрібку спалахувала сварка або коли Фінеїв слуга хапав за барки котрогось із підпилих відвідувачів і, обкладаючи його лайкою та прокльонами, тяг до сходів, Фіней ураз ніби вилущувався з тонесенької шкаралупи сну, відкидав ширму, сідав зі своїм тлустим черевом голяка серед брудник простирадел, а тоді діставав з-під матраца залізний прут і гамселив ним у трубчасте бильце ліжка доти, доки в погрібку западала тиша; потім він мовчки, грізно кивав тим прутом на винуватця рейваху, сердито запинав штору й, гучно зітхнувши, знову падав на зібгані простирадла. Це видовище тепер повторювалося майже щоночі.

Повернувшись із Трахіли, Котта жив у линварevому домі сам. Він обійшов увесь будинок до останнього закутка, шукаючи яхихось таємниць, але не знайшов нічого, крім купи мотлоху та припалих порохом інструментів у линварні. Котта щовечора брав залізні віконниці та ворота на прогоничі й засуви, ніби боявся нічних розбишак, а тоді годинами лежав без сну, обливаючись потом від люті на загальний гармидер.

Іноді він прокидався від того, що хтось розбивав на бруківці пляшку, або від криків, а коли ставав у темній ніші вікна й виглядав надвір, то бачив тільки, як попід різниковим будинком плентали, заточуючись, пастухи, що, попри вологу задуху, ходили в хутряних бурках, горлали сентиментальних пісеньок, а тоді раптом замовкали, бо їх аж вивертало від блювання... Але жоден із них, навіть найбільший відчайдух чи п'яниця, не підходив надто близько до линварового будинку й не намагався бодай штовхнути ворота. А Котта став уже сторожем у винайнятій оселі, ба більше: немовби з загальної мовчазної згоди, ливарі вже сприймали його як нового господаря будинку, що помалу знов обростав бур'янами. Стіни знадвору встилав плющ і затемнював вікно за вікном, поки декотрі віконниці вже переставали відчинятись і зникали за жовтими, як віск, сердечками листочків. Покалічена нога в Котти тепер майже не боліла, зате почала так відчувати погоду, що в дощові дні та перед сходом молодика він не міг і години витримати взутим. Отож у такі дні Котта ходив босоніж. [141]

Зникнення линваря Лікаона схвилювало мешканців залізного міста не більше, ніж звістка про загибель Трахіли... Кому потрібні були нитки, шворки чи вірьовки, той просто входив до линварні з боку освітленої сонцем вулички й під наглядом римлянина порпавсь у тому припалому порохом безладі, поки нарешті знаходив те, що шукав, і платив пригорщею монет, які Котта байдуже кидав до бляшаної коробки. Так само байдуже Лікаон щоразу кидав колись гроші до своєї залізної шафи. Часом люди бачили, як римлянин стоїть уранці біля крутильні й дослухається до знайомого хурчання.

Було в Лікаоновому домі й дещо нове, і воно привертало увагу: цілі гірлянди прапорців; ті гірлянди Котта понапинав навкіс через линварню, а також у веранді. Це були нанизані на конопляні шворки клаптики, які він повивільняв із трахілських кам'яних монументів і приніс до залізного міста. Мов оті незліченні гасла та заклики на столичних вулицях та на дошках для об'яв, що нагадували римським громадянам про їхні численні обов'язки, так у линваревому будинку погойдувалися тепер на

вздовж і впоперек напнутих шворках пообписувані й вицвілі прапорці з Трахіли.

Згодом Котта спробував дати цим клаптикам лад. Тепер на кожній шворці вони були якось пов'язані між собою, кожна шворка мала свою назву: "Арахна", "Чайки", "Єдваб"... Але куди нанизати численні назви рослин та камінців? На шворку "Ехо"? Чи на ту, що дістала ім'я скам'янілого епілептика? Гра, в яку Котта почав грати знічев'я, аби перебрати клунок ганчір'я, іноді тримала його в напрузі цілими днями.

Арахна про це нічого не знала. Коли він приніс їй клаптик з її ім'ям, вона тільки сплеснула в долоні й показала на мигах щось незрозуміле.

А Фіней, перше ніж повернути Котті такий самий клаптик зі своїм ім'ям, засміявся й витер тим клаптиком шинквас.

Терей ледве-ледве прочитав своє ім'я, тоді мовчки стенув плечима й знову схилився над діжкою з тузлуком.

Тільки Феме щось пригадала. В тузі за сином вона стала дуже балакуча, їй увесь час потрібно було, щоб її хтось слухав. Навіть обвішаним амулетами втікачам із гір, які збиралися біля полиць та перед осяяною мерехтливим світлом свічок Баттовою статуєю й, нічого не розуміючи, [142] витріщалися на крамарку, вона все розповідала й розповідала про своє горе і платила слухачам за їхнє терпіння чаркою гіркої та жувальним тютюном.

А пригадала Феме ось що: такі клаптики, як оці, Назонів слуга Піфагор збирав у томських будинках, приходячи на узбережжя,— фартухи, подертий одяг, речі, з яких повиростали діти; потім, у горах, він ставив якісь дивні кам'яні баби і обертав їх на такі собі дороговкази.

Одного холодного грозового літа, розповідала крамарка, Піфагор зійшов на берег з "Арго" — і то ще задовго до Назонового приїзду в

Томи. Винахідник, учений, що втік від якогось деспота на своїй батьківщині в Греції. Ту батьківщину він називав Самосом і мріяв про часи, коли на острові не стане не тільки деспота, а й будь-якого панування людини над людиною і всі заживуть у злагоді. Однак листи й газети, що доходили до нього в ті роки, зводили всі його мрії нанівець.

Років десять чи й більше грек жив у кам'яному будиночку на березі глибоко врізаної в суходіл бухти на південь від Томів — у тимчасовому пристановищі для рибалок, які завертали туди пересидіти, коли негода заставала їх дорогою додому. Дуже довго, крім тих рибалок, самітник більш ні з ким не спілкувався. Часом рибалки брали його з собою до залізного міста, і люди приймали Піфагора радо, бо він, немов посланець удачі, завжди з'являвся лише після щасливо пережитої бурі. Так у Томах народився звичай підносити йому подарунки. Після таких відвідин Піфагор, важко хекаючи під важкою ношею, повертався гірською стежкою до своєї самотності, сідав серед викинутих морем трісок та водоростей і писав на піску слова та знаки, а хвилі змивали їх і примушували писати все спочатку, по-іншому, знов і знов.

У кроні сосни, єдиного дерева в своїй бухті, Піфагор почепив три Еолові арфи й, наслухаючи гармонію їхніх звуків, які то наростали, то стихали, визначав, коли слід чекати шторму, а з ним і гостей із моря. У ті довгі роки тиші й самотності Піфагор почав розмовляти сам із собою і зрештою став забалакуватись. Перед Тереєвою різницею він виголошував довгі промови про те, як ганебно жерти м'ясо, аж поки одного разу Терей висипав з вікна йому на голову відро овечих тельбухів.

Піфагор запевняв, нібито в очах корів та свиней уміє розгледіти погляди зниклих, перевтілених людей — так [143] само, як у вилуплених баньках п'яного ливаря вже вбачає насторожений погляд хижака; грек стверджував, що в міру того, як перекочовувала його власна душа, вона жила в тілах ороговілих ящірок та офіцерів, і звільнили її з тих нікчемних подобин пострілами. Він казав, нібито бачив, як міста Троя й Карфаген виростали з каміння і знов розсипались на порох. І коли одного бляклого

дня на початку літа в гавані залізного міста з'явилася "Трівія" і з неї на очах у роззяв зійшов отой вигнанець, Овідій Назон, Піфагора в місті вже давно мали за причинного. Під наглядом двох солдатів із прикордонної охорони Назон ступив на берег, підписав у портовій управі стос перекладених синьою копіркою формулярів і, коли через кілька годин шхуна відпливла від причалу й під свіжим вітром невдовзі зникла з очей, він так і сидів мовчки зі своїми речами на пристані.

Побачивши цього пригніченого, охопленого розпачем вигнанця, Піфагор згадав про власний біль, власну долю і того дня на свій берег уже не повернувся. Без угаву щось розповідаючи, він допоміг римлянинові влаштуватись у порожньому будинку, який тому відвели на збезлюднілій вуличці, лишився з ним на кілька днів, а тоді на цілі тижні, місяці й кінець кінцем, коли вороже наставлені Томи примусили Назона вибратись до глухої Трахіли, Піфагор вирушив за поетом до того останнього притулку. Зрештою залізне місто збагнуло, що й римлянин, і його слуга, ні в чому не винні, та повертатися до будинку на узбережжі ні той, ні той уже не схотіли. В Трахілі було безпечніше.

У Назонових розповідях Піфагор ніби віднаходив свої власні думки й почування, гадав, що в цьому збігові нарешті відкрив гармонію, яку варто підтримувати й передавати далі. Одне слово, він кинув черкати на піску й почав залишати написи повсюди, де тільки бував. Спершу дряпав цвяхами та складаним ножиком тільки на столах у винаревому погрібку, згодом став шкрябати черепкамм на стінах будинків, обписувати крейдою стовбури дерев, а при нагоді — й котрусь приблудну вівцю чи свиню.

— Ох, Батт... — Феме зітхнула і, як завжди, коли згадувала про сина, втерла на очах сльози. Батт, мовляв, як бігав гуляти на всипані рінню схили, то часом теж приносив додому такі самі клаптики, як оце в Котти, хоч вона й забороняла синові заходити так далеко — через [144] його падучу — й щоразу карала: ставила навколішки на поліняку.

А те, що на цій пілочці, яку Котта щойно поклав перед нею на прилавок і розгладив долонями, стоїть її ім'я, нічого, мовляв, не означає. Піфагор, бачте, у своєму схилянні перед поетом зайшов надто далеко і почав записувати все, що Назон казав,— кожнісіньке слово, кожнісіньке згадане ім'я. А до Трахіли він утік від мешканців залізного міста, які вже почали були протестувати проти отих написів на їхніх будинках та кам'яних огорожах, вдаючись до відер з водою, собак та камінців. У Трахілі грек цілком віддався своєму захопленню й кожному Назоновому слову ставив пам'ятник. Десятки кам'яних монументів тяглись аж туди, де обвалювались льодовики, здіймалися бескиди та нависали скелі,— на знак того, що він, Піфагор Самоський, із своїми думками та поглядами тепер уже не сам на світі.

Настав уже й грудень, а сніг у Томах так жодного разу й не випав. М'який вітер, що вряди-годи переходив в ураган, раз у раз розганяв навіть найбільші скупчення дощових хмар, а тоді знов навішував над морем нову нерозривну пелену хмар. Та між цими оновленнями сірого, мов залізо, неба іноді робилося так ясно й тепло, що люди виносили на кам'яні огорожі провітрювати подушки та ковдри, рибалки викладали рядком на пристані й конопатили свої перекинуті догори днищами човни, іноді навіть спускали їх на воду, випливали на веслах у бухту, а тоді, налякані новою стіною хмар, утікали до гавані. На узбережжі все ще буяла зелень.

Котта ждав. Гуркіт у горах то замовкав, то знов наростав, а з високогірних ізворів усе йшли і йшли втікачі й розповідали про загиблих людей, знищені отари та присипані камінням хатини. Все це доводило, що поспішати знов до Трахіли — безглуздий ризик. Отож тепер майже не було дня, щоб Котта не заходив на кілька годин до крамниці Феме; він брав склянку чаю, сідав на ослінчику біля Баттової статуї, гортав пожовклі, всі в плямах від вогкості журнали, що їх привезла останнього разу "Трівія", часом допомагав крамарці перекочувати бочки, складати ящики, бо Феме розмовляла з ним так довірливо й уважно, ніби він ніколи й не був тут чужаком. І Котта приходив сюди знов і знов.

Обслуговуючи вбогих своїх покупців із гір, пильно оглядаючи [145] вовну, опали та вже припсовані смушки, що їх утікачі приносили на обмін, Феме ремствувала на власне й чуже горе, лаялась через життєві негаразди і, на підтвердження справедливості своїх нарікань, щоразу згадувала все нових і нових мешканців залізного міста, розповідала про їхні складні долі. Котта мовчки сидів собі на ослінчику, ні про що не перепитував, але часом на обличчі в нього проступав такий самий дурний вираз, із яким крамарчині теревені колись слухав її син. Мешканці узбережжя ненавиділи горян, здавалося, не стільки через їхню нужду чи грубі, незвичні манери, скільки через те, що в злиднях цих обшарпаних, безпритульних людей впізнавали власне минуле.

З сумних крамарчиннх оповідей Котта помалу довідувався не лише про те, що доля слуги-грека була схожа на долю його господаря-римлянина, а й про те, що тут долі всіх людей схожі між собою принаймні в одному: всяк, хто знаходив прихисток у руїні, печері чи ветхому кам'яному будинку залізного міста, колись і сам прибув сюди з чужини, хтозна й звідки. Крім кількох обідраних, патлатих дітлахів, у Томах, здавалося, немає жодної людини, яка жила б тут від народження, а не занесена на узбережжя вітрами втечі або заслання.

З балаканини Феме залізне місто поставало всього лише здичавілим закутнем, таким собі пересильним табором, до якого людина потрапляє внаслідок нещасливого збігу обставин та вироку долі й живе серед руїн, ніби в штрафній колонії, поки час чи випадок нарешті визволить її з цієї глушнини або вона просто безслідно зникне, як зникли Ехо, Лікаон і ще багато інших людей, що колись з'явились тут, певний час тулилися серед цього каміння, а тоді знову згинули з очей.

Ткаля Арахна, наприклад, прибилася на узбережжя Томів із судном грека-фарбаря, що шукав серед рифів червоних рогачів — непримітних на вигляд колючих мушель, зі слизу яких добував "імператорську фарбу" — чудовий густий пурпур, за який в італійських портових містах вагу за вагу вимінював сапфіри. Але перед самою бухтою балюстрад фарбареве судно потрапило в шторм, наскочило на риф і пішло на дно, а

глухоніма ткаля вчепилася за корковий буй, і її викинуло на берег. Із п'ятьох чи шістьох урятованих, що вибралися після тієї катастрофи на берег, тільки Арахна залишилася жити в залізному місті... [146]

Або взяти Терея. Якщо вірити Феме, то різник зі своєю Прокною втік із високогірної долини від снігових лавин, спричинених раптовою відлигою, як ото чабани та хлібороби втікають від селевих потоків. Кілька місяців Терей марно чекав у томських печерах судна на Візантію, а тоді почав заробляти на життя різництвом. Він спроваджував худобу на той світ та розчиняв туші так спритно, що люди помалу стали перекладати на нього всю різницьку роботу в місті. Терей забув про Візантію, дав лад одній із руїн — і зостався в ній жити...

Або Фіней. Феме пишалася тим, що за багато років після його приїзду до Томів вона ще жодного разу з ним не привіталась, і називала винаря шахраєм, якого обминають навіть ґедзі. Одного року він приїхав у серпні разом із Кипарисом як його напарник — горілчаний торговець, що набирав повен рот спирту й видихав язики полум'я, вмів грати на кларнеті й показував цілий кошик змій, якими обвивав собі шию та прикрашені татуюванням руки. Коли після третьої вистави один забобонний свинопас, бажаючи звільнити Томи від тих лиховісних плазунів, підпалив Фінеїв намет і всі змії спеклися, Фіней зажадав од мешканців залізного міста відшкодувати йому збитки; він з лютими криками гатив ломом у ворота, стіни й погрожував розчалити тому свинопасу голову. Кінець кінцем люди почали кидати йому з вікон гроші й запропонували пожити кілька днів, до від'їзду, в одному порожньому будинку.

Та коли в тому ж таки серпні ліліпут Кипарис спакував свого проектора й поїхав далі, Фіней залишився в Томах. Може, йому додав духу отой страх, з яким люди намагалися вгамувати його гнів, але він привласнив цей покинутий будинок, перебрався до нього з усіма своїми врятованими від пожежі бебехами, обгорілими клунками та обплетеними лозою суліями завбільшки як черево віслюка, подістав із валізи всілякі слоїки та рурки і склав із них перегінний апарат. Так Фіней

за один-однісінький день з мандрівного фокусника став міським винокуром.

І хоч після цього перетворення Фіней ще довго говорив про переїзди, мандри, африканські оази, пасати й одногорбих верблюдів, але тим часом він усе глибше й глибше закопувався в кам'янисту землю залізного міста й з допомогою чорного пороху та зубила видовбав у скелі під своїм будинком підвал. Потім він тримав у ньому кисле вино та бурякову горілку й о будь-якій порі дня та ночі приймав [147] відвідувачів. З-поміж усіх винаревих заходів саме той погрібець і викликав у Феме особливі заздрощі, ба навіть зненависть. Бо крамарчині покупці, що доти всідалися за бочкою від патоки й попивали тягучу наливку, згодом, як хотіли хильнути, почали завертати до Фінеєвого погрібка, а у Феме шереги строкатих пляшок з наливкою припадали пилом.

Коли Котта сидів на ослінчику перед кам'яним Баттом і слухав Феме, жінка щоразу починала згадувати про колишній затишок у крамниці, якого її позбавив Фіней, потім розповідала про гамір та крики в базарні дні, плакала за сином, що жалив собі пальці об кропив'яні гірлянди на полицях з наливкою, з дедалі більшою гіркотою говорила про світ, що його, хоч із шкури пнися, не втримаєш і не збережеш. Що було, те минулось.

Відколи разом із Баттом скам'яніли, заклякли її особисті погляди, про долю мешканців залізного міста Феме судила лише з того, наскільки легше чи важче чуже горе від її власного горя. Єдина людина, з якою крамарка себе не порівнювала, був германець Діт, цілитель і гробар. Десятки років тому кінь так ударив його копитом у груди, що ребра на лівому боці довелося виймати з тіла, мов обламані стріли; відтоді в цьому чоловікові билося беззахисне серце. Досить було повалити його на землю, копнути ногою чи штурхнути кулаком у його запалі, покраяні рубцями груди, і він міг померти.

До залізного міста Діта принесли на ношах кочові пастухи — вони знайшли його, заюшеного кров'ю, серед каміння на дорозі, що вела до Ліміри, й вирішили віднести нещасного помирати на берег. Але в гавані, там, де тепер видніють лише зарослі полином та дроком товсті мури, тоді ще стояв шпиталь, у якому покалічені рудокопи чекали милиць і викашлювали з легенів пилюгу та кров.

Сім місяців пробув Діт у тому шпиталі. Він лежав, прив'язаний до залізного ліжка, й іноді на цілі дні впадав у глибоку непритомність; із грудей у нього стримів цілий букет срібних трубочок, крізь які витікала сукровиця з гноєм, а коли йому міняли пов'язки, круг нього розходився такий сморід, що хворого зрештою один раз на тиждень почали зносити невисокими сходами на пристань, скидали бандаж і на свіжому вітрі обробляли рани. В такі хвилини Дітів крик чули в цілому місті й навіть на всипаних рінню схилах; то було таке болісне ревище, що Феме щоразу, як Дітові міняли пов'язки, тікала в глибину крамниці, затуляла [148] долонями вуха й, зіщулившись, чекала, поки ті крики перейдуть у жалісний стогін і нарешті стихнуть. Одначе те, чого чекало й іноді навіть бажало місто, нажахане цим болісним ревінням, не наставало. Каліка не помирав, а навпаки, видужував.

Він був останній із ветеранів розбитої, розпорошеної армії, яка в несамовитій люті підпалила навіть море. У Дітових кошмарних снах ще й тепер знов і знов прокочувався давно затихлий гуркіт канонади — прокочувався з такою нестерпною силою, що чоловік, не прокидаючись, аж роззявляв рота, щоб не полускали барабанні перетинки; потім йому ввижалися важкі панцирні крейсери та шпитальні судна, що йшли на дно, а до берега пливли підпалені пострілами з гармат нафтові плями. Констанца, Севастополь, Одеса та інші квітучі чорноморські міста ще раз, знов і знов зникали за вогняною завісою, і посеред якогось спустошеного й завойованого міста Діт мусив у кожному сні підходити до брами складу, розчиняти важкі ворітні й терпляче застигати перед жахливою картиною людства.

У тій кам'яній споруді без вікон було напхом напхано й подушено отруйним газом мешканців цілої довжелезної вулиці. Брама витримала натиск смертельного страху, мук і розпачу тієї хвилі людей, що, задихаючись, безтямно роззявляючи роти, марно намагалися ковтнути хоч трохи свіжого повітря зі шпарин та тріщин; дужчі дерлися по тілах слабкіших усе вище й вище, але клуби газу, згідно з фізичними законами, байдуже підіймалися вслід за ними й кінець кінцем обертали і їх, дужчих, у звичайнісінькі сходи для ще дужчих, що, мов гребінь цієї людської хвилі, також страждали в передсмертних муках, забризкані кров'ю та блювотиною, і дряпали, й душили одне одного, виборюючи ще бодай однісіньку мить життя.

Щоразу, коли Діт відчиняв одну ворітню браму й бачив, як із жахливо сморідної хмари на нього цілими стосами валиться люд, вся боротьба вже давно була завершена, а жертви лежали з роззявленими ротами, закоцюблі в судомах, і тоді він прокидався й скрикував, і Прозерпіні, його нареченій, доводилось тримати Діта й угамовувати, доводилося вже вкотре пояснювати йому, що та брама — минуле, і тепер вона завжди стоятиме розчинена, що ота чорнота довкола нього — просто томська ніч, а не смерть, просто залізне місто, просто море. Прозерпіна мусила пояснювати йому це щоразу, знов і знов. [149]

Одного з тих воєнних років, коли було знищено й утрачено майже все, що можна знищити й утратити, і велика частина краю, за який точилася боротьба, знов обернулася на пустку, Діта пойняв неймовірний страх. Отож якось пополудні він узяв та й вибіг із військової колони, що сунула зворами та гірськими перевалами назустріч загибелі. Не усвідомлюючи, чому страх охопив його саме в цю особливу хвилину й не дав ступити ще крок разом з усіма, Діт зненацька скочив на підводу, схопив віжки, заходився, не сідаючи, періщити батогом, мов навіжений, коня й погнав гірською дорогою вниз. Услід йому ніхто нічого навіть не крикнув. Не пролунало й пострілу. Лише кілька зморених, виснажених облич подивилося в бік дезертира, а тоді знов повернулися туди, куди тяглася колона.

Діт гнав з гори, чув, як падають із воза на землю ящики з набоями, бухти колючого дроту, сигнальні тички, й без упину репіжив коня, хоч підвода так підскакувала на вибоїнах, що, здавалося, ось-ось розпадеться. Діт мав таке враження, наче в цій скаженій їзді його колона весь час залишається в нього за спиною, наче не він несеться згори, а назустріч йому летить блакитна, зелена й чорна глибочінь, летять кущі й каміння. Перед ним стелилася гірська дорога, всіяна уламками, тваринними й людськими трупами.

А потім на шляху в нього виріс отой скелястий виступ, і Діт так рвучко потяг за віжки, що кінь закинув голову назад, став дибки і підводу шарпнуло вбік і тоді вже не витримав і Діт. Кулаки в нього розтислись, і віжки та батіг випали з рук. Діт сторчма полетів на коня і ще в повітрі спробував ухопитися за його хвіст чи гриву. Йому зрештою пощастилося, але перепуджений від батожіння, змилений від натуги кінь хвицнувся, з усієї сили вдарив заднім копитом отого хижака, отого мучителя — вдарив Дітові в груди й, ту ж мить відчувши, що за хвіст його вже не держать, знов перейшов на клус.

Ще до того, як із рота вдарила кров, Діт знепритомнів од удару, йому привиділись білі коловерті на небі, а над ним ковзнула громохка споруда з осей, перекладин та планок, страшна химера, а тоді на диво весело промиготів частокіл колісних шпиць, за який він спробував ухопитись і який укрутив його за собою.

Коли Діта знайшли, він уже був далеко од цього світу. Глибоко внизу через ячмінь на терасній ниві, залишаючи [150] кривулястий слід, якийсь кінь волочив на одній голоблі купу уламків, його потім ледве спіймали. Діт лежав у чорному супокої й не відчув, як його взяли на руки, як кудись понесли. Аж через сімнадцять днів крізь криваву завісу до його свідомості проникли перші звуки — удари ковальського молота, жалібний ослячий крик, людські голоси, чиєсь ім'я. Це були Томи.

Хоча Діт від туги за білими, як крейда, фрісландськими піщаними мілинами страждав ще дужче, ніж через своє каліцтво, хоч іноді він,

сидячи над своїми тиглями та слоїками з мазями, заплющував очі й мріяв про загублені серед узбережних мілин пташині острівці й пасовища з чередами корів та сріблястими чайками, однак бажання повернутися на батьківщину ніколи не виказував. Після того, як Діт побачив стільки трупів і відчув у собі стільки руйнівної люті, шлях назад, на рідні береги, йому видавався навіки заказаним; ніщо вже не могло знов стати таким, як було.

Внаслідок марудного листування, що за умов морської пошти та безконечних зим затяглося на цілі роки, якийсь інвалідський фонд кінець кінцем переказав Дітові гроші; на них він купив собі клапоть перелогу й почав розводити пасльонові та всілякі ароматичні трави. Помалу Діт опанував рецепти ліків, що від них колись зарубцювались і його власні рани, готував мазі, товк на порошок якісь тьмяні кристали, продавав настоянки в темно-синіх пляшечках і нарешті навіть знайшов на одному глухому хуторі жінку, котра спершу виявила бажання пожити з ним у залізному місті, а тоді й зосталася назовсім, хоч погодилася на це й не відразу. Це була Прозерпіна, його наречена. Рік у рік вона намагалася вмовити Діта поїхати вдвох до чарівного міста Рима; після пересварок, що тривали в них цілими днями, вона іноді кидала його, але потім щоразу все ж таки поверталася до їхнього тихого будинку, сповненого запахів мирри й столітника.

Та хоч як дбала Прозерпіна про нареченого, проте його похмурої туги не могло розвіяти навіть її палке кохання. Бо відколи Діт, понівечений війною й копитами, знову прийшов до тями, став на ноги й поніс під рубцями своє беззахисне серце, жив він, по суті, вже тільки задля мертвих. Його мазі та настоянки неабияк допомагали людям, але в глибині душі він усе ж таки був переконаний, що живим уже ніщо не зарадить і нема такої жорстокості, нема такого приниження, на яке жива людина не зважиться [151] від голоду, гніву, страху чи просто з дурної голови. Жива людина здатна на все.

Тільки на обличчях мерців Діт іноді бачив — принаймні так йому здавалося — вираз безневинності, яка його зворушувала і яку він за

допомогою всіляких есенцій намагався зберегти до тієї хвилини, коли зрештою ховав усі ті страшні сліди розкладу під землею та камінням. Гробар Діт не знав нічого беззахиснішого, нічого безпораднішого, ніж людський труп. Отож мерців, яких йому доручали поховати, він обмивав дбайливо, мов немовлят, напахчував їх, гарно наряджав, укладав у домовину, а могилу вивершував своїми майстерними кам'яними надгробками на знак того, що смерть — це, як не кажи, все.

Коли Діт, небалакучий, зосереджений, сидів у Фінеєвому погрібку, винокурові часом щастило завести з ним розмову. І Дітова розповідь про краєвиди на узбережжі була така розлога й спокійна, як море в тиху погоду. Згадував Діт і про рябих корів та затоплені водою ліси, а одного разу навіть розстебнув на собі сорочку й показав п'яній компанії рубці на грудях; під рубцями в нього билося серце. Та коли вже Діт починав говорити, то щоразу вплітав у розповідь ті самі слова — банальні слова, про які Феме казала, нібито їх привіз із Рима Овідій Назон, і які для Діта були такі характерні, що люди потай навіть лічили, скільки разів він згадає їх за вечір, нерідко й закладалися з цього приводу. Діт розумів, що з нього глузують, і все ж таки той банальний вислів знову й знову злітав йому з губів, бо в ньому було все, чого він зазнав і що йому засвідчив світ: людина людині вовк.

## XIV

Зима минала без снігу, не було навіть інею на деревах, а в затишку під мурами та скелями цвіли блідо-жовтим квітом кущі.

Коли минуло зимове сонцестояння і дні знов почали непомітно довшати, рвучкий вітер так торгав віконницями [152] в Коттиній мансарді, що надвірна рама випала з коробки й шибки побилися. Жити в комірчині стало неможливо. Пліснява невтримно наповзала й на пташині зграї, безкрає небо, райські ліси та горбисті рівнини гобеленів і проганяла Котту до сухішої линварні. Отож він постелився серед припалих порохом вірьовок, мотовил та котушок, а горішній поверх полишив шершням та попелясто-бурим турманам, які, приваблені

магічною силою битого скла та порожніх зіниць вікон, заселяли в Лікаоновому будинку кімнату за кімнатою. Стінами тяглися цілі армії мурашок, вливаючись у безгучні бойовища за пір'їнки, неперетравлені зерна в голубиному посліді чи лискучий, геть виїдений панцир бронзівки.

Коли Котта повертався до свого занепалого дому від Феме, наслухавшись і розповідей та нарікань, то іноді до пізньої ночі обходив свої гірлянди, які все ще висіли вздовж і впоперек линварні, наче прикраси на карнавалі злиднів, і порівнював крамарчину балаканину з окремими словами, уривками речень та іменами на вицвілих трахілських клаптиках.

І хоч би про що говорила Феме, хоч би на що нарікала, більшість із усього того він, як йому здавалося, знаходив потім, походжаючи линварнею, на тих обписаних полотняних шматинах. Беззахисне Дітове серце, Фінеє-ві змії... І хай чимало з тих написів залишалися незбагненними, але одного з таких вечорів Котта все ж таки дійшов висновку, що з трахілських пам'ятних каменів можна було довідатись не набагато більше, ніж із крамарчиної балаканини,— про людські долі, чутки й легенди, зібрані на цьому узбережжі Овідієм Назоном та його слугою-греком, перенесені в гори й записані в стилі химерної дитячої гри. Те, що стояло на цих поплямлених, потріпаних, нанизаних на білизняні шворки клаптиках полотна, а в горах тріпотіло під вітром на трахілських каменях, було пам'яттю залізного міста.

Під монотонний шум дощу, який усі ці тижні тримав людей, наче бранців, по хатах, печерах та під сякими-такими дашками серед руїн, гори ніби помалу вгамовувались. Гуркіт кам'яних лавин та селевих потоків оддалявся, стихав, а траплялися дні, що й змовкав зовсім. Найубогіші втікачі лаштувалися вертатись до своїх спустошених ізворів; більших злиднів, ніж у брудному залізному місті, горяни не бачили навіть у своїх поруйнованих хуторах та виселках. [153]

Коли дощ іноді трохи вщухав і ненадовго западала тиша, яку порушувало тільки скрапування води з дерев, утікачі сходилися гуртами перед своїми притулками, задивлялися на хмари й раз у раз заводили суперечку про те, що означає ота вузенька світло-сіра смужка на обрії: чи то погода справді має поліпшитись і пора вже вертатися на поховану в горах батьківщину, а чи то знов усього лиш відблиск оманливої надії? Бувало, хмари знову змикались, з неба падали важкі дощові краплі, а горяни все ще стояли у баговинні чи в каламутному струмку, сперечалися, кричали одне на одного й розмахували руками.

Недалекі околиці залізного міста застилав туман, запинала водяна пелена, не видно було чорних стрімчаків над бухтою балюстрад, не видно було навіть самого моря, якщо не брати до уваги кількох вервечок прибою під берегом, а гори повивало хмаровиння. Здавалося, що небо, опустившись аж на кам'яні та сланцеві дахи, чогось не важиться підняти покривало над отими жахливими викидами з узбережних гір і явити світові те, що наробили лавини та оповзи; це все мало датися взнаки одного ясного січневого дня.

В таку погоду час у людей ніби зупинявся, тоді як у рослин він просто летів. Повітря було таке тепле й важке, що навіть у тоненькому шарі ґрунту прокидалися спори, ключилося насіння, викидало пагони та листочки. Хто, проспавши якусь годину, розплющував очі й роззирався довкола, тому здавалося, ніби його вже повиває пліснява. Все, що потребувало вологи, тепла й світла, тепер починало розвиватися й буяти. Щойно десь затухало багаття, як із-під попелу вже вибивався бур'ян. А дрова просто не хотіли горіти. Покрадьки, спершу прозорим, як скло, водявим корінням, потім зеленими пальчиками-стебельцями, далі п'янким квітом і нарешті цупкими, вкритими мохом, наче панциром, руками-вітами зарослі наступали на Томи.

І хоч іржа, ця споконвічна барва залізного міста, помалу й зникала під лискучою від дощу зеленню, але її згубна неситість від вологи розпалювалася ще дужче, потай іржа робила своє діло далі; під плюшем та цвітом залізні віконниці ставали наче подзьобані, ламкі, мов толь, і

розкришувались; куті огорожі перехняблювалися й підламувались, усілякі оздоби, металеві лілії та схожі на листя гостряки, а також поруччя на місточку через струмок [154] обламувались, тонкі ґратки перетлівали, ніби солом'яні скрутні.

Все опинялося в обіймах віття, і кінець кінцем уже годі було розгледіти — стоїть іще флюгер із півником або фігурка на фронтоні чи вже давно розсипалась. Пишна зелень прибирала форму тих речей, які обвивала,— спершу грайливо, ніби пустуючи, але згодом вона розросталася все впертіше, буйніше, влягаючи тільки власним законам форми й краси і ховаючи під собою всі сліди людських рук.

На початку січня рослина проникла вже й у саму линварню. То була блакитна берізка; вона безперешкодно повилася навколо вбогих Коттиних гірлянд. Наче для того, аби прикрасити ці трахілські клаптики, берізка, чіпляючись вусиками, поповзла по шворках і то пришпилювала до манишки, одірваної від чоловічої сорочки, брошку чи орден із своїх квіточок-дзвоників, то обрамляла шматок шовкової підкладки віночком з листя, переплітаючи гірлянди й обертаючи їх помалу на суцільне шатро, таке собі колихке склепіння, що його Котта сприймав байдуже, як плющ на мурах або мох на сходах.

Може, це плетиво з клаптиків, шворок та квіточок Котта вже ніколи й не розплутав би й узагалі забув би про оті вицвілі написи так само, як забув про крамарчину балаканину, а згодом і про Рим, якби одного січневого ранку в залізному місті раптом не з'явилась ота здичавіла жінка — босоноге, спотворене рубцями та болячками створіння, чия поява зрештою мала призвести не тільки до загину цього склепіння в линваревому домі, але й до краху Коттиного світу.

Чужинка ніби спустилася з хмар; загорнена в драну накидку, вона виринула з пасмом туману, який цього ранку вставав із моря, підіймався вгору й пропливав над покрівлями залізного міста і всипаними рінню схилами. На всьому узбережжі лежала просякнута випарами біла тиша. Дощ перестав.

Дивлячись тільки на стежку перед собою, чужинка дошкандибала до берега і, здавалося, навіть не завважила, що її вже давно оточують не гірські обвали, а будинки, й що йшла вона вже не ярами та розколинами, а вуличками міста. Жінка простувала до моря. На Томи, на світ людей вона не звертала уваги, та спочатку й саму її, по суті, [155] ніхто майже не помічав: у ці дні тут вешталося стільки обшарпаних, стільки нещасних...

Нарешті, вже на молу, вона сперлася на перекинутий догори днищем човен і ніби аж із полегкістю задивилася в порожнечу. Так минуло кілька годин; жінка стояла нерухомо, застигло, немовби приставши до смоли, якою був покритий човен. А часом, коли об хвилеріз у кам'яній чаші гавані розбивався пінявий вал, вона виштовхувала з грудей хрипкі, незрозумілі звуки. Згодом на неї звернули увагу дітлахи, що трощили неподалік мушлі й хутко збагнули, яка беззахисна ця чужинка. Вони спершу заходилися кидати в неї камінчиками, потім підступили ближче, посмикали за лахміття й з реготом сипонули врозтіч, тоді почали штурхати і палицями, а коли жінка стала злякано скрикувати, від утіхи аж заверещали. Вона не відганяла мух, що обсідали виразки в неї на щоках, зате коли Ітіс, різників син, настромив на палицю й простяг їй окраєць хліба, ту ж мить його схопила.

Ця жінка була, мабуть, німа й спілкувалася з людьми на мигах, як ото глуха ткаля. Отож десяток чи й більше маленьких ручок заходилися робити їй знаки — стискали кулачки, розмахували ними, згинали, мов у театрі тіней, пальці, поки цьому гармидеру зрештою поклав край різкий крик, і всі руки злякано опали, ніби листячко на мімозі.

Але то закричала не чужинка, а Прокна, захекана гладка різничиха. І скрикнула так, що її крик ту ж мить прикував увагу цілого міста до однієї-єдиної людської долі. Томи відразу ж звернули свої погляди до цієї страшної незнайомки; звідусіль бігли ливарі, вбрані в чорне жінки, горяни, рудокопи.

Прокна саме начиняла в різниці ковбаси й побачила з вікна свого синочка на пристані, побачила серед галасливої дітлашні аж надто близько біля води. Вона спробувала гукнути малого, але не догукалась і поквапилася, важко сапаючи, сходами на пристань, щоб забрати Ітіса додому. І коли раптом уздріла чужинку, що нерухомо дивилася в порожнечу, то враз упізнала в цій знівеченій, обліпленій мухами жінці Філомелу, свою сестру.

Отож різничиха скрикнула, запала тиша, а вслід залопотіли врозтіч дитячі ніжки. Нарешті чужинка відчула, що до неї вже збігається місто, відвела погляд від моря й побачила Прокну. Однак цього обличчя, яке запливло жиром, вона начебто не впізнала й уже розтулила була [156] рота, щоб застогнати, і в цю мить усі, хто стояв довкола, збагнули, що причина німоти в неї зовсім не та, що в ткалі Арахни. Замість рота в чужинки зяяла тільки мокра, вся в темних рубцях рана; вуста в неї були порвані, зуби повибивані, щелепи потрощені. Ця жінка, що застогнавши, ступила назустріч Прокні й упала в її обійми, не мала язика.

І це — Філомела? В пам'яті мещканців залізного міста, що тим часом зібралися на березі, зринуло вродливе обличчя двадцятирічної дівчини, яка промивала в різниці кишки, патрала над ночвами з окропом курей і в усьому була цілковитою протилежністю своїй незграбній, тлустій сестрі. У Прокнинім домі Філомелі жилося не краще, ніж служниці. Кілька років тому вона нібито загинула десь у горах, однак її трупа тоді так і не знайшли... Невже це таки Філомела?

Цього ранку Томи згадали й про чутки, що ходили тоді на узбережжі; правда, тим, хто їх поширював, різник суворо пригрозив, отож чутки згасли, від них лишилося тільки те, що мало право лишитися,— як, власне, сталося саме лихо.

Одного дня Терей нав'ючив мула м'ясом, маючи намір доправити його до табору шукачів бурштину, й вирушив з Прокниною сестрою, що й раніше супроводжувала його в гори. Та ввечері того ж таки дня — тоді саме прогриміла літня гроза, з-над моря піднявся такий же туман, як

оце й тепер,— різник захеканий, подряпаний, зійшов з гір і в сльозах почав кричати, що мул на гірській стежці схарапудився, посковзнувсь і потяг Філомелу за собою в урвище.

Терей мав змучений вигляд, але не схотів одпочити й години; разом із помічниками, що прихопили з собою вірьовки, смолоскипи та ліхтарі, він поспішив знов у гори.

Два дні й дві ночі шукали вони дівчину, але знайшли в напівтемному зворі, дно якого було все в тріщинах та розколинах, тільки понівечений труп мула. Довкола валялися ковбаси, окости, солонина, в сусідніх урвищах завивали голодні шакали, марно силкуючись дістатися до цієї поживи, що впала сюди просто з неба. Те, що лежало потрощене на дні глибокої прірви, можна було врятувати лише за допомогою вірьовок, А Філомела, казали тоді люди, певно, провалилася крізь одну з тих чорних зяючих розколин на дні звору кудись глибоко-глибоко.

І ось Філомела стояла на березі; вона з'явилася в залізному місті, мов сама смерть,— покалічена, спотворена, [157] приречена на довічну німоту жертва, що скиглила в Прокниних обіймах і не розуміла, здавалося, жодного запитання, жодного заспокійливого слова. їй був нестерпний будь-який доторк, крім доторку червоних, набряклих Прокниних рук, і коли на неї бодай падала тінь якогось чоловіка, Філомела аж зіщулювалась.

Цього ранку Томи збагнули, що різничишина сестра позбулася не тільки язика й краси, а й глузду, і почути від неї нічого не пощастить. Але Філомелу все одно намагались розпитувати, тоді безпорадно звертались одне до одного, й кожне щось бурмотіло собі під ніс, аби лиш не давати однієї-єдиної відповіді, не вимовляти одного-єдиного ім'я, яке крутилося в усіх на вустах. Люди крадькома роззиралися в натовпі, шукаючи поглядом різника. Та серед тих, що збіглися на берег, Терея не було. Не було і його човна.

Сховавши обличчя в Прокни на грудях, тут, поруч із білою, просякнутою сіллю безконечністю, Філомела мовби сприймала людські голоси як чаїне кигикання чи рокіт прибою. Аж коли до обох жінок проштовхався винар і широко роззявивши рота, висолопив язика, а тоді схопив його пальцями й спробував цим страшним порухом викликати в пам'яті каліки найжахливішу мить у її житті, ще й закричав: "Хто? Хто?" — нещасна на хвилю ніби повернулася зі своєї далечі в світ здорового глузду й жорстокості, усвідомила, що стоїть серед людей, і моторошним поглядом втупилася в їхні обличчя. Вона побачила вкриті зеленню руїни залізного міста, халупи під крутосхилами, побачила на березі багато невідомих їй рослин, а посеред цих заростів — білу, аж блискучу від сонця стіну, на облупленому тиньку якої за щасливіших часів мерехтіли Кипарисові картини.

І Фіней збагнув: у цю хвилину на Філомелу зійшло просвітлення. І ту ж мить він злякався, що зараз вона знов замкнеться в собі й не подасть їм жодного знаку. Отож він заходився кричати їй на вухо, наче глухій, допитуючись ім'я того, хто так над нею поглумився.

Діт спробував відтягти ошалілого винаря, і тоді Філомела подивилася Фінеєві в очі так, що він замові? і мусив відвести погляд, а вона піднесла руку — поволі, немовби під тягарем страшенної втоми,— й кивнула на голу, обрамлену плющем та диким виноградом стіну — на різників будинок. [158]

XV

Коли Терей увечері ввійшов на човні під легким західним вітром у гавань залізного міста й причалив до пристані, на берег уже впали густі сутінки. З самого ранку море було спокійне, і Терей, скориставшись цим, порозставляв у сусідніх бухтах верші та сіті. Томи зустріли його тишею. Вулички та майдани наче вимерли; на небі вперше за багато тижнів висіялися зорі.

Стомлено ніс Терей додому свій вилов — два кошики гарної риби; декотрі рибини ще хапали ротом повітря й марнували рештки життєвої сили, час від часу рвучко стріпуючись та б'ючи хвостами.

Різник не помітив, як ціла вервечка тіней сахнулася від нього в темні підворіття, ніші та під'їзди. У багатьох вікнах світло не горіло, щоб тіням із чорних кімнат було краще видно, як той нелюд простує вуличками.

Різник поставив кошик з рибою на кам'яну лаву біля воріт, штовхнув ногою хвіртку й привітався до пітьми. Але в його будинку було так само тихо, як у цілому місті. І тоді у вікнах спалахнуло світло. З будинку вислизнули дві тіні й розтанули серед руїн. Прокна потягла сестру за собою в ніч.

Терей машинально, мов розмальований блазень у годиннику, трибки якого то відчиняють, то зачиняють дверцята, виставляючи та ховаючи порцелянові фігурки, ступив у ворота свого будинку; він був тепер яскраво освітлений сам, ще й осявав подвір'я та вулицю.

Взявши сина на руки, на яких тьмяно вилискувала риб'яча пуска, різник обережно зійшов сходами до криниці. Але за кожним його кроком синова голівка перекочувалася з боку на бік, а босі ніжки теліпалися й бились одна об одну, і залізне місто, й не побачивши заюшену кров'ю дитячу сорочечку, здогадалося, що малий Ітіс мертвий. [159]

Терей не кричав, не плакав. Той самий Терей, який міг перекричати в різниці навіть бика, охопленого смертельним страхом, тепер безтямно, геть безпорадно спускався до криниці, притискаючи до грудей мертве тільце; нарешті обережно поклав його на вишмугляний вірьовкою з відрами кам'яний зруб. Аж коли він стяг із хлопчика сорочечку і з темної різаної рани потекла кров, усі, хто стояв у темряві досить близько й заціпеніло спостерігав цю сцену, почули, як різник застогнав, почули вже зовсім інший, спотворений болем голос, такий самий чужий і моторошний, як скигління скаліченої Філомели.

Терей обмив сина, як обмивають небіжчика, притисся чолом до гострих країв рани, і принишкле в темряві місто збагнуло, що ця смерть — не тільки сліпа, безпорадна помста за Філомелине каліцтво, а й завершення десятирічного розпачу. Прокна забрала сина з часу й повернула його знов до свого серця.

Покинувши закривавлену сорочечку біля криниці, Терей поніс Ітіса до хати. Там він поклав хлопчика в ліжко, вкрив накрохмаленим білим простирадлом, взяв сокиру й назавжди покинув свій дім. Хто бачив, як він навмання гатить сокирою в усі ніші й кущі, ретельно освітлює ліхтарем усипані камінням долівки в руїнах та біля багать горян, зриває з поснулих людей ковдри, а тоді німо, недбало переступає й іде далі, той уже знав: різник шукає Прокну, він хоче її вбити. Але не звелася жодна рука, не озвався жоден голос, щоб його вгамувати чи втішити. Як ото дикі зарості сотнями очей зачаєно чатують на хижака, що висліджує здобич, так і Томи спостерігали за різником, що шукав жінку, якої вже й слід запався.

Жодні двері в залізному місті не витримали б тієї сокири. Захищений тільки пітьмою, Котта сидів біля вікна в линваревому будинку й стежив за світлом Тереєвого ліхтаря, за тривожними, миготливими відблисками, що перебігали з вулички на вуличку, зникали то в теміні повітки, то десь у печері, спалахували знов, пробиралися крізь густий садок і гнали перед собою по мурах та фасадах будинків тремтливі тіні.

І коли те світло спинялось, Котті починало здаватися, ніби він уже чує чиїсь крики, тупіт ніг, чує, як котиться каміння... Але в місті стояла тиша. І коли під дверима до линварні Котта почув розгніваний здавлений голос, то не зважився ні засвітити світло, ні одійти од вікна. Потім [160] хтось обережно прочинив двері, і Котта розгледів оголену матово-білу руку. Це була Прокна, вона привела до цієї схованки свою нажахану сестру; різничиха пошепки заспокоювала Філомелу й затуляла їй долонею рота.

Філомела впиралася, не хотіла входити до темної линварні, не хотіла взагалі нікуди йти, хотіла спати. Біля розчинених навстіж дверей жінки — дві чорні тіні на темно-сірому тлі подвір'я — посідали на долівку. Котта мовчав — спершу приголомшений і розгублений, а потім охоплений страхом, що одне-однісіньке слово, один-однісінький крок може їх сполохати і вони кинуться навтіки або від жаху скрикнуть і цим накличуть на себе оте мерехтливе світло й сокиру. Отож він почав нишком відхилятися в густу пітьму ніші, аж поки відчув поза спиною подих вітру, що залітав до будинку крізь розбите вікно.

Філомела притислася до огрядного теплого сестриного тіла й невдовзі заснула; і хоч заспокоювати її вже не треба було, Прокна все шепотіла й шепотіла їй на вухо, так ніби тепер, через стільки років мовчання, прагнула ще раз згадати кожен утрачений день і збагатити згаслу Філомелину пам'ять ще однією розповіддю.

А потім на Котту налягла така втома, що тихий, на диво лагідний Прокнин голос часом долинав до нього вже немовби десь іздалеку-здалеку. Так вони й сиділи втрьох серед ночі, зв'язані самим цим неспинним голосом, що проникав у сни скаліченої Філомели й у Коттину втому. Цей чарівний, заспокійливий голос так його заворожував, що зрештою він почав слухати вже не слова й речення, а лише їхнє мелодійне бриніння, і помалу забув і про Терея, й про небезпеку. Так година за годиною спливла ніч.

Скоро мало світати, за ніч вітер розігнав і хмари, й туман.

Нараз Котта прокинувся з короткого сну, і йому здалося, що ввесь линварів будинок сповнений тихим лагідним голосом, співом таким чарівним, неначе до Прокни повернулась і її врода, й молодість, і втрачене щастя. Та коли Котта підвів голову, щоб розгледіти в темряві бодай натяк на це перетворення, раптом побачив у дверях різника. Побачив тьмавий полиск його сокири. Терей таки знайшов синову вбивцю.

Що сталося наступної миті, було тільки сповненням пророцтва, яке вже давно стояло на трахілських клаптиках та прапорцях. [161]

Спів урвався. Терєй заніс над галовою сокиру, аби вчинити те, що йому наказувала вчинити скорбота й ненависть. Він підскочив до своїх жертв, але з-під стіни скинулися не руки двох жінок — спурхнули, розпростерши крила, дві сполохані пташки. їхні назви також були вже записані в трахілському хранилищі: ластівка й соловейко. Перш ніж криве Тереєве сокирище обернулося на довгий дзьоб, його руки — на крила, а чуб — на чорне та буре пір'я, врятовані пташки, шалено б'ючи крильми, перетнули линварню, вилетіли крізь розбиті шибки надвір і зникли у ще по-нічному синьому небі. А вслід за ними стрімко, хоч і плавно, шугнув, ніби здоганяючи Прокнин голос, одуд.

Цього ранку сонце вставало з блискучого, мерехтливого моря й осявало на узбережжі зовсім інші, перемінені гори. До неба зводилася нова гора, звільнена від туманів та хмаровиння дощової пори, обрамлена гостроверхими гребенями, осипами та завалами кам'яних лавин. Схили гори вкривала буйна зелень, а верх увінчували вічні сніги. Натужно спинаючись із земних надр до зір, це громаддя здіймалося над субтропічною рослинністю узбережжя аж до темно-синіх крижаних хмар. Будь-який гуркіт викидів, рокіт потоків ріні й навіть м'який шурхіт піску — все тепер змовкло. Зморена тиша залягла над зворами та схилами.

Нестямно, по-дитячому радий, сидів Котта самотою в линварні під своїм розпанаханим склепінням, перебирав клаптики гірлянд, вивільняв од вусиків та листочків берізки обписані прапорці й прочитував уголос у порожній кімнаті написи, як ото людина, що перебирає мотлох і востаннє називає речі, перше ніж навіки з ними розлучитися.

На тих клаптиках стояло, що Терей був одудом, Прокна — соловейком, Ехо — луною, а Лікаон — вовком... На трахілських каменях колись тріпотіли під вітром оці аж тут прочитані Коттою долі не тільки колишніх, а й майбутніх мешканців залізного міста. На одному з

полотняних клаптиків трапялася й назва того увінчаного снігом громаддя, чиє мерехтіння Котта бачив з розбитото вікна,— Олімп. Він кидав на узбережжя Томів могутнішу тінь, ніж будь-яка інша гора, що здіймалася в усі часи над Чорним морем.

Коли залізне місто спроквола виступило з цієї тіні, а Котта вийшов з линваревого будинку, була вже обідня [162] пора. Сонце стояло в зеніті, мов розпечений до білого образ вогню. Фіней саме вдобрював бурякову грядку деревним попелом. Побачивши римлянина, що простував вуличкою, винар покрутив пальцем біля скроні: мовляв, божевільний, та й годі. Атож, цей римлянин, либонь, таки стратився розуму. Він бурмотів щось сам собі під ніс, нічого довкола не помічаючи, на шиї — якесь плетиво зі шворок, ганчірок та берізки, що волочилося за ним, наче хвости паперових зміїв.

Котта не чув слів, які лунали йому вслід, не помічав і рук, що махали до нього; він, мабуть, дослухався до чаїного кигикання, гуркоту прибою, пташиного співу та шурхоту пальмових віял на вітрі. Але жоден людський голос уже не проникав у його свідомість. Перед очима стояли тільки картини, що їх провіщали йому оті написи на трахілських клаптиках: різників будинок тепер був усього лиш порослою мохом скелею, де зграя ворон чистила дзьоби; вулиці являли собою ущелини в розквітлих колючих заростях, а мешканці тих вулиць пообертались в каміння, птахів, вовків та в порожнє відлуння. Над Арахниною скелею з галасом знялася величезна чаїна зграя: вивільнившись із петель попрілих гобеленів, птахи злетіли в безхмарне блакитне небо.

Сповнений утіхи, що з кожним кроком у ньому наростала й час від часу вихлюпувала тихеньким хихотінням, Котта підіймався всипаними рінню голими схилами в бік Трахіли, до тієї нової гори. Тут ступав Овідій Назон, це був його шлях. Вигнаний з Рима,, з царства необхідності й здорового глузду, поет розповів на Чорному морі свої "Метаморфози" до кінця, зробив голе круте узбережжя, де мерз і тужив за домівкою, своїм узбережжям, а тих варварів, що утискували його і зрештою вижили до занедбаної Трахіли, взяв за свої образи. Розповівши кожну історію до

самого її кінця, Овідій Назон урешті звільнив власний світ від людей та їхніх звичаїв. А потім він, певно, й сам ступив до картини, на якій не було людей, невразливим камінчиком скотився зі схилів, бакланом шугнув над спіненими гребенями прибою чи пурпуровим мохом переможно примостився десь на рештках угрузлих у землю міськик мурів.

А те, що якийсь слуга-грек позаписував Овідієві оповіді й кожному його слову поставив пам'ятник, тепер уже не мало значення й у найкращому разі було грою для божевільних. Книжки пріли, згоряли, оберталися на попіл і [163] порох; кам'яні монументи падали й знов розсипалися щебенем десь на схилі; і навіть викарбувані в базальті знаки щезали під навалою слимаків. Щоб осягти дійсність, написи вже не були потрібні.

В гори Котту вабив тільки один-однісінький напис, який ще треба було відкрити. І він знайде його й прочитає на прапорці, захованому в сріблястому трахілському сяйві або десь у ріні на схилах нової гори. Але той прапорець буде, без сумніву, зовсім невеличкий — адже на ньому стоятиме лише одне слово з двох складів. І коли Котта спинявся, щоб перевести дух, а тоді застигав — такий мізерний під навислими над ним скелями, він часом кидав ці два склади в кам'яну пустку, а тоді, як до нього поверталося відлуння власного вигуку, відповідав: "Тут!" Бо те уривисте слово з двох складів, що відбивалося від бескидів, було його власне ім'я. [164]

ОВІДІЇВ РЕПЕРТУАР

Всі надруковані курсивом уривки в цьому додатку, за винятком трьох, запозичено з Овідієвих "Метаморфоз".

Винятки: в розділах "Август Перший", "Август Другий" та "Котта" наведено фрагменти з Овідієвих "Послань із Понта". Життєписи героїв давнього світу подано за міфологією Овідія.

АВГУСТ ДРУГИЙ

В "Останньому світі". Август Перший усиновлює його під ім'ям Тіберій Клавдій Нерон і призначає своїм наступником. За геральдичну тварину й символ влади Август Другий залишає також носорога; не відміняє жодного закону й не скасовує жодного вироку про вигнання; наслідує своїх богорівних попередників в усіх державних питаннях і рішеннях так неухильно, що зрештою прибирає і їхні імена й наказує величати себе Юлієм Цезарем Августом. Велить перетягти на полозках та котках п'ятнадцять бойових кораблів імператорського військового флоту з Тірренського моря до Рима, аби довести, що кожен, хто носить ім'я Августа, навіть кам'янистий суходіл може обернути на море, а море — на дзеркало — свого тріумфу.

У давньому світі. Август (42 р. до н. є.-37 р. н. є.). Другий римський імператор, син Тіберія Клавділ Нерона та Лівії Друсілли з роду Клавдіїв. Спершу носить батькове прізвище, потім його всиновлює Август Перший — після того, як закохався в Лівію Друсіллу й узяв її за дружину. Ставши наступником вітчима, володіє його спадщиною під ім'ям Тіберій Гай Юлій Цезар Август.

...Як з'являється Цезар, навіть гладіатори сходять з арени неушкоджені — стільки сили їм додає вже сам вигляд цього обличчя... Але я, о Цезарю, відколи й існує всесвіт, крізь усі часи, аж до твоїх, веду поезію...

АВГУСТ ПЕРШИЙ

В "Останньому світі". Імператор і герой світу; з його волі носоріг — подарунок від правителя Суматри — стає геральдичною твариною і символом влади. Щодня цілими годинами Август спостерігає цього носорога з еркерного вікна свого палацу і роздратованим жестом проганяє вістуна, [165] коли той приходить повідомити про скандал, пов'язаний із промовою поета Публія Овідія Назона. Чиновники й

бюрократи кінець кінцем самі витлумачують цей невдоволений жест як присуд поетові — вигнання.

У давньому світі. Август (63 р. до н. є.-14 р. н. є.). Перший римський імператор, син Цезаревої небоги Атії. Походить із заможної,, не дуже знатної родини. Спершу носить прізвище рідного батька — Октавій, потім, коли його всиновлює і призначає головним своїм спадкоємцем Цезар, двоюрідний дід, дістає ім'я Октавіст; після вбивства в 44 р. до н. є. Цезаря називає себе Гаєм Юлієм Цезарем, з 38 р. до н. є.— імператором Цезарем Дівієм Філієм, з 27 р. до н. є.— Августом, з 12 р. до н. є.— Понтієм Максімом з 2 р. до н. є.— Патером Патрієм, а через місяць після смерті його обожнено.

За його владарювання до підніжжя статуї Цезаря покладено відтяту голову Брута, Антоній і Клеопатра покінчили життя самогубством, народився Ісус із Назарета, вислано на Чорне море Овідія, відбулася битва в Тевтобурзькому лісі.

...Август, батьківщини батько, Цезар, він усім належить, дрібка цього загального блага — моя... Коли я дивлюсь на нього, здається мені, що я бачу Рим, такий схожий він величчю і вдачею на своє місто... Все долинає до вух йому, зір його помічає все, що діється в світі...

АКТЕОН

В "Останньому світі". На ярмарку у Візантії художник-декоратор зранку розмальовує парокінний фургон заїжджому кіномеханікові Кипарису. До полудня на парсиновій халабуді постає картина в темно-червоних тонах, де зображено оленя, що його роздирає зграя собак. Кипарис просить художника розтлумачити зміст картини, і той розповідає історію мисливця Актеона, що обертається в цькованого псами оленя.

У давньому світі. Беотійський герой; переслідуючи оленя, випадково потрапляє в скелястий грот і застає там богиню мисливства Діану, яка купається зі своїми німфами. Діана, розгнівана, що смертний побачив її голу, оббризкує його джерельною водою й перетворює в оленя.

Горе! Тікає від слуг своїх власних, гукнути їм хоче: І "Я — Актеон, ваш господар! Пригляньтесь до мене, [166] впізнайте!" / Слів не знаходить однак. А гавкіт — усе голосніший.../ Бути б хотів глядачем, та коли б тих укусів не чути!/ Пси ж — його вірні пси! — йому в тіло зуби встромивши,/ Рвуть свого пана, бо де ж було знати їм, що то за олень!..

АЛКІОНА

В "Останньому світі". Головний жіночий персонаж мелодрами, яку кіномеханік Кипарис показує на стіні різникового будинку в Томах. Плакатний портрет римської актриси Антонелли Сімоніні, виконавиці характерних ролей, що в образі Алкіони уславилася далеко за межами Августової імперії, висить на дверях крамниці Феме.

У давньому світі. Дочка бога вітрів Еола, Кеїкова дружина, цариця Трахіна. Марно намагається відговорити чоловіка від морської подорожі, коли той надумує пуститися в паломництво до святилищ Аполлона Кларського. Кеїк вирушає на вітрильнику до узбережжя Малої Азії, потрапляє в шторм і разом з усіма товаришами гине. Алкіона місяцями чекає чоловіка на кам'янистому березі Трахіна, а коли помічає нарешті в хвилях мертве Кеїкове тіло, кидається зі скелі в море.

Стрибнула щойно туди й — неймовірно! — нараз полетіла:/ Вже вона не на землі — вже в повітрі легкому ширяє,/ Жалісна птиця, крилом білосніжним чекраючи хвилю./ Поки летить, час од часу загострений дзьоб розкриває,/ Тишу морську мовби повним жалю прошиваючи зойком.

АРАХНА

В "Останньому світі". Глухоніма ткаля, що живе в сторожці біля зруйнованого, давно погаслого маяка в Томах. Переносить на гобелени історії, які зчитує з Назонових вуст. Та коли одного ранку море в бухті коло залізного міста стає сірчисто-жовтим, тільки вона пояснює на мигах враженим мешканцям узбережжя причину такого забарвлення води: просто це — пилок від цвітіння пінієвих борів. "А що таке пінії?" — питають у неї. Арахна й сама прибилася до узбережжя залізного міста так, як отой сірчисто-жовтий пилок на воді: вона припливла на судні одного фарбаря й торговця пурпуром, [167] який шукав серед рифів рожеві мушлі; але судно наскочило на підводний риф і затонуло, а глухоніма ткаля, вчепившись за корковий буй, дісталася до берега і єдина з-поміж небагатьох тих, хто врятувався, залишилася жити в Томах.

У давньому світі. Дочка фарбаря пурпурових тканин Ідмона з Колофона; знаменита своїм мистецтвом ткати й гаптувати. Викликає позмагатися Афіну Палладу, незайману богиню війни: "Я, Арахна, тчу краще й вишуканіше, ніж сама богиня!" Арахнина тканина, на якій зображено любовні пригоди богів, і справді виходить бездоганна й перевершує роботу Афіни. Тоді розгнівана Паллада шматує ті Арахнині картини й б'є саму жінку ткацьким човником. Це приниження так прикро вражає Арахну, що вона намагається повіситись.

...Відв'язавши нещасну, Паллада мовила злобно: "Живи! Але висний й надалі: така вже/ Випала кара тобі,— щоб майбутнім журитися вічно,/ Й роду твоєму всьому, й того роду найдальшим нащадкам"./ А на відході це й соком із зілля Гекати на неї/ Бризнула — й разом із краплями згубними їй і волосся/ Миттю спливло з голови, вже не видно ні вух, ані носа,/ Вже й голова — наче макове зерня, зіщулилось тіло,/ Вже по боках замість ніг — мов карлючки якісь гачкуваті./ Видувся тільки живіт, але й з нього вона випускає/ Нитку тонку й усе тче, як колись, павутиння-тканину.

АСКАЛАФ

В "Останньому світі". Торговець бурштином із Сульмони, що під час подорожі на Чорне море разом з поштою привозить із Томів до Рима також Назонів заповіт — барвисту листівку з видом залізного міста. В цій листівці, адресованій Кіані, вигнанець висловлює єдине побажання, яке в нього залишається насамкінець: "Бувай здорова!"

У давньому світі Демон підземелля; виказує Прозерпіну, коли та скуштувала в підземному царстві гранатовий плід. Внаслідок цього Прозерпіна дістається царству тіней. Щоб помститися Аскалафові за цю зраду, вона обертає його в птаха.

Ось він, позбувшись себе, зодягається в крила рудаві,/ Більшою в нього стає голова, загинаються кігті,/ Ледве [168] здіймає свої нещодавно оперені крила./ В птицю бридку замінився, в провісницю лиха близького —/ Мляву сову, що похмурим знаменням засмучує смертних.

БАТТ

В "Останньому світі". Син крамарки Феме й рудокопа, хворий на падучу. Він просто не в змозі витримати, щоб не пересвідчитись, що та чи та річ справді існує, отож мусить усього торкнутись, усе помацати, все назвати вголос. Щоб не допускати сина до краму на полицях, Феме розвішує скрізь гірлянди з жалкої кропиви, і епілептик раз у раз жалить собі руки, бо ні досвід, ні біль нічого, його не вчить. Наприкінці життя обертається в камінь.

У давньому світі. Мессенійський пастух; бачить, як посланець богів Меркурій жене вкрадену худобу, і за хабар — корову — присягається не виказати його. Меркурій рушає далі, але потім у подобі іншого чоловіка вертається назад і вирішує перевірити пастуха. Батт не додержує слова.

Внук Атланти всміхнувсь: "Мене мені ж, віроломний,/ Видав, мене — мені ж?" І того чоловіка за зраду/ В камінь твердий обернув: що й донині "указником" зветься:/ Так от неславу чужу зберігає той камінь невинний.

ГЕКТОР

В "Останньому світі". Головний персонаж першої часитини трилогії про героїв, що її Кипарис демонструє в Томах страсного тижня. У фільмі показано загибель Трої та поразку її мужнього захисника Гектора, якого кінець кінцем починають волочити навколо мурів його ж таки фортеці; цій жахливій мученицькій смерті зрештою покладає край величезна зграя собак, що довго ще гризуться за розкидані шматки Гекторового тіла.

У давньому світі. Син Пріама й Гекуби, останнього царського подружжя Трої; найуславленіший з-поміж усіх троянських героїв. На десятому році війни за місто гине від руки Ахіллеса, і його голе тіло волочать навколо мурів; Гекторів батько також гине, мати потрапляє в рабство до греків.

"Троє, прощай! Нас у рабство женуть!" — розридались троянки./ З димних виходять осель, до землі припадають [169] устами./ На корабель наостанку зійшла,— бо її, розпростерту,/ Ледве знайшли на могилах синів,— безталанна Гекуба.1 Хоч за надгробок хапалась вона, хоча прах цілувала,-/ Все ж дуліхійці її відтягли. Тільки Гектора попіл/ їй зачерпнути вдалось і за пазуху потай сховати./ Гектору ж — дар похоронний скупий — волосок посивілий/ Та материнську пекучу сльозу на могилі лишила.

ГЕРАКЛ

В "Останньому світі". Головний персонаж другої частини трилогії про героїв, яку Кипарис демонструє в Томах. У фільмі показано життя нездоланного воїна Геракла, що кінець кінцем розриває себе власними

руками. Герой гине від отруєної сорочки, яка відразу, щойно він її надяг, приростає до шкіри й починає горіти, як ото кипляча олія, і стягти її можна не інакше, як тільки разом із життям. Геракл зриває з себе сорочку разом із шкірою та м'ясом і оголює свої кровоточиві сухожилля, лопатки, грудну клітку, в якій згасають його легені та серце. І падає.

У давньому світі. Син Юпітера, верховного бога, і смертної жінки Алкмени. Крім багатьох героїчних учинків, здійснює дванадцять подвигів на службі в аргоського царя; б'ється з річковим богом Ахелоєм за красуню Деяніру й дістає її; вбиває кентавра Несса, який хоче забрати в нього дружину. Гине від отруєної Нессовою кров'ю сорочки, яку йому дарує, ні про що не здогадуючись, Деяніра,— вона гадає, що так пощаситить повернути їхнє кохання. Шаленіючи від болю, Геракл кидає Ліхаса — свого супутника, який передав йому цю сорочку,— в Евбейське море, а сам спалює себе на вогнищі в Етських горах.

...Увільнившись од смертного тіла,/ Мовби розцвів своїм кращим начатком: на зріст видавався/ Вищим і виглядом, як у богів, почав острах будити./ Взяв його батько тоді всемогутній і в простір захмарний/ На четверні з ним піднявся і вмістив між зірки пром. нисті.

ДЕВКАЛІОН

В "Останньому світі". Персонаж одного з переказів Ехо, яка розповідає Котті про "Книгу каміння", де висланий поет Овідій Назон нібито написав: "У цій книзі Девкаліон виступає останнім чоловіком, що пережив загибель [170] світу; разом зі своєю коханою Піррою він перебував на плоту потоп, який змив усе на своєму шляху". Самотність тих, що зосталися живі, додає Ехо,— то, безперечно, найстрашніша з покар.

У давньому світі. Син титана Прометея, чоловік Пірри; разом із нею він пережив великий потоп, у якому Юпітер потопив людський рід. Коли вода спадає, ці двоє сходять зі свого плоту на схили Парнасу, шукають

розради в занесеному мулом храмі й тут дістають підказ кидати через плече каміння. Не здогадуючись, що приховує в собі це пророцтво, Девкаліон і Пірра роблять так, як їм підказано.

Так добротою богів незабаром усе те каміння,/ Що чоловік позад себе метнув, стало чоловіками.../ Так появились ми, плем'я тверде, загаротоване в праці,/ Й роду твердого того не, один залишаємо доказ.

ДІТ

В "Останньому світі". Томський цілитель і гробар, якого війна закидає з Фрісландії на Чорне море. Одержує морською поштою гроші від інвалідського фонду, і тому в залізному місті його називають "багатієм". Відколи кінь розтрощив йому копитом груди так, що ребра з лівого боку довелося виймати, як обламані стріли, в Дітові б'ється беззахисне серце. І хоч як добре допомагають людям його мазі та настоянки, в глибині душі він усе ж таки переконаний, що живим уже нічим не зарадиш. Тільки на обличчях у мерців Діт іноді бачить — принаймні так йому здається — невинний вираз, який його зворушує і який він намагається за допомогою всіляких есенцій зберегти до тієї хвилини, коли ховає всі ті страшні сліди розкладу під землею та камінням. І хоча Діт від туги за білими, як крейда, фрісландськими піщаними мілинами страждає ще дужче, ніж від свого каліцтва, його нареченій Прозерпіні не щастить умовити його поїхати ні до Рима, ні на його батьківщину. Після того, як Діт побачив стільки трупів і відчув у собі стільки руйнівної люті, шлях назад, на рідні береги, видається йому навіки втраченим. Ніщо вже не може знов стати таким, як було.

У давньому світі. Діт ("Багатій") — одне з римських імен Плутона. Сатурнів син, Юпітерів і Нептунів брат, бог підземного світу й володар царства тіней. Царство йому [171] дісталося внаслідок жеребкування між трьома братами після перемоги над батьком: Юпітер стає володарем неба й землі, а Нептун — морів та річок. Те, що Діт закохується в Прозерпіну й викрадає її, має свою передісторію: Венера дорікнула своєму синові Амуру, що він, мовляв, переміг усюди — в небі,

на землі і в морі, от тільки в царстві тіней усе ще не знають кохання. Отож бог кохання взяв свою зброю...

...Він же/ миттю відкрив сагайдак свій і вийняв, як мати веліла,/ З тисячі стріл лиш одну — найгострішу, яка найточніше/ Била й найкраще лягала на лук, його волі покірна./ Ось, на коліно приклякнувши, він вигинає дугою/ Ріг і стрілу гачкувату спрямовує Дітові в серце.

ЕХО

В "Останньому світі". Щира подруга Котти, його коханка на одну ніч і його жертва. Страждає від шолудивості, що час від часу з'являється плямою то в одному місці на її тілі, то в іншому. Коли пляма ховається під одягом, Ехо зачаровує всіх своєю красою; та коли шолудивість виступає знову у неї на виду, то не тільки кожен доторк, а й навіть відвертий погляд на неї завдає Ехо такого болю, що її уникають і ті, хто її любить. А люблять цю жінку — хоч, правда, й потай,— багато жителів чорноморського узбережжя; пастухи й ливарі під покриттям темряви іноді приходять до неї в печеру, щоб у її обіймах обернутися в немовля, володаря чи звіра. Ці коханці знають, що з мовчазною Ехо їм не загрожують ні докори, ні ганьба, і за це лишають серед каміння в її руїні бурштин, хутра, в'ялену рибу та горнята смальцю.

У давньому світі. Німфа, що довгими розмовами відвертає увагу Юпітерової дружини Юнони, поки бог розважається зі своїми подругами. Щоб покарати Ехо за цю її змову з невірним Юпітером, Юнона позбавляє її членоподільної мови; відтоді Ехо може тільки повторювати останні слова, з якими до неї звертаються люди. Отак нещасна Ехо й живе, поки одного разу зустрічає вродливого юнака Наркіса й закохується в нього; але Наркіс не здатний покохати нікого й нічого, крім власного відображення; він нехтує німфою, і вона з розпуки втікає до диких заростів. [172]

.. .В дикому лісі зневажена німфа/ Криє обличчя своє, у відлюдних печерах ночує./ Пристрасть не гасне, проте; роз'ятрює душу й зневага./ Тіло понишкле підточує туга їдка, невсипуща./ Сохне і шкіра на ній, соковитий рум'янець неначе/ З вітром кудись одлетів, залишились кістки тільки й голос/ Голос живе, а кістки, переказують, стали камінням.../ Чують — усі: зберігся й живе у ній звук безтілесний.

ІКАР

В "Останньому світі". Тема одного з гобеленів, що їх Котта розглядає в домі глухонімої ткалі Ар ахни. На ньому зображено порожню далечінь, зіткану з ниток блакитних, білих та сріблястих, море, що спокійно лежить під сонцем, на небі по-літньому жваво пропливають хмарки, лагідний приплив, угорі — поодинокі чайки. Але не видно ні берега, ні острова, ні жодного судна. Ген далеко-далеко, майже на самій лінії обрію, зникають двоє пошарпаних крил, немов скинуті над водою руки людини, що потопає. Завширшки ті крила, як у кондора. Фонтани бризок білими списами високо здіймаються навколо цих крил, а з високості падає велике й дрібне пір'я; воно опускається на море повільніше, ніж важке тіло, що його несли крила. Ікар — ім'я тієї істоти з крильми, що зникає у хвилях. Це один із знаків, які глухоніма ткаля показує Котті на мигах. Він бачить, як ті знаки спурхують з Арахниних пальців, але не розуміє їх.

У давньому світі. Син Дедала — аттічного будівничого, винахідника й убивці. Занапастивши із заздрощів свого небожа й учня Пердіка, Дедал утікає з Афін на Кріт, до двору царя Міноса, споруджує за його наказом кносський лабіринт, розробляє нові моделі суден та всіляке бойове спорядження — і кінець кінцем надумує втекти з-під захисту і влади Міноса. З цією метою він робить собі й своєму синові крила; обидва злітають з кносського палацу й перетинають море. Але Ікар надто захоплюється й підіймається все вище й вище...

Віск запашний, що скріпляв його крила, вогнем розм'якшило./ Скапав розплавлений віск — і руками, безкрилий, У небі/ Марно махає Ікар: на

повітря вже нічим опертись./ Батька ще кликав, коли вже приймало його лазурове море.../ Батько нещасний — уже ж і не батько,— [173] "Ікаре мій! — кличе.-/ Де ти, мій сину, тепер? У якім однайду тебе краї?" І Все він "Ікаре!" гукав та, побачивши пір'я на хвилі,/ Хист свій прокляв, у могилу, засмучений, синове тіло/ Склав...

ІТІС

В "Останньому світі". Син різника Терея і його дружини Прокни, Філомелин небіж. Під час одного з кіносеансів калічить собі пальця, стромивши його у вентилятор, за допомогою якого Кипарис охолоджує лампи проектора. Лопаті вентилятора розбризкують кров хлопчини дрібнесенькими краплями по всьому ліліпутовому проекторі. Про-зерпіна каже, що це — лиха призвістка. Через рік Ітіс і справді стає жертвою трагедії.

У давньому світі. Син фракійського царя Терея та Прокни, дочки аттічного володаря; небіж царівни Філомели. Почувши, як мати проклинає батька, Ітіс здогадується, яка його чекає доля...

...Поки так гарячилася Прокна, Ітіс, підбігши до неї припав.../ Подивившись на нього: "Який же ти схожий,/ Сину, на батька свого!" — проказала і більше — ні слова:/ Злочин готує страшний.../ Все ж, коли син підійшов і коли привітне, усміхнувшись,/ Неньку, їй ручками шию обняв, нахиливши до себе,/ Став цілувати її, пригортатися — ще ж бо дитина —/ Полагіднішала враз...

КЕЇК

В "Останньому світі". Головний чоловічий персонаж мелодрами, що її кіномеханік Кипарис одного квітневого вечора показує на стіні ріникового будинку в Томах. Але, на відміну від виконавиці ролі Алкіони, образ Кеїка не приніс акторові щастя. Неаполітанець Омеро Дафано

накладає на себе руки — після того, як у римському журналі "Колоссео" з'явилася різка критика на створений ним образ Кеїка.

У давньому світі. Син Вранішньої Зорі, Алкіонин чоловік, володар Трахіна. Не послухавшись дружининих благань та вмовлянь, вирушає в паломництво до Клароса, потрапляє на морі в шторм і гине, а його тіло хвилі [174] прибивають знов до трахілського кам'яного узбережжя. Алкіона знаходить його і з розпуки кидається в море.

...Змилостились боги: обернули/ їх на птахів. Але навіть тоді залишилася з ними/ Долі покірна любов. І зв'язок, що подружжя єднає,/ Не перервався в птахів: про потомство піклуються спільно./ Взимку погідних сім днів у гнізді, що гойдається легко./ Прямо-таки на воді Алкіона висиджує яйця. І Спить тоді хвиля морська: у ту пору вітрів із печери/ Не випускає Еол, полишаючи море внучатам.

КИПАРИС

В "Останньому світі". Карликовий на зріст кіномеханік із Кавказу, що в селах на чорноморському узбережжі не тільки показує фільми, а й продає турецький мед та галуновий камінь і під маршову музику примушує танцювати на задніх ногах оленя. Кипарис любить своїх глядачів; він довго, ретельно готує проектора, і коли на чистій білій стіні нарешті з'являється збільшений образ героя, а сама стіна стає вікном у праліси та пустелі, ліліпут сидить нишком у темряві й спостерігає в синіх відблисках за обличчями людей. З їхнього виразу Кипарис іще раз бачить, які глибокі й марні були його власні мрії. Іноді під час сеансу він засинає, і йому сняться дерева — кедри, тополі, кипариси; йому сниться, нібито шкіра в нього береться мохом, нігті на ногах розпукуються, криві ноги пускають коріння, і воно проникає все глибше, зв'язуючи його з тим місцем, де він стоїть. А навколо серця в нього залягають захисні кільця років. Він росте.

У давньому світі. Вродливий юнак, улюбленець Аполлона, бога віршування, музики, пророцтв та лікування. Ненароком убиває свого прирученого оленя.

Був тоді полудень. Літо парке. Від пекучого сонця І Клешні криві прибережного Рака вогнем пойнялися. І Втомлений олень приліг на траву під розлогою тінню І Дерева й тілом усім живодайну вбирав охолоду. І Тут Кипарис ненароком поцілив його в саме серце І Списом; і, бачачи те, як він гине од лютої рани, І Згинути вирішив сам... І І просить лиш одного, щоб ось так, як тепер, міг постійно тужити. І Вже в нього кров од надмірного плачу покинула тіло. І Вже зеленіти почав [175] поступово. І навіть волосся, І Хоч тільки що нависало м'яке над чолом білосніжним, І їжитись враз почало, жорсткуватим, загостреним стало —/ Вже й не волосся воно, а націлене в небо верхів'я. І Сумно зітхнув тоді бог: "Оплаканий ними, ти й інших І Будеш оплакувать,— мовив,— супутник людської скорботи".

КІАНА

В "Останньому світі". Дружина вигнанця Назона, сором'язлива красуня з відомого сіцилійського роду. Сподіваючись, що її чоловіка незабаром помилують, намагається зберегти їхній дім на п'яцца дель Моро. Та марно — садиба занепадає, водограї обвалюються і вгрузають у басейни, поверхню ставків укриває сухе листя та пінієва глиця. Вже через рік після Назонового вислання Кіана втікає від цього неспинного занепаду до темних, приглушених знадвору плющем, а всередині оксамитом кімнат у будинку на віа Анастасіо й описує в листах на Чорне море життя будинку на п'яцца дель Моро, вікна якого давно забиті дошками.

У давньому світі. Кіанея — сіцілійська німфа; стає на дорозі богові підземного царства й намагається завадити йому викрасти Прозерпіну. Розгніваний бог кидає в потік своє берло, розколює землю і зникає з Прозерпіною в царстві тіней.

А Кіанея, зажурена тим, що украдено діву, І Біль зачаївши в душі на таку неповагу до себе, І Наче замкнулася в горі тяжкому, спливає сльозами: І В води прозорі, пливкі, що їх божеством була щойно, І Вже переходить сама...

КОТТА

В "Останньому світі". Котта такий, як і багато інших. У роки панування Августа все більше й більше підданих і громадян Риму покидають метрополію, щоб уникнути .утисків апарату влади, тотального нагляду, лісу прапорів та торочіння патріотичних гасел. Дехто втікає також від рекрутських наборів чи просто від нудних, розписаних до смішного обов'язків римського громадянина. Далеко від упорядкованого життя, десь на здичавілих околицях імперії ці люди шукають життя без нагляду. На жаргоні урядових [176] газет та в поліційних протоколах таких бурлак називають політутікачами.

У давньому світі. Котта Максім Мессалін. Наймолодший син оратора Валерія Мессала Корвіна, поет і оратор, Овідіїв товариш; про нього не раз згадують історики Пліній і Таціт — наприклад, що він представляв у сенаті погляди Тіберія; згодом імператор сам узяв Котту під захист, позаяк його звинуватили в образі імператорової особи. Помер, як припускають, від отруєння ліками. Йому адресовано шість Овідієвих листів із Чорного моря ("Послання з Понту").

Сподіваюся, Kommo, ці щирі мої побажання до тебе дійдуть; хай вони збудуться... Ти здивований, що я ще пишу? Я й сам не виходжу з дива і питаю себе, навіщо все оце й досі триває. Мабуть, народ таки має рацію, гадаючи, що поети — це божевільні люди; я ж бо й сам — найкращий приклад цьому. Я все ще пишу, висіваю зерно в пісну, неродючу землю... Хай простять мені друзі за те, що й я покладав на них сподівання. Цієї помилки тепер я вдруге ніколи вже не припущусь. Я прийшов сюди. І тут я помру... А втім, для більшості людей я помер ще тоді, як закотилась моя зоря...

ЛІКАОН

В "Останньому світі". Томський линвар. Здає Котті неопалювану, обвішану яскравими гобеленами мансарду. Час від часу наймає Ехо як служницю; спить серед мотовил та вірьовок у кутку своєї майстерні й навіть у морозяні дні ходить босоніж. У залізній шафі поруч із зіжмаканими паперовими грішми, почорнілим срібним столовим прибором та військовим пістолетом зберігає й сіру, як камінь, побиту міллю вовчу шкуру.

У давньому світі. Аркадський тиран; хоче вбити вві сні Юпітера, що в людській подобі приходить до нього в гості. Бажаючи перевірити, чи Юпітер справді все знає, частує бога людським м'ясом. Юпітер спалює тиранів палац, а сам Лікаон рятується втечею.

Втік він, жахнувшись, кудись на поля, і там на безлюдді І Вовком завив, хоч хотів щось промовити; лють його хижа І Піною в пащі взялась — на худобу ще й нині звертає І Вбивчий свій зуб, ще й сьогодні він кров'ю упитися радий — / Шерстю наїжився весь, замість рук [177] уже лапи у нього. І Все ж, хоча вовком зробився, та не всі свої втратив прикмети: І Та ж сивина де-не-де, той же темної дикості вираз, І Той же в зіниці вогонь, та ж в усьому подібність до звіра.

ЛІХАС

В "Останньому світі". Місіонер старовірців, який щороку перед Великоднем припливає рибальським баркасом з Босфору до Томів і в сутінках занедбаної, вкритої лишайниками та пліснявою церкви читає літанію про тортури, що їх зазнають члени його секти під римським пануванням. Якось у страсну п'ятницю уриває кінофільм про Орфеєву смерть криком про те, що такого дня треба згадувати тільки про муки та страждання розіп'ятого владаря світу, і калатанням у дзвони примушує Кипариса припинити показувати фільм узагалі.

У давньому світі. Слуга, що приносить Гераклові просочену кентавровою кров'ю сорочку, від якої герой має померти. Геракл, уже знемагаючи від мук, спричинених отруєною сорочкою, кидає Ліхаса в Евбейське море.

.../ він, коли велет його у порожняву кинув, І Крові од жаху позбувсь; розгубивши й соки життєві, / В скелю німу, за прадавнім переказом, перемінився.

МАРСІЙ

В "Останньому світі". Вугляр з лімірської гірської долини, один із коханців Ехо. Після того, як вона зникла, цілу ніч марно чекає її, обпивається і трощить усе в печері. Своїм криком та химерною музикою не дає спати мешканцям залізного міста. На світанку Терей укидає Марсія до жолоба, в якому напувають худобу й з якого його витягує Прокна, не даючи йому захлинутись. Безтямний від перепою, занурений у тяжкі сни, вугляр лежить до полудня на поросломy мохом камінні біля жолоба; єдина людина на узбережжі залізного міста, яка тужить за Ехо.

У давньому світі. Сатир, майстерний гравець на подвійній флейті. Аполлон, бог віршування та музики, здирає з нього шкіру, бо сатир викликав його на змагання і грав на флейті незрівнянно краще. Аполлон вішає Марсія головою вниз на дереві. [178]

...Поки він кається гірко, І Той йому стягує шкіру з кінцівок і з цілого тіла. / Ось він вже — рана одна, вже потоками крові стікає. І Видно й оголені м'язи на ньому. Нічим не прикриті І Напнуті жили дрижать; навіть нутрощі всі тріпотливі І Можна було зрахувати й прозорі перетинки в грудях. І Плакали фавни над ним, лісові божества, котрі люблять І Села, й сатири-брати, і Олімп, що тоді вже був славний, І Плакали німфи й усі пастухи, що на тих верховинах І і густорунних овець, і рогаті стада випасали. 7 Вогкою стала врожайна земля, прийняла в своє лоно І Сліз легкобіжні струмки, всіма порами їх

увібрала. І Потім, водою зробивши, на вільний їх вивела простір. І Ось вже до моря пливе, зберігаючи Марсія ймення, І В'ється в стрімких берегах найчистіший з фрігійських потоків.

МЕДЕЯ

В "Останньому світі". Заголовний персонаж Назанової трагедії, що з успіхом іде в усіх театрах імперії і приносить її авторові славу. Котті здається, що він упізнає цю постать серед личин карнавальної процесії блазнів у Томах — здоровенна, вимащена ервоною фарбою жінка з тулубом із дерева та соломи. Вона раз у раз підкидає вгору тоненькими ручками картонну голову й з пронизливим криком ловить її. У Назоновій трагедії Медея вбиває рідного брата, четвертує труп і кидає відтяту голову на скелі.

У давньому світі. Заголовний персонаж зниклої трагедії Овідія; дочка колхідського володаря Еета, онука сонячного бога Геліоса, велика чарівниця. Закохується в Ясона, допомагає йому здобути золоте руно, вирушає з ним як його дружина до Іолка, там убиває Ясонового дядька, вбиває наречену Ясона, своїх дітей від нього, втікає в Афіни до царя Егея, виходить за нього заміж, намагається отруїти його сина Тесея і знов утікає. Крім багатьох інших чарівних сил, має також здатність повертати назад час і омолоджувати все живе.

В посуді міднім могутнє дання закипає тим часом.../ Варить коріння, підтяте серпом на долах гемонійських, І Квіти, насіння і з трав темнолистих відтиснені соки. І Ще докидає туди й камінці з щонайдальшого Сходу, І Й чистий пісок, що його Океан омивав при відпливі. І [179] Хлюпнула трохи роси, котру в місячну ніч назбирала. І Пугача, птаха понурого, кидає крила з їх м'ясом, І Нутрощі вовка, що вигляд хижацький на образ людини І Може змінити. Змії кініфійської шкіру тоненьку І Теж не забула в казан опустити. Була ще печінка І Оленя жвавого; ще й голова криводзьоба, а з нею І Яйця ворони, що дев'ять віків уже провікувала. І Врешті, ще й інших чимало речей, котрі й назви не мають. І Все це від самого дна заколочує аж до блідої І Піни

давно вже засохлим уламком старої оливи. І Раптом галузка суха, що крутилась у міді гарячій, І Вся забростилась, немов навесні, й незадовго взялася І Листом, а далі на ній зарясніли й оливки вагомі. І Тільки-но через краї казана мовби виплюне піну І Полум'я — вже на тім місці, де впали розпарені краплі, І Трави ростуть соковиті, м'які, розсипаються квіти.

МЕМНОН

В "Останньому світі". Переселенець з Ефіопії, забобонний садівник у Назоновій віллі на п'яцца дель Моро. Вранці після знаменитого виступу поета підстригає в садку живопліт, очкує дику вишню і вбачає у величезній голубиній зграї, що пролітає над садибою, затьмарюючи небо, щасливу прикмету. Насправді ж у цій зграї, чия тінь пропливає над будинком, садком, над цілим міським кварталом, уже відчуваються барви Чорного моря.

У давньому світі. Ефіопський цар; син богині вранішньої зорі Аврори та оберненого в безсмертну цикаду Тітона. Як один з останніх троянських героїв, гине від руки Ахіллеса. Поки його тіло згорає на поховальному вогнищі, Аврора слізно благає Юпітера полегшити її страждання.

Схвально всевишній кивнув. І як тільки, спаливши Мемнона, І Вогнище впало стрімке й на погідному небі прослались І Чорного диму клубки,— як туман, що його видихає І Річка і крізь пелену навіть сонце пробитись не може,— І Так, закружлявши, збивається сажа й стає поступово І Тілом, що має форму свою й од вогню переймає І Душу й життєве тепло; від легкого кружляння — ще й крила. І Начебто птиця була. Та за мить таки справдішня птиця І Вже лопотіла крильми. Ще [180] хвилина — й кружляло їх безліч, І Сестер таких же прудких, що початок однаковий мали. І Вогнище тричі вони облетіли і тричі в повітря І Голос один подали...

МІДАС

В "Останньому світі". Заголовний чоловічий персонаж Назонової комедії, яка викликає в Римі скандал. У п'єсі йдеться про одного захопленого музикою судновласника з Генуї, в якого від його шаленої жадоби все, до чого тільки він торкнеться, обертається на золото. В останній дії судновласник — худий, як тріска, весь брудний, з потворними ослячими вухами — серед золотої пустелі; в його довгому монолозі трапляються сховані за паліндромами та акрофонічними перестановками імена відомих у місті голів наглядових рад, депутатів та суддів. Після трьох вистав, що їх глядачі зустріли з тріумфом, з волі одного лігурійського сенатора, який володів у Генуї та Трапані корабельнями, комедію забороняють. Озброєний залізними палицями загін кінної поліції не дає глядачам увійти до театру, а акторам — вийти з нього; і акторів, і глядачів покалічено, і одні в своїх золотистих, а другі в святкових вечірніх костюмах лежать, спливаючи кров'ю та стогнучи, на сходах перед театром, поки їх звідти забирають. Цей скандал обертається для Назона цілком несподіваними наслідками: тепер його ім'я знають навіть торговці рибою та лимонадом, міняйла і зовсім неписьменні люди; він стає популярним.

У давньому світі. Фрігійський владар, що його Вакх, бог вина й сп'яніння, наділяє силою перетворювати все, до чого він доторкнеться, на золото.

Ледве що вірить собі: відламав із вербички низької I Гілку зелену — й вона несподівано злотом сяйнула. I Камінь підняв із землі — заблищав несподівано й камінь. I Темної скиби торкнувсь — і вона золотим заясніла зливком. I Колосся зриває сухе — на долоні ж у нього — / Золото щире горить. Ось тримає він яблуко, справді I Наче з садів Гесперід. Лиш високих одвірків діткнеться I Пальцями — й тут же промінням до нього всміхаються двері I Навіть, коли він у воду джерельну занурював руки, I Хвиля, спливаючи з рук, обманути могла б і Данаю. I Радість йому переповнює груди. В уяві щасливця I Робиться все золотим. Йому стіл заставляла прислуга: I Різноманітне їство було,

печиво, ласощі всякі. І Та, коли [181] тільки рукою торкався дарунків Церери,— / Щедрі Церери дари непомітно ставали твердими. І Тільки-но пряника жадібним зубом хотів надкусити,— / Зуб на тверду натрапляв золотаво-червону платівку. І Спраглий, хотів закропитись водою розведеним Вакхом,— / Золото замість вина йому в горло струмилось із кухля. І Вражений лихом нечуваним цар,— і багатий, і вбогий,— / Прагне позбутись майна, про що марилось — те проклинає. І Голоду вже не вспокоїть ніщо. Пересушує горло І Спрага. Ненависне золото мучить його — й по заслузі!

## НАЗОН, ПУБЛІЙ ОВІДІЙ

В "Останньому світі". Римський поет. Відомий своїми любовними елегіями, знаменитий трагедією "Медея", але справжню популярність йому принесла комедія "Мідас". Унаслідок політичних конфліктів довкола його особи розквітає ціле суцвіття всіляких міфів: коли для одних він — ексцентричний поет, то інші вшановують його як революціонера, побоюються як ворога держави чи зневажають як опортуніста, що прагне до розкошів. Зрештою, в одному сумніву нема: поета висилають на Чорне море. З розпачу він спалює рукопис головного свого твору. Шанувальники поезії знають лише його назву — "Метаморфози" — та ще окремі уривки, які чули з вуст самого Назона. Після цього поет зникає на дикому узбережжі. Рим сумує й тріумфує. А ще намагається розгадати загадку: котра з Назонових помилок спричинилася до вислання, де почався його, поетів, шлях на край світу? Якщо це була не єдина причина падіння, тоді до нього значною мірою все ж призвела та недбалість, якої так необачно припустився Назон, виступаючи одним із одинадцяти промовців на відкритті нового стадіону. Адже на знак імператора, якому після сьомої промови вже, здавалося, стало нудно і який нарешті й восьмому промовцеві кивнув головою з такої далечини, що поет не розгледів і виразу блідого Августового обличчя... Отож після того стомленого, байдужого кивка головою Назон ступив тієї святкової ночі до цілого букета мікрофонів і цим одним кроком залишив позад себе всю Римську імперію. Він не виголосив — забув виголосити! — неодмінного й наголовнішого в світі

привітання, забув схилити коліно перед сенаторами, генералами, зрештою перед самим імператором під балдахіном, забув про самого себе [182] і про своє щастя, підійшов, не зробивши й найменшого поклону, до мікрофонів і сказав тільки: "Громадяни Рима!.."

У давньому світі. Римський поет. Народився в сім'ї аристократа-землевласника 43 р. до н. є. в Сульмоні; вивчає у Римі риторику, подорожує з метою поглибити освіту до Малої Азії та Греції. Його недовга кар'єра службовця завершується тим, що він відмовляється від шансів стати сенатором і цілком присвячує себе (спираючись на батькові статки) літературній творчості. Після цієї його відмови та передчасної смерті брата, здібного промовця, родина облишає всі надії домогтися суспільного піднесення. Й тут усіх несподівано вражає Овідій: вже перша любовна елегія приносить йому великий успіх, і він кінець кінцем стає уславленим поетом. Але яку ж сенсацію викликає те, що цього знаменитого, екстравагантного чоловіка у 8 р. до н. є. без суду й слідства, самим указом імператорського кабінету висилають до міста Томів на Чорному морі — на край світу! Про справжні причини цього вислання (яке з юридичного боку нагадує всього лиш таке собі відрахування студента з університету) вже ось дві тисячі років пишуть книжки. Овідія офіційно звинуватили в тому, нібито його еротична поезія непристойна. Тепер багато хто доходить висновку, що поет, певно, був замішаний у світському скандалі з онукою Августа або в політчних інтригах Агріппи Постума (прямого наступника Августового) й мусив зникнути з Рима. Всі зусилля домогтися перегляду імператорового указу виявилися марними. Помер Овідій у 17 або 18 р. н. є. в Томах; місце його могили невідоме.

Твори. Amores ("Любовні елегії"), Ars amatoria ("Мистецтво кохання"), De medicamine faciei femide ("Як доглядати за жіночим обличчям"), Medea ("Медея"; трагедія, рукопис якої пропав), Remedia amoris ("Засоби від кохання"), Heroides ("Листи до героїв від їхніх дружин"), Metamorphoses ("Перетворення"; підготовлені аж до останньої коректури, але на той час, коли Овідієві довелося піти у вигнання, не вийшли, і він з туги та розпуки, що мусить прощатися з Римом, спалює

один примірник рукопису), Fasti ("Календар римських свят", незавершений), Epistulae ex Ponto ("Послання з Понту"), Tristia ("Скорботні елегії")

Майже все, що нащадкам, на їхню думку, пощастило довідатися про Овідієве життя, взято з четвертої книжки "Скорботних елегій", яка містить його автобіографію і [183] вважається першою в європейській літературі поетичною розповіддю про себе. А щодо свого значення Овідій, завершуючи "Метаморфози", попередив історію:

Ось і завершено труд. Ні вогонь, ні залізо, ні злобна І Давність не владні над ним, ані гнів руйнівний Громовержця. І Хай надлетить неминучий той день, що за правом одвічним І Тіло бере,— закінчиться лиш никле моє існування: І В день цей єства свого кращою часткою, звившись над світом, І Злину до зір, і ніщо не схитне, не затре мого ймення. І Всюди, куди б на землі не прослалася Римська держава, І Буду в людей на вустах і, якщо таки можна покластись І На прозорливість співця,— возвеличений, житиму вічно.

ОРФЕЙ

В "Останньому світі". Головний персонаж третього фільму трилогії про героїв, що її Кипарис демонструє на страсному тижні в Томах. Фільм має показати мученицьку смерть поета, з якого закутані в шкури пантер та оленячі ковдри жінки здирають шкіру й четвертують його сокирами та серпами... Але кіносеанс уже на перших хвилинах перериває місіонер старовірців Ліхас.

У давньому світі. Син бога віршування й музики Аполлона та музи Калліопи; найвідоміший співець давнини. Його дружина Еврідіка помирає від укусу гадюки, але Орфей домагається від володаря підземного царства звільнення Еврідіки, та знову втрачає її, бо порушує заборону озиратися, вертаючи з підземного царства. Запроваджує у

фракійців гомосексуалізм, і ошалілі жінки роздирають його як жінконенависника.

...Як на жовтій арені, буває, І В амфітеатрі на оленя, жертву беззахисну, вранці І Люті накинуться пси, так в Орфея взялися вакханки І Тирсами, хоч не для того прибрала їх зелень, метати. І Ті в нього груддям шпурляють, а ці — вузлуватим галуззям; В інших — каміння в руці. Та замало й того ошалілим: І Саме в ту пору воли випадково там поле орали. І Неподалік же, спливаючи потом, селяни кремезні І Землю копали тверду, щоби міг на ній хліб зародити. І Вгледівши натовп жінок, утікають вони, полишили І Працю й знаряддя своє,— розкидані в полі безлюднім, І Заступи, кирки, мотики лежать і широкі лопати. І Ними озброївшись, вмить [184] повалили шалені менади І Грізних рогами биків і спішать на розправу з Орфеєм. І Руки до них простягав він, і вперше тоді надаремно І Линуло слово дзвінке — не було в ньому звичної сили. І От і шматують, безбожні, співця. Крізь уста, яким щойно І Скелі покірні були, крізь уста, що до них дослухались І Звірі — Юпітере-батьку! — душа вилітає в повітря. І Всі в ту годину птахи, всі тварини тужили. Орфею; І Плакали скелі німі. Сумували гаї, що бувало І Йшли на чудовий твій спів. Осипаючи листя шумливе, І Дерево никло в журбі...

ПІРРА

В "'Останньому світі". Образ із переказів Ехо, яка розповідає Котті про "Книгу каміння", що її нібито писав вигнанець Назон. У тій книжці Пірра виступає останньою жінкою, що пережила загибель світу і разом із своїм коханим Девкаліоном пересиділа на плоту потоп, який усе знищив. Самотність тих, що зостаються живі, каже Ехо,— це, без сумніву, найстрашніша покара.

У давньому світі. Дочка титана Епіметея; разом зі своїм чоловіком Девкаліоном переживає великий потом, у якому з волі Юпітера гине людський рід. Коли вода спадає, обоє сходять з плоту на схили Парнасу, і в замуленому храмі їм щось ніби підказує кидати через плече позад

себе камінці. Не здогадуючись про наслідки цієї намови. Пірра з Девкаліоном так і роблять.

Що чоловік позад себе метнув, стало чоловіками, І Те ж, котре кинула жінка назад,— обернулось жіноцтвом. І Так появились ми, плем'я тверде, загартоване в праці. І Й роду твердого свого не один залишаємо доказ.

ПІФАГОР

В "Останньому світі". Грек-переселенець. У залізному місті його мають за божевільного Назонового слугу; чіпляє в кроні сосни Еолові арфи, і з того, як вони бринять, визначає наближення бурі чи граду. Вірить у переселення душ, запевняє, нібито в очах корів та свиней бачить погляди перевтілених людей, і тому виголошує перед різницею промови, в яких вживання м'яса називає ганьбою; за це Терей вивертає йому на голову овечі тельбухи. У Назонових стражданнях упізнає власну долю, в його словах — [185] власні думки і вважає, що в цьому збігові нарешті знайшов гармонію, яку варто підтримувати й передавати далі. Починає — спершу на столах у винаря, потім на стінах будинків та огорожах — робити написи й кінець кінцем ставить кожному Назоновому слову пам'ятник — кам'яний монумент, обвішаний пописаними полотняними клаптиками,— на знак того, що тепер Піфатор Самоський з його думками та міркуваннями про світ не самотній.

У давньому світі. Вчений із Самоса, народився близько 570 р. до н. є. За владарювання Полікрата залишає близько 532 р. до н. є. острів і засновує в південноіталійському місті Кротоні релігійно-наукове товариство, політичну активність якого зрештою придушено за допомогою зброї. Внаслідок цього Піфагор у розквіті сил переселяється до Метапонтіона в Тарентській затоці і там близько 497 р. до н. є. помирає. Позаяк жодних записів про свої погляди Піфагор, щоб знання не дісталися невігласам, не залишив, то уявлення про ці знання можна скласти собі з загальних положень піфагореїзму (наприклад, вчення про пететворен-ня душ та про круглу форму Землі, фізичні й математичні

закони тощо). У книзі п'ятнадцятій "Метаморфоз" Назон надає вченому довге слово, в якому змальовано філософсько-релігійне підґрунтя всіх перетворень.

Все — в перемінах; не гине ніщо. То сюди переходить І дух мандрівний, то туди. Будь-яке він у світі займає І Тіло: з тваринного може в людське перебратись, а звідти — / Знову в істоту якусь увійти, тож не гине ніколи... І В усім світі ніщо не є стале: І Все тут пливе; що не виникне — не переміні підлегле. І Навіть невидимий час течією струмить ненастанно, і Мов невсипуща ріка: )іі ріці, ні текучій годині І Не зупинитись вовік. Як за хвилею котиться хвиля, І Чуючи натиск сусідньої, кваплячи ту, що спереду. І Так і окрилена мить: утікаючи — наздоганяє...

ПРОЗЕРПІНА

В "Останньому світі". Наречена томського цілителя й гробаря Діта. Любить, коли торговці худобою витріщаються на неї, мов на корову, а торговці бурштином — мов на коштовний камінь,— так каже про неї, затулюючи долонею рота, Феме. Рік у рік Прозерпіна марно намагається вмовити нареченого поїхати з нею до чудесного [186] міста Рима. Іноді вони цілими днями сваряться, потім Прозерпіна кидає Діта, але щоразу повертається до його тихого, пропахлого миррою та тисячолистником будинку. Та хоч як вона дбає про Діта, палким коханням не може розвіяти його похмурої туги.

У давньому світі. Богиня підземного царства; дочка Юпітера й Церери — богині родючості й хліборобства. Діт, володар підземного царства, покохав її й викрав, та зрештою дозволяє їй повертатися на родючу половину року на землю.

...Відтепер Прозерпіна І З матір'ю місяців шість і з мужем стільки ж проводить. І Тут же владарка полів і думками, й лицем просвітліла. І Щойно похмура, в журбі й перед Дітом посмівши постати, І Вся заясніла

нараз, наче' сонце, вповите недавно І В хмари важкі, випливає із них, золоте, переможне.

ПРОКНА

В "Останньому світі". Дружина різника Терея, Ітісова мати, Філомелина сестра. Не живе з чоловіком, а мучиться, хоч ні на що й не нарікає. Терей часто б'є її — мовчки й без злості, немов худобину, яку йому привели на забій; кожним своїм ударом він ніби намагається заглушити в дружини нікчемні рештки її волі й відрази до нього. Єдине, що захищає Прокну від чоловіка — це її чимдалі більша повнота, отой жир, який вона плекає всілякими мазями та запашними оліями і в якому ця колись тендітна жінка помалу наче зникає. Коли стає очевидним, що Терей зґвалтував і скалічив Філомелу, Прокна божеволіє, забирає з часу свого сина й переносить його знов до свого серця.

У давньому світі. Дочка афінського царя Пандіона, Філомелина сестра, Тереєва дружина; вбиває рідного сина Imica, щоб помститися Тереєві за те, що зґвалтував і скалічив Філомелу.

...Сина свого потягла, як тигриця з-над Гангу — / Лані молочне дитя в непроникливі, тіняві хащі... І Й поки до неї Ітіс витягує руку, сумну свою бачачи долю, І "Матінко! Мамо!" — кричить і до неї ще тягнеться, Прокна І Меч йому з розмаху вбила під ребра — і навіть обличчя І Не відвернула в ту мить. І цього, щоб життя відібрати, І Досить було. Філомела ж розтяла і горло, а [187] члени, І Де тріпотіла ще ніжна душа, покидаючи тіло, І Ділить на кусні дрібні. В казані вже скипає частина, І Решта — сичить на рожні. Потемніла від крові долівка.

ТЕРЕЙ

В "Останньому світі". Томський різник. Розвалює худобі голови на мілководді міського стумка. Коли його обух лунко опускається межи очі прив'язаній тварині, будь-який інший звук стає таким неістотним, що

навіть дзюрчання води на мить ніби уривається й переходить у тишу. Теорей ґвалтує й калічить Філомелу, сестру своєї дружини Прокни. Глибоко вражена цим, Прокна вбиває свого сина Ітіса, єдине створіння, до якого Терей відчуває ніжність. Цілу ніч Терей шукає синову вбивцю, вдосвіта знаходить обох сестер у линварevому будинку, заносить сокиру, щоб ударити Прокну,— і тут Філомела злітає ластівкою, Прокна — соловейком, сокирище обертається на довгий дзьоб, Тереєві руки — на крила, чуб його — на бурі й чорні пір'їни. І вже одудом несеться він за двома врятованими пташками.

У давньому світі. Фракійський володар, що допомагає Афінам захищатися від варварських орд і здобуває перемогу; за це дістає в дружини Прокну, дочку афінського царя Пандіона. Закохується в Прокнину сестру Філомелу, ґвалтує її й вириває в неї язика, щоб вона не виказала його. Коли про це лиходійство все ж таки стає відомо, Прокна, щоб помститися Тереєві, вбиває і четвертує свого сина Ітіса, вдвох із Філомелою вони смажать і варять хлопчикове м'ясо і пригощають ним Терея.

Страви смакує вже — власним дитям набиває утробу. І Ще й посилає по Ітіса — так він обману піддався! І Прокна ж уся палахтить, не діждеться жорстокої втіхи. І Прагнучи стати вістункою лиха свого ж якнайшвидше,— "Те, чого хочеш ти,— каже,— всередині". Той озирнувся, І Сина ж не бачить ніде. Поки знов, оглядаючись, кличе,— / Простоволоса, якою була при нелюдському вбивстві, І Вбігла нараз Філомела й скривавлену голову хлопця І Кинула просто в обличчя Тереєві. їй ще ніколи І Так не потрібен язик був, щоб радість засвідчити словом. І Рикнув оглушливо, стіл одіпхнувши, фракієць і сестер І Змієволосих із дому стігійського кличе в розпуці. І То він наїдки страшні з-під грудей (та хіба це можливо?) І Вирвати хоче, нутра свого вміст, то, зітхаючи [188] тяжко, І Плаче й себе називає живою могилою сина. І На Пандіонових дочок, роз'ярений, меч оголивши, І Кинувся. Ті ж, утікаючи, мовби на крилах повисли. І Справді — на крилах вони. Вже в ліси з них одна подалася, І Друга під крівлею місце знайшла. Ще й сьогодні у неї І мітка на грудях горить — про криваве нагадує вбивство. І Він же, в

стражданні своїм, як і в прагненні помсти, поривний, І Теж у пернатого перемінився: на маківці — гребінь, І Дзьоб довжелезний прямий, мов у воїна спис, виступає. І Одудом став називатись той птах, войовничий на вигляд.

ФЕБ

В "Останньому світі". Карнавальна личина на Тереї у процесії блазнів. Прикрашений клаптиками сухозлітки та хромованими бляшками, різник їде на возі, пофарбованому в біле й запряженому парою волів, вуличками залізного міста, розмахуючи підпаленим батогом. Котті здається, що ця личина — карикатура на бога сонця з його вогняною колісницею. Різник мріє бути Фебом.

У давньому світі. Осяйний. Один з епітетів Аполлона, бога віршування, музики, пророцтва та лікування, а також бога сонця Соля. У "Метаморфозах" обидва виступають під цим ім'ям. Коли змія намагається проковтнути відтяту Орфеєву голову, Феб перетворює її в камінь.

Та перейняв її Феб; щойно зуб устромити збиралась — / Каменем стала нараз: для укусу роззявлена паща І Вже не зімкнулась, у вищирі хижому зацiпенівши. І Тінню спустився під землю співець. Що там бачив раніше, І Все впізнає. На полях, де відведено праведним місце, І Він Еврідіку знайшов і, щасливий, обняв свою милу.

ФЕМЕ

В "Останньому світі". Крамарка з Томів, удова бакалійника. Народжує від одного заїжджого гірника сина-епілептика; у годину розпачу за допомогою відвару з цикламенів та квіту вовчого лика намагається звести свого непутящого сина зі світу, але зрештою так до нього прив'язується, що коли справді його втрачає, всім розказує про

своє лихо і від усіх чекає розради. Розповідає Котті про долі мешканців залізного міста. [189]

У давньому світі. Богиня поголосу.

...Є серединне місце у просторі... І Кожну подію відтіль, хоч і віддаль незмірно далека, І Видно, й усі голоси проникають у вуха чутливі. І Там — Поголоска живе; її дім — на вершині найвищій... І Навстіж усе там і вдень і вночі. Увесь дім — із дзвінкої І Міді, й гуде він увесь, і відлунням повторює звуки... І Неправдиві й правдиві впереміш повсюди І Там сновигають чутки, перепурхують з місця на місце І Незрозумілі слова; ці наповнюють вуха дозвільних, І Ті — з новиною далі летять. Щораз більшає доля Вигадки...

ФІЛОМЕЛА

В "Останньому світі". Босонога, скалічена чужинка; одного ранку в січні вона приходить із гір до залізного міста, і Прокна впізнає в ній свою рідну сестру, що її всі вважали мертвою. Філомела не розуміє жодного запитання, жодного втішливого слова, гірко плаче в Прокниних обіймах і аж зіщулюється від страху, коли на неї бодай тільки падає тінь якогось чоловіка.

У давньому світі. Дочка афінського царя Пандіона, сестра Прокни, чий чоловік, Терей, ґвалтує Філомелу, а щоб вона не виказала, калічить її.

З піхов при поясі вихопив меч і, не мовлячи слова, І Він Філомелу схопив за волосся, скрутив їй за спину І Руки й зв'язав їх мотузкою. Шию вона підставляє, / Тільки-но вгледіла вістря меча: сподівається смерті. І Поки пручалась, і кликала батька свого, й намагалась І Мовити ще щось, він щипцями жертві язик ухопивши, І Гострим залізом одтяв. Його корінь тремтить іще в роті, І Решта — на чорній землі тріпотить, щось шепнути їй хоче.

ФІНЕЙ

В "Останньому світі". Приїздить з Кипарисом до залізного міста як продавець горілки та заклинач змій. Коли йому спалюють намет і кошика зі зміями, займає занедбаний будинок, осідає в Томах і стає винокуром. Частенько заводить балачки про те, що пора вирушати далі, говорить про подорожі, африканські оази, вітри-пасати й одногорбих верблюдів, а сам тим часом усе глибше закопується в [190] томську землю, за допомогою чорного пороху та зубила розширює печеру під будинком і влаштовує там погрібець, де зберігає кисле вино, сивуху з цукрових буряків і ладен приймати відвідувачів о будь-якій порі дня і ночі.

ЮПІТЕР

В "Останньому світі". Личина у процесії блазнів карнавальної ночі в Томах; під нею ховається чоловік, що аж згинається від ваги акумулятора, від якого живиться, ритмічно спалахуючи, гірлянда електричних лампочок.

У давньому світі. Бог небесного світла, цар богів, владар Срібного віку; син Сатурна і Реї, брат і чоловік Юнони, брат Нептуна й Діта; разом з братами скидає батька до підземного царства і ділить з ними владарювання над всесвітом; на його долю випадають небо й земля.

У високості є шлях, при погожому небі помітний: І Білістю наче проливсь, тому й назву отримав — Молочний. І Шлях той безсмертних веде до палат осяйних Громовержця...

ЯСОН

В "Останньому світі". Фессалійський мореплав, що запливає військовим кораблем, переобладнаним на торгове судно, до гаваней чорноморського узбережжя — несподівано, не додержуючись жодних

приписів,— і нерідко залишає по собі сум'яття, сварки й ненависть. Бо цей фессалієць перевозить не тільки товари, що їх обмінює на залізні вироби, шкури та бурштин, а й щоразу бере на борт ватагу переселенців — безробітних ремісників, зубожілих селян, мешканців гетто в Салоніках, Волосі й Афінах... І всім Ясон обіцяє золоті гори та безхмарне майбутнє на Чорному морі, забираючи в людей останні гроші за місце на смердючій середній палубі. Й аж на розвалених одеських та констанцських пристанях, біля вигорілих севастопольських доків чи в якомусь іншому пустельному місці Ясонові пасажири усвідомлюють усю марність своїх надій. Але на той час у них уже давно нема ні коштів, ні сили на поворотний шлях до Греції. Отож у тих безрадісних місцях вони сходять на берег і шукають серед руїн бодай тіні примарного щастя.

У давньому світі. Син царя Есона, володаря Іолка; [191] будівничий судна "Арго". Його дядько Пелій, що відібрав у брата владу над Іолком, посилає Ясона до Колхіди на східному узбережжі Чорного моря, щоб той відбив у царя Еета золоте руно. Разом з товаришами Ясон досягає під попутним вітром берегів Колхіди, за допомогою Еетової дочки Медеї проходить крісь усі випробування, що їх перед ним ставлять, заволодіває золотим руном і повертається з Медеєю, тепер уже своєю дружиною, до Іолка.

Досить усі вони вкупі з Ясоном, вождем, набідились, / Поки мулкий прудководого Фасіса вгледіли берег. / До владаря приступили відразу по Фрікасове руно, / Й він їм нечувані виклав умови — труди непомірні. / В серці Еета доньки спалахнуло тим часом кохання. / Довго з собою вела боротьбу, та коли пригасити / Розум жаги не здолав,— "Опираєшся марно, Медеє",— І Мовила... [192]